

ELMÉLETEK VONZÁSÁBAN

A HUMÁN TUDOMÁNYOK ALAPKÉRDÉSEI

Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának könyvsorozata

Sorozatszerkesztő

Kertész András

5.

ELMÉLETEK VONZÁSÁBAN

A „HATÁRTALAN TUDOMÁNY” KEZDETEI
A HATVANAS-HETVENES ÉVEK HUMÁN
ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÁSAIBAN

Szerkesztette

Bollobás Enikő

Gondolat Kiadó
Budapest, 2019

A kötet megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia támogatta.

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Szerzők, szerkesztő, 2019

*www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolat*

A kiadásért felel Bácskai István
Szöveggondozó Gál Mihály
A kötetet tervezte Lipót Éva

ISBN 978 963 693 707 2
ISSN 2560-0885

Tartalom

Bollobás Enikő	
Előszó	7
Kiefer Ferenc	
A hatvanas évek magyar nyelvtudománya	
Az elméleti nyitás korszaka	19
Bernáth Árpád	
Az irodalomelmélet 1956 után újra polgárjogot	
nyert Magyarországon	
Tudománytörténeti áttekintés az elméleti kutatás	
szegedi műhelyének szemszögéből	50
Bollobás Enikő	
Az első nyelvi fordulat Magyarországon	
A strukturalista szemlélet megjelenése	
az irodalomtudományban	113
Czigler István	
Agy és elme: szerencsés találkozások	156
Hunyady György	
A szociálpszichológia elvesztette	
„burzsoá áltudomány” jellegét	183

6 ♦ TARTALOM

Romsics Ignác

A magyar történetírás megújulása

a Kádár-korszakban

211

Bayer József

A megosztott diszciplína

Iskolák és szekták a politikatudományban

222

A kötet szerzői

248

Előszó

2018 novemberében Magyar Tudományos Akadémia I., II. és IX. osztálya közös tudománytörténeti konferenciát rendezett, melyen az előadók a hatvanas-hetvenes évek elméleti paradigmaváltásait tekintették át a magyarországi humán és társadalomtudományokban. Az egynapos osztályközi konferencia célja az volt, hogy – a 2018-as MTÜ-rendezvények mottójához („Hátártalan tudomány”) igazodva – bemutassa annak a folyamatnak a kezdeteit és sokféleségét, amelynek eredményeképpen a rendszerváltást megelőző évtizedekben egyebek mellett két tekintetben következett be határátlépés: egyrészt a nyugat-európai és amerikai elméleti áramlatok beléptek a hazai kutatásokba, másrészt a hazai kutatások kiléptek a nemzetközi színtérre.

A konferencia többek között az alábbi kérdésekre keresett választ: Milyen változásokat hozott a strukturalista szemlélet, majd a strukturalista gondolkodásban az azt továbbfejlesztő-átíró-meghaladó posztstrukturalista közelítésmód? Mely diszciplínákban érhető tetten ez a két nagy áramlat, és melyeket hagyott viszonylag érintetlenül? Milyen új aldiszciplínák, módszertanok, szemléletek és tematikák alakultak ki az említett időszakban? Mely diszciplínák lettek „elméletibbek”, és melyeket érintett kevésbé az elméletek alkalmazása? Mely diszciplínákról mondható, hogy az elméleti nyitás tudományos újjászületést hozott? Születtek-e az elméletek fejlődését nemzetközi szinten befolyásoló, kifejezetten magyar elméleti eredmények ezeken a területeken?

Az összesen hét előadó az I., a II. és a IX. osztály által lefedett diszciplínákban tekintette át ezeket a kérdéseket, így a

nyelv- és az irodalomtudomány, a pszichológia és a történettudomány, valamint a politikatudomány területéről. Ez a sorrend nem egyszerűen az akadémiai osztályok sorszámainak felel meg, hanem különös módon a diszciplínákban lezajló elméleti nyitások időbeli egymásutánosságát is tükrözi. A nyelvi fordulat keretezte strukturalista szemlélet érthetően legelőször a nyelvészet elméleti alapjait, gyökereit változtatta meg, majd az elméleti nyitás ezután terjedt át az alapvetően „nyelvi” tudományterületekre (irodalomtudomány, pszichológia, történettudomány); végül a politikatudományt már jóval a strukturalizmus kifulladásának után, a kilencvenes években érte el a paradigmaváltó szemlélet. A sorrendet természetesen az is meghatározta, hogy a politikai hatalom a különböző diszciplínákban mikor lazított az ideológiai elvárásokon, a direktívákban kiadott előírásokon. A kötetben közölt tanulmányokban olvashatunk az ötvenes években az egyes tudományterületeken érvényesülő szigorú hatalmi kontrollról, majd a hatvanas-hetvenes évek ideológiai lazításairól, melyek eredményeképp szakadozott a kutatók feletti pártkontroll, és meggyengült a mindaddig nagy hatalmú szakmabeli pártkatonák uralma. A marxizmus hegemoniájának lanyhulásával a politikatudomány kivételével mindegyik területen megindulhattak az elméleti és módszertani kutatások, illetve az elméleti és módszertani váltással megújított történeti és gyakorlati vizsgálódások, melyek eredményei időtállóak maradtak: ezek képezik a magyarországi modern humán és társadalomtudományok máig folyamatosan magas színvonalú teljesítményének alapjait.

A strukturalista fordulatot Magyarországon is elsőként a nyelvtudomány tette meg. Kiefer Ferenc a hatvanas években jelentkező elméleti nyitás legfontosabb lépéseit követi nyomon, az 1960-ban lefolytatott strukturalizmusvitától a számítógépes vagy matematikai nyelvészeti kutatásokon át az elméleti nyelvészet kutatóintézeti és egyetemi intézményesüléséig. Bemutatja Telegdi Zsigmond úttörő szerepét a strukturalista teoretikusok (elsősorban Saussure és Chomsky) jelentőségének megítélésében és az ELTE Általános Nyelvészeti Tanszék létrehozásában egyaránt. Kedvező fejlemény volt, hogy a Szovjet Tudományos Aka-

démia Elnöksége már 1960-ban döntött „a strukturális és a matematikai nyelvvizsgálati módszerek fejlesztéséről”, így a politikai akadály elhárult a keletről és nyugatról egyaránt importált tételek és módszerek alkalmazása előtt. Megindultak a matematikai nyelvészeti, ezen belül a gépi fordításokat előkészítő, nyelvészek (Kiefer Ferenc, Szépe György, Papp Ferenc) és matematikusok (Kalmár László, Szalai Sándor, Rényi Alfréd) együttműködésére alapuló elméleti és gyakorlati kutatások. 1962-ben létrehozták a „Matematikai és gépi fordítási csoportot” az MTA Számítástechnikai Központjában (Kiefer Ferenc vezetésével, Petőfi S. János, Stein Mária és Varga Dénes részvételével); 1966-ban megalakult az „Általános és strukturális nyelvészeti csoport” a Nyelvtudományi Intézetben (Károly Sándor vezetésével, Szépe György, H. Molnár Ilona, Dezső László és Nagy Ferenc részvételével), miközben Debrecenben már az ötvenes évek végétől folytak gépi adatfeldolgozásnak szentelt kutatások (Papp Ferenc vezetésével). 1963-ban elindult két jelentős elméleti, illetve alkalmazott nyelvészeti folyóirat, az Általános Nyelvészeti Tanulmányok és a *Computational Linguistics*. Számos nemzetközi részvétellel megrendezett tanácskozás adott lendületet az elméleti nyelvészeti kutatásoknak, köztük a tihanyi alkalmazott matematikai kollokvium (1962), a balatonszabadi matematikai nyelvészeti konferencia (1968), valamint a „Debreceni nyelvészaktíva” konferenciája (1968). Az elméleti nyelvészet intenzív kapcsolatokat tartott fenn mind a kelet-közép-európai, mind a nyugati nyelvész körökkel. Elérkezett az ideje annak is, hogy magyar kutatók is részt vegyenek néhány külföldi konferencián (Erfurt, Drezda, Prága, Magdeburg, Stockholm, Jeruzsálem), és a Ford-ösztöndíj révén számos magyar nyelvész kutathatott az Egyesült Államokban (Fónagy Iván, Szépe György, Telegdi Zsigmond, Hegedüs József, Kiefer Ferenc). Az ELTE-n 1964-ben jött létre az általános és alkalmazott nyelvészet szak, amelynek hallgatói a legfrissebb tudományos eredményekről értesülhettek a tanszék állandó és megbízott oktatóitól (Telegdi Zsigmond, Balázs János, Antal László, Dezső László, Fónagy Iván, Kiefer Ferenc, Szépe György, Varga Dénes, Dömölki Bálint, Petőfi S. János). Mindezek a fo-

lyamatok eredményeképp a hetvenes évekre a magyar nyelvtudomány a térség vezető nyelvtudományává vált.

Bernáth Árpád az irodalomelméleti kutatás szegedi műhelyének – vagyis közismert nevén a „lehetséges világok” poétikája műhelyének – történetét foglalja össze. A kutatócsoport 1978-ban tartotta első nagyszabású rendezvényét az akkori középgeneráció színe-javának részvételével. Az elbeszéléseleméletnek szentelt tanácskozáson Bernáth Árpád, Csúri Károly, Kanyó Zoltán és Masát András mutatta be a szimbolikus logika, elsősorban a Gottlob Frege által inspirált „lehetséges világok” koncepció irodalomelméleti alkalmazását. A Szovjetunióban egészen Sztálin haláláig tiltott tudományterületnek tekintették a „lehetséges világok” elméletét. Magyarországon sem volt más a helyzet: a „lehetséges világok” elmélete nálunk sem tartozott a marxizmus által elfogadott elméletek közé – maguk a könyvek sem voltak hozzáférhetők, még az 1960-as döntés után sem, amelynek értelmében ettől fogva Magyarországon is több figyelmet kellett szentelni a komparatistika elhanyagolt területének. A még „Halász-iskolaként” megjelenő, de már Hankiss Elemér támogatásával egyben tartott szegedi csoport 1968-ban szerepelt először kutatócsoportként az MTA Stilisztikai és Verstani Munkabizottsága által szervezett háromnapos verselemző konferencián, ahol Babits Mihály Ősz és tavasz között és Kassák Lajos *A ló meghal a madarak kirepülnek* című versét közös elméleti keretben elemezték. Kanyó Zoltán a Babits-verssorok logikai-szintaktikai elemzését már olyan irodalomelméleti keretben vázolta, amely a szemiotika eredményeire támaszkodott, és az irodalmi művek műfaji és értelmezési kérdéseit is érintette, előrevetítve az előadó későbbi érdeklődését az analitikus filozófia és a modális logika iránt. Bernáth és Csúri az arisztotelészi „lehetséges világág” visszanyúlva elsősorban a művek felépítését meghatározó szabályok rendszerének feltárására törekedtek, s egyre inkább a nagyobb szerkezetek, novellák, versciklusok és regények, majd egész életművek felépítésének magyarázatát kísérelték meg, új kutatásaikat az 1970-es novellaelemző konferencián mutatva be. Bár 1970 után egyre nehezebbé vált a műhelymunka, a kutató-

csoport egészen 1993-ig fennmaradt: több fontos konferenciát rendeztek, megindították a *Studia poetica* sorozatot, és gazdag nemzetközi kapcsolatokat építettek ki (többek között Újvidéken Thomka Beátával, Kolozsváron Cs. Gyimesi Évával, valamint számos osztrák és német egyetemmel). A doktori iskolák létrejöttével pedig új kereteket és lehetőségeket kapott az elméleti kutatás is.

A strukturalista irodalomtudomány nagy fordulatával Bollobás Enikő tanulmánya foglalkozik. Az új irodalomelméleti szemlélet a nyelvészetihez képest lassabban érkezett meg Magyarországra, s még a hetvenes években is kemény politikai ellenállásba ütközött: a kulturális pártvezetés és a szakmabeli pártkatonák egyaránt alkalmazni igyekeztek a „*támogat-tűr-tilt*” elvet az strukturalista irodalomtudomány különböző művelőire. Ennek ellenére lazulni látszott a szellemi határzár: folyamatosan jelentek meg a strukturalista alapművek magyar fordításban, különböző kiadványok mutatták be a strukturalista irányzatokat, és sorra születtek a strukturalista szemléletet és módszertant alkalmazó magyar munkák. Bollobás áttekinti a legfőbb tudományos közéleti eseményeket, köztük az MTA Stilisztikai és Verstani Munkabizottsága 1968-as „verselemző vitaülését” és 1970-es szegedi novellaelemző konferenciáját, tárgyalva az üléseken elhangzott előadások Hankiss Elemér szerkesztette gyűjteményes kötetit is, valamint a szintén 1971-ben napvilágot látott, és szintén Hankiss Elemér szerkesztette, kétkötetes *Strukturalizmus* című szöveggyűjtemény anyagát. A magyar kutatók tollából született munkák és a legfontosabbnak számító strukturalista elméleti szövegeket tartalmazó kötetek meggyőzően mutatták a strukturalizmus nemzetközi és tudományközi jellegét. Az ígéretes folyamatokat 1972-ben kényszerítette megtorpanásra MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalása, amely „az imperialista fellazítás” eszközének deklarálta a strukturalista szemléletet, kirobbantva az irodalomtudományi strukturalizmusvitát. Az 1977-es, Szerdahelyi István szerkesztette kötet a magyar strukturalista alapvetések mellett tartalmazta a gyakran személyeskedő, harcias vagy lekezelő hangon megszólaló bírálók

írásait is, lényegében lezárva a strukturalista irodalomtudomány magyarországi történetének mozgalmas hőskorszakát. A történeti áttekintés után Bollobás áttekinti a legfőbb tételeket és módszereket, amelyeket az irodalomtudományi strukturalizmus magyarországi képviselői magukévá tettek, majd összefoglalja a marxizmus és a strukturalizmus leglényegesebb tételütközéseit. Végül a szerző a paradigmaváltás kérdésével foglalkozik: mennyiben tekinthető paradigmaváltásnak a strukturalizmus megjelenése a magyarországi irodalomtudományban? Az elméleti konklúzió lényege: míg a strukturalizmus a marxizmus paradigmahiánya után valódi tudományos paradigmát hozott a tudományos gondolkodásba, addig a strukturalizmusnak a marxizmussal mutatott episztemikus rokonsága okán inkább fordulatról beszélhetünk, és nem paradigmaváltásról. Bollobás a strukturalizmust a gyenge nyelvi fordulat manifesztációjaként értelmezi, míg a posztstrukturalizmust az erős nyelvi fordulat leágazásának tekinti, amelynek radikális paradigmaváltását a strukturalizmus fordulata készítette elő.

Czigler István a magyar kognitív pszichológia hatvanas-hetvenes évekbeli történetét tekinti át. A kísérleti pszichológia sajátos alakulását tárgyalva rámutat, hogy a hatalom nem követelte meg a kutatóktól sem a „keményvonalas” pavlovi irányt, sem az amerikai behaviorista pszichológiától való elhatárolódást. Ennek ellenére magyar pszichológusok is foglalkoztak Pavlovval, köztük Tánczos Zsolt és Kardos Lajos; közülük Kardos az állati emlékezés reprezentációs rendszerének koncepciójában nemcsak a pavlovi elképzelésre támaszkodik, de a neobehaviorista Tolman kognitívterkép-fogalmára is. A pavlovi tipológia által inspirált brit személyiség-lélektan irányzatához csatlakozott Marton Magda és Kulcsár Zsuzsa; utóbbinak elméleti munkásságát nagymértékben határozta meg a neurofiziológiai eredmények értékelése. A Tolman nevéhez köthető neobehaviorizmus szintén hatással volt a kreativitás kísérletes vizsgálatára Magyarországon, miközben az élettani intézetekben és a kísérleti pszichológiai műhelyekben a pszichofiziológiai kutatások kerültek előtérbe. A Pécsi Orvostudományi Egyetem Élettani Intézetében Grastyán Endre

a megerősítés és az orientációs reakció idegrendszeri mechanizmusát kutatta. Grastyán bebizonyította, hogy az ingerlés fokozatosan gátlást épít ki, megerősítéskor viszont a gátlás megszűnik, ami idegrendszeri aktivitásfokozódáshoz vezet. Ezzel felfedte a viselkedés vezérlésének alapelveit, a húzó-taszító működéseket, ami elvezetett egy általánosabb motivációfelfogáshoz. A korszak egyik legérdekesebb felfedezése az agy egyes területeinek instrumentális kondicionálással történő ingerlésére vonatkozott; a Grastyán pécsi és Ádám György budapesti laboratóriumában folyó agykutatások ehhez a témához csatlakoztak. Előbbi bebizonyította, hogy ugyanazon helyek ingerlése az intenzitásától és időtartamától függően megközelítő és távolító (húzó vagy taszító) választ is kiválthat, utóbbi a hazai kognitív pszichológia módszertanát egészítette ki azzal, hogy rámutatott a jel/zaj arány javításának fontosságára. A modern technika (köztük az ún. analízátor és az agyi elektromos működések vizsgálatához szükséges elektroencephalográf) lehetővé tette a humán kognitív pszichofiziológiai kutatásokat, melyeket Marton Magda kutatócsoportja végzett. A fogalomalkotás neobehaviorista elmélete számos kutató munkájára volt hatással. Putnoky Jenő a fogalomalkotáshoz elengedhetetlennek tekintett mozgástendenciákat az elvont fogalmak jelentése mögött vizsgálta; Erős Ferenc irodalompszichológiai szemantikus kutatásokat folytatott. A Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatócsoportja Osgood eljárását tesztelte, vizsgálva a fogalmi rendszerek leírásának lehetőségeit, ami később a szociálpszichológiai attitűdkutatás módszertanának elfogadott eleme lett. Magyar kutatók – köztük Tánczos Zsolt és Marton Magda – már azelőtt kognitív pszichológiai kutatásokat kezdtek folytatni, hogy kognitív pszichológusoknak nevezték volna magukat. E tekintetben Pléh Csaba hozott áttörést, aki 1974-es könyvében (amely egyébként egyetemi szakdolgozata volt az általános nyelvészet szakon), majd 1980-as újabb kötetében a kognitív pszichológia meghatározására és bemutatására vállalkozott. A hetvenes-nyolcvanas években fellendülő kognitív pszichológiai kutatások elsősorban Marton Magda, Barkóczi Ilo-na és Pléh Csaba, majd Illyés Sándor és Karmos György nevéhez

köthetők. Végül a nyolcvanas évektől kibontakozott a magyar kognitív idegtudomány is.

Hunyady György rámutat, hogy a szociálpszichológia – mint a diktatúrák által mindig gyanúsított két diszciplína, a szociológia és a pszichológia köztes területe – sokáig „burzsoá áltudománynak” minősült Magyarországon, ami messzemenő tudománypolitikai következményekkel járt. Csak a hatvanas-hetvenes években intézményesülhetett, maga után vonva az empirikus tényfeltárás és az ideológiai deklarációktól mentes tudományos elemzések lehetőségét. Ugyanis miután a Szovjetunióban az ideológiai elvárásoknak megfeleltetett nevelépszichológia és a pavlovi tradíciókra építhető neuropszichológia mellett hamarosan a szociálpszichológia is elfogadott diszciplína lett, a magyarországi akadémiai körökben is megjelent a szociálpszichológia iránti fogékonyág. Az elfogadást azonban továbbra is nehezítették a szociálpszichológiának a marxizmussal ellentétes tételei, elsősorban a személyközi és csoportközi kapcsolatok szubjektív elemeinek, a motivációs, érzelmi és megismerési tényezők, valamint a nemzeti összetartozásnak és a társadalmi identitásnak a hangsúlyozása. Marxizmus nem ismerte el sem a befogadó emberi közeg igényeit, sem a gyermekközpontú nevelésnek a szociálpszichológia által hangsúlyozott jelentőségét. A tudományterület ugyanakkor a nemzetközi nyitás terepének bizonyult; a szellemi közeledés egyik fóruma az Európai Kísérleti Szociálpszichológiai Társaság volt, mely célul tűzte ki a kelet–nyugati kapcsolatok erősítését a közös európai szakmai identitás jegyében. A szociálpszichológia magyar úttörői közt említhető Buda Béla, Mérei Ferenc, Pataki Ferenc, Garai László és Hunyady György. A *Valóság* című TIT folyóirat lett a nyitás orgánuma, egyre több ismertető írást közölve külföldi szociálpszichológiai munkákról, elsősorban Buda Béla tollából, aki minden hónapban több ezer oldalnyi, elsősorban angolszász szakirodalmat recenzált a társas kapcsolatok irodalmából. Az 1956 után összeesküvés vádjával bebörtönözött Mérei Ferenc ugyan a klinikai pszichológia területén dolgozott, de szociálpszichológusok tanácsadójaként vezette kollégáit az általa húsz évvel korábban elindított kutatási témák és az általa

bevezetett és fejlesztett szociometria felé. Pataki Ferenc 1965-ben kapott megbízást szociálpszichológiai kutatások indítására, ami gyökeres fordulatot jelentett tudományos pályáján. Az általa vezetett csoport az interperszonális viszonyok tanulmányozását tűzte ki célul, ezen belül a csoportok belső összetartozásának, a csoportkohéziónak a vizsgálatát. Halász László, majd László János művészetpszichológiai és narratív kutatásokat folytatott; Váriné Szilágyi Ibolya értékorientációs kutatásokat; Englander Tibor és Faragó Klára döntépszichológiai, illetve szervezetszichológiai kutatásokat; Hunyady György és Pataki Ferenc csoportelméleti szempontú vizsgálatokat. Pataki Ferencnek a *Társadalmi Szemlében* közölt (1967) tanulmánya ideológiai legitimitációt adott a diszciplínának, rámutatva, hogy „a szociálpszichológia a társas valóság módszeres-empirikus megismerése, amely a társadalmi makrostruktúra marxista elemzésétől fontos impulzusokat kaphat”. A hatvanas évek végén megindult a szociálpszichológia rendszeres egyetemi oktatása is, magyar nyelvű oktatási anyagokkal. 1972-ben megszületett az első szociálpszichológiai tárgyú kandidátusi értekezés (Hunyady György), és a szakterület nemzetközi válságának ellenére számos empirikus kutatás folyt (például nemzettudat, előítéletek témaiban).

Romsics Ignác a II. világháború utáni magyar történetírás helyzetét áttekintve felidézi, hogy a Nyugatra távozóktól (Alföldi András, Kerényi Károly, Deér József, Bogyay Tamás, Vajay Szabolcs, John Lukács, Deák István), a börtönbe zártaktól (Hóman Bálint), kényszernyugdíjazottaktól (Mályusz Elemér) és a szakma perifériájára szorítottaktól (Domanovszky Sándor, Hajnal István, Kosáry Domokos, Benda Kálmán) megtisztított terepet miként vették át a Moszkvából hazatért kommunista emigránsok (Révai József, Bereiné Andics Erzsébet, Gerőné Fazekas Erzsébet, Nemes Dezső) és a kommunista történészcsoport itthoni képviselői (Molnár Erik, Mód Aladár), valamint a fiatalabb történészek közül néhányan (Zsigmond László, Pach Zsigmond Pál, Hanák Péter, Spira György), miközben az egyetemi történészképzés színvonalát a lehető legmélyebbre süllyesztették. A helyzet csak a hatvanas évek közepétől javult, miután lazultak

az ideológiai kötelékek. Ez a belső liberalizálódás a szakmai viták sorát tette lehetővé, melyek a függetlenségi harcok és általában a nemzeti kérdés újragondolásával jártak. A viták sorát a Molnár Erik kezdeményezte ún. nemzet-vita nyitotta, amelynek keretében újrafogalmazták a magyar történelem kuruc-labanc interpretációs sémáit. Bár a vitát a pártvezetés zárta le (Aczél György a nacionalizmust és a kozmopolitizmust egyaránt leküzdendő ideológiának minősítette), szakmai hozadéka mégis jelentős volt, amennyiben lehetővé tette a magyar nemzeti eszme modern, a nemzetközi nacionalizmuskutatásokhoz szabott újragondolását, valamint a 1945 utáni történész-nemzedék egyik kiemelkedő képviselőjének, Szűcs Jenőnek a színre lépését. Vita bontakozott ki továbbá a kiegyezés kérdéséről és a dualista időszak megítéléséről (elsősorban Hanák Péter, Katus László és Vörös Károly részvételével). A Horthy-korszak megítélése lett a harmadik vitakérdés: az elitélők (Andics Erzsébet, Nemes Dezső) mellett megjelentek azok is, akik a Horthy-rendszert konzervatív, autoriter berendezkedésként értékelték (Ránki György). A hatvanas évek közepétől az MTA Történettudományi Intézete a liberális szellemű és a Nyugatra nyitott kutatók sorát fogadta be: Szűcs Jenőn, Ránkin, Hanákon és Lackón kívül hosszabb-rövidebb időszakon át itt dolgozott Mályusz Elemér, Kosáry Domokos, Litván György és Szabó Miklós. A Nyugatra nyitás szellemében az intézet könyvtára a világ fontos szaklapjaira fizetett elő, megjelentek nyugat-európai és amerikai kutatók, nemzetközi konferenciákat rendeztek, és egyre többen kaptak nyugati ösztöndíjakat is. Mindennek következtében számos új módszer és eljárás nyert polgárjogot, így a kvantifikáció (a gazdaság- és várostörténetek körében) és a francia családrekonstrukciós eljárás (a történeti demográfusok között). Az 1964-ben indult *Világtörténet* tájékoztatást nyújtott a külföldi marxista és nem-marxista történeti irodalomról, recenzálta a nyugat-európai és tengerentúli folyóiratokat és könyveket, beszámolt a nyugat-európai és a szovjet történetírást foglalkoztató kérdésekről. A *Századok* recenziós rovata is egyre több nyugati kiadványt mutatott be (a szovjetek mellett). A magyar történetírás megújulásában Ránki György játszott

meghatározó szerepet, aki marxista indulása után a kvatifikáció, a típus- és modellalkotás, a komparatiztika, az interdiszciplinaritás alkalmazása és a mentalitáskutatások felé nyitott. A strukturalizmus szemléletét befogadó kutatók között említhető Katus László (aki követendő példaként tekintett a francia gazdaság- és társadalomtörténetészek modellalkotó törekvéseire), Makkai László (aki Claude Lévi-Strauss munkásságával kapcsolatban hangsúlyozza, hogy Marx is „struktúrák és modellek tudományaként” értelmezte a történettudományt) és Glatz Ferenc (aki a nyugat-német *Geschichte und Gesellschaft* című folyóirat példájára utalva vetette fel, hogy nem marxista történészek is felhasználhatják „a marxi formációk tanát”). Mindezzel a magyar történetírás a hetvenes évektől kezdve felzárkózott a modern nyugat-európai elméleti és módszertani törekvésekhez.

Bayer József rámutat, hogy a magyar politikatudomány a társadalomtudományokon belül meglehetősen későn, csak a nyolcvanas években indult el a diszciplináris önállósodás útján, amikor is a társadalmi és politikai reformfolyamatok kísérőjelensége és egyben katalizátora volt. Ám valóban szabadon csak a rendszerváltás után fejlődhetett, amikor a felsőoktatásban megjelentek a politológiai tanszékek és szakok, és megalakult az önálló akadémiai kutatóintézet is. A nagy elméleti-módszertani paradigmák csak ezután gyakorolhattak jelentősebb befolyást a hazai kutatásokra – követve egyébként a nemzetközi politikatudomány lassúságát, amennyiben a diszciplína sokáig a gyakorlati bölcsélet része volt, s a kutatók között máig nincs egyetértés a diszciplína saját, konszokrált elmélete és módszertana tekintetében. Már a diszciplína tárgyát is a politika eltérő definíciói alapján szokták meghatározni: a polisz közösségi életének és a jó állam létrehozásának szempontjából (Arisztotelész), a hatalom megszerzésének és megtartásának tudományaként (Machiavelli), egy adott cél elérését szolgáló stratégiai gondolkodás és gyakorlat, illetve az állam mint politikai szervezet vezetése szempontjából (Max Weber), elosztási küzdelemként (David Easton), a kollektíve kötelező erejű döntések meghozatala szempontjából (Niklas Luhmann), illetve a társadalmi hatalom korlátozott alkalmazásaként

(Goodin és Klingemann). A különböző definíciók alapján megszülető (meta-) elméletek mindig rejtett gyakorlati következményekkel bírnak, nemcsak a kutatásokat ösztönző gyakorlati célkitűzéseket és a kutatási módszereket határozzák meg, hanem a kettő összefüggéséből létrejövő és a kutatók számára gyakran implicit háttérfeltevésként szolgáló tudományos paradigmákat is. Gabriel A. Almond különböző szempontok mentén helyezi mátrixba a mai (amerikai) politikatudományban fellelhető elméleti-módszertani irányzatokat: a világnézeti orientációk tengelyén megkülönböztet bal- és jobboldali irányzatokat, a kvantitatív és a kvalitatív módszerek alkalmazása tengelyén pedig *hard* és *soft* irányzatokat. Goodin és Klingeman enciklopédikus igényű munkája (*A politikatudomány új kézikönyve*) más rendszerezési elvet alkalmaz, és ismét másokat dolgoz ki David Marsh és Gerry Stoker, Colin Hay, illetve Peter Burnham, Karin Gilland Lutz, Wyn Grant és Zyg Layton-Henry munkája. A szerző a fősodorba tartozó elméleti-módszertani irányzatok közül négyet mutat be: az új institucionalizmust, a behaviorizmust, a racionális választás elméletét és a konstruktivizmus különböző irányzatait, hangsúlyozva, hogy ezek közül a rendszerváltás után elsősorban az institutionalista paradigma hatása volt érezhető a politikatudományi közleményekben, míg a közpolitikáról szóló írásokban a racionális elmélet hatása érhető tetten (Körösenyi András, Sebők Miklós, Boda Zsolt, Tóth János), a pártokról, a választásokról, a politikai kultúráról, illetve magatartásról közölt tanulmányokban pedig az empirikus-analitikus irányzat elvei érvényesültek. Mindezek ellenére a hazai politológiát változatlanul a markáns irányzatosság hiánya jellemzi, írja Bayer József.

A hatvanas évek magyar nyelvtudománya

Az elméleti nyitás korszaka¹

Az alábbi írásban megkíséreljük felvázolni a magyar nyelvtudományban a hatvanas években bekövetkezett elméleti-módszertani változásnak az okait és fontosabb állomásait, amelyek később, a hetvenes és nyolcvanas években nyelvtudományunk alapvető megújulásához vezettek, és azt a nemzetközi nyelvtudomány szerves részévé tették. Munkámhoz felkutattam a hozzáférhető írásos forrásokat, de volt, amikor csak személyes emlékeimre támaszkodhattam.

1. Két fontos nemzetközi esemény

A nyelvtudomány a múlt század első évtizedeiben forradalmi változáson ment át. Ezt a változást két esemény jelzi. Az egyik: Amerikában 1924-ben megalakult az Amerikai Nyelvészeti Társaság (*Linguistic Society of America*), majd egy évvel később megjelent

¹ A beszámoló készítésében nagy segítséget kaptam Timár Dávidtól és Gyenge Katalintól, a Nyelvtudományi Intézet könyvtárosaiktól. E helyütt is megköszönöm segítségüket. A németországi nyelvtudomány ötvenes és hatvanas évekbeli helyzetéről Manfred Bierwischről (Berlin) kaptam részletes tájékoztatást, a csehszlovák helyzetről pedig Eva Hajičová (Prága) tájékoztatott. Az általános nyelvészet, illetve matematikai nyelvészet szak első éveiről Terestyényi Tamástól kaptam egy rövid összefoglalót. Köszönettel tartozom Kertész Andrásnak, Kenesei Istvánnak és Pléh Csabának kéziratom korábbi változatáról tett megjegyzéseikért.

a társaság folyóiratának, a *Language*-nek első száma. A társaság és folyóiratának tudománypolitikájának kialakításában döntő szerepet játszott Leonard Bloomfield, Edward Sapir és George Bolling, utóbbi volt a folyóirat első főszerkesztője. A folyóirat második számában olvashatók azok az alapelvek („posztulátumok”), amelyek az amerikai strukturalizmust meghatározták.² Az ötödik számban Bolling fejti ki, hogy a nyelvtudomány nem filológia, és a filológia nem nyelvtudomány.³ A két diszciplína egyként való kezelése sokáig hátráltatta az önálló nyelvtudomány létrejöttét. Ugyancsak ebben a számban ír Sapir arról, hogy a nyelvtudomány módszereit tekintve közelebb áll a természettudományokhoz, mint a humán tudományokhoz.⁴

A másik esemény: Antoine Meillet javaslatára 1928-ban megalakult a Nemzetközi Nyelvésztársaság (*Comité International Permanent des Linguistes*, röviden: a CIPL), amely legfontosabb feladatának az általános nyelvészet támogatását és nemzetközi nyelvészkonferenciák szervezését tekintette. Az első kongresszust Hágában tartották 1928-ban, ahol a magyar nyelvtudományt Gombocz Zoltán és Melich János képviselte. Laziczius Gyula neve a koppenhágai kongresszus anyagában szerepel először. Úgy tűnik, hogy a magyar nyelvvel foglalkozó nyelvészeink nem kívántak részt venni a Nemzetközi Nyelvésztársaság kongresszusain, és nem törekedtek arra sem, hogy eredményeiket nemzetközi publikációkban tegyék közzé. És mintha ez az állapot örökletessé vált volna nyelvészeink bizonyos köreiből, és még a mi időnkre is jellemző lenne.⁵

² Bloomfield 1925: 153–164.

³ Bolling 1929: 27–32.

⁴ Sapir 1929: 207–215.

⁵ Érdemes még megemlítenünk, hogy a koppenhágai kongresszuson a csehek közel húsz fővel képviseltették magukat, míg a magyar nyelvtudomány egyetlen képviselője Laziczius Gyula volt. A kongresszuson két magyarországi germanista is részt vett, a debreceni egyetem delegáltjaként Huss Richard és a Budapesten tanító Schwartz Elemér, az általános nyelvészethez azonban egyiknek sem volt köze.

Visszatérve a CIPL-hez: a szervezőbizottságban Antoine Meillet-n kívül helyet kapott többek között Charles Bally, Marcel Cohen, J. Baudouin de Courtenay, Franz Boas, Otto Jespersen is. A későbbi kongresszusok (Genf 1931, Róma 1933, Koppenhága 1936) szervezésében már a prágai iskola és a dán strukturalizmus képviselői is részt vettek.

2. A magyar nyelvtudomány a harmincas években: strukturalista kísérletek légüres térben⁶

A magyar nyelvészeti irodalomban a strukturalizmusról először Gombocz Zoltán „Funkcionális nyelvszemlélet” című rövid előnöki beszédében olvashatunk.⁷ Gombocz funkcionális nyelvszemlélete a saussure-i strukturalizmusnak felel meg. Melich Jánossal részt vesz a Nemzetközi Nyelvésztsárság (CIPL) hágai kongresszusán (1928), ahol megismerkedik a prágai iskola képviselőivel, Trubeckojjal, Jakobsonnal és Mathesiussszal. A későbbi években a Gombocz-tanítvány Laziczius Gyula a fonológiáról szóló munkájával egy csapásra ismert nyelvtudóssá válik.⁸ Gombocz ugyan elfogadta a strukturalizmus alaptételeit, de munkássága alapján nem tekinthető strukturalistának. Így Laziczius Gyulát kell a magyar strukturalizmus egyetlen képviselőjének tekintenünk. 1938-ban számára alapítják a budapesti tudományegyetemen az Általános nyelvészet és fonetika tanszéket, amely az első ilyen jellegű intézmény volt a világon. Közben hosszabb-rövidebb cikkeket publikált a *Lingua*, *Indogermanische Forsschungen*, *Cahiers F. de Saussure*, *Acta Linguistics Hafniensa*, *Archiv für vergleichende Phonetik*, *Zeitschrift für slavische Philologie* című folyóiratokban. 1944-ben jelent meg a fonetikáról szóló

⁶ A cím ötletét Simoncsics 2005-nek köszönhetem.

⁷ Gombocz 1934: *MNy* XXX/1–2: 1–7.

⁸ Laziczius 1933.

könyve,⁹ de az általános nyelvészetről szóló munkáját már nem tudta befejezni. Egyik méltatója a következőképpen összegezte Laziczius érdemeit: „Laziczius nagy érdeme, hogy a magyar általános nyelvtudományt előzmények nélkül, a neki adatott rövid idő alatt is a nemzetközi kutatás élvonalába emelte”.¹⁰ Sajnálattalos módon tanítványokat sem tudott maga köré gyűjteni. A hagyományos történeti nyelvtani kutatások egyedurialma az egész korszakot jellemezte. Laziczius tanszéke 1949-ben megszűnt, őt pedig 1950-ben nyugdíjazták.

A magyar nyelvtudománynak tehát nem volt strukturalista korszaka, Laziczius Gyulát hamar elfelejtették. Herman József 1988-ban az V. magyar nyelvészkongresszuson tartott előadásában jól jellemezte a magyar nyelvtudomány akkori helyzetét.¹¹ Érdeemes Herman cikkéből néhány gondolatot idéznünk. A hatvanas éveket megelőző korszakról ezt írja: ezt a korszakot „az elméleti zárttság, merevség, elmaradás korszakának lehet tekinteni”. Az elért eredmények ellenére „a nyelvtudomány tágabb perspektívái, elméleti problematikája szempontjából a helyzetet [...] a szinte teljes stagnálás jellemezte. [...] a magyarországi nyelvtudományt sajátos, mindenfajta gondolati újítástól mentes szigetként írhatjuk le, amely – még saját múltjához képest is – nagyjából az 1910-es évekig visszakozott, sőt egy bizonyos sértett és gyanakvó ellen-szenvvel utasított vissza mindent, ami ebből a helyzetből kimozdíthatta volna.” Érdekesek Hermannak azok a megállapításai is, amelyek nyelvtudományunk akkori elmaradottságának okait kutatják. Alább látni fogjuk, hogy a hatvanas években bekövetkezett elméleti nyitás nem a magyar nyelvtudomány belső fejlődésének, hanem nagyrészt külső hatásoknak volt köszönhető.

⁹ Laziczius 1944. A könyv – Wolfgang Steinitz fordításában – németül is megjelent (Laziczius 1961), és a nyolcvanas évekig egyetemi tankönyvként szolgált.

¹⁰ Harmatta János előszava Kincses Kovács Éva Lazicziusról szóló munkájához. Kincses Kovács 1995: 6.

¹¹ Herman 1991: 14–22. Herman kritikája elsősorban a magyar nyelvvel foglalkozó nyelvészeinkre vonatkozik.

3. Az Akadémia első megnyilatkozásai és a strukturalizmusvita

A nyelvtudományi munkák az ötvenes évek végéig csendesen folytak a megszokott elvi-módszertani keretben, a tematikai vagy módszertani változtatás igénye fel sem merült, de hogy a világban fontos változások mennek végbe, az akadémiai köröknek tudomásul kellett venniük. Sőtér István 1958. évi osztálytitkári beszámolójában említi,¹² hogy az „elvi nyelvtudományi, nyelv- és tudománytörténeti kérdések kutatására” is nagy szükség lenne. Majd így folytatja: „A hagyományos nyelvtörténeti munkálatok mellett a jövőben foglalkoznunk kell a hatalmas méretekben fejlődő *híradástechnika nyelvészeti vonatkozásainak* problémáival is, például a fordítógép nyelvészeti jellegű elvi kérdéseivel.” Sőtér beszámolója előrevetíti az 1961. évi strukturalizmusvita alaphangulatát: az alkalmazott kutatásokat támogatni kell, mert hasznosak, azok tehát szabad utat kapnak. Az elméleti kérdések terén viszont óvatosnak kell lennünk.

Két évvel később került sor az MTA Nyelvtudományi Intézetének és a Művelődésügyi Minisztérium Nyelvtudományi Munkaközösségének közös vitájára „a nyelvtudomány elvi kérdéseiről”,¹³ ez volt az ún. „strukturalizmusvita” a nyelvtudományban. A bevezető előadást Telegdi Zsigmond tartotta „A nyelvtudomány újabb fejlődésének egyes kérdéseiről”,¹⁴ amelyhez a korabeli magyar nyelvtudomány apraja-nagyja hozzászólt. Telegdi megállapítja, hogy „századunk elején fordulat állt be a nyelvtudomány fejlődésében”. A fordulatot elsősorban Saussure munkásságának tulajdonítja, aki szerint a nyelv szigorú rendszert alkot, és a nyelv kutatójának ezt a rendszert kell megragadnia, leírnia. Telegdi egyik legtájékozottabb és legműveltebb nyelvtudósunk volt. Előadásában rámutat az egyes strukturalista elképzelések párhuzamaira és különbségeire. A magyar nyelvtudósok

¹² Sőtér 1959: 203–239.

¹³ MTA I. Oszt. Közl. XVIII (1961): 5–168.

¹⁴ Telegdi 1961: 11–27.

közül alighanem ő volt az első, aki felismerte Chomsky jelentőségét. Az ötvenes évek ideológiai kényszerzubbonyából kiszabadulva fontos volt számára azonban az is, hogy egyértelművé tegye, hogy a strukturalizmus és a marxizmus között nincs ellentét. De nemcsak a marxizmussal szemben kellett megvédenie a strukturalizmust, hanem a történeti nyelvtudomány művelőinek sokszor elutasító és a történeti módszer kizárólagosságához ragaszkodó magatartásával szemben is.

A „generatív” jelző ebben az időben még Chomsky munkásságával kapcsolatban sem vált általánossá. Telegdi említett referátumában ezt írja: „A transzformációs elemzés kiindulása az a felismerés, hogy a beszéd elemzéséből közvetlenül adódó szerkezetformák (sic) nem összefüggéstelenek, nem egyaránt eredetiek, egyszerűen adottak; egy részük – még hozzá tekintélyes részük – belsőleg, az adott rendszeren belül, »strukturálisan« másodlagos, származtatott, levezethető. A grammatikus tehát nem állhat meg a tapasztalatban, valóságos szerkezetekben adott formák elvonásánál, feladata tovább terjed: tisztázni a különböző formák belső összefüggését, megállapítani az alapformákat és a többi ezekhez képest, mint ezeknek (...) átalakítását leírni.” Nem véletlen tehát, hogy a Chomsky-féle elmélet nálunk is a hatvanas években „transzformációs grammatikaként” vált általánosan ismertté.

A strukturalizmusvita közvetlen előzménye alighanem V. P. Grigorjev szovjet nyelvésznek a *Voproszy jazikoznanyije* című folyóiratban 1960-ban megjelent összefoglalója volt a Szovjet-unióban zajló vitáról és a nyelvtudomány újabb fejlődését érintő kérdésekről.¹⁵ Grigorjev beszámolójából megtudhatjuk, hogy a Szovjet Tudományos Akadémia Elnöksége 1960-ban határozatot hozott „a strukturális és a matematikai nyelvvizsgálati módszerek fejlesztéséről”. A Szovjet Tudományos Akadémia állásfoglalása után senki nem merete nyíltan kétségbe vonni a strukturális és matematikai módszerek fontosságát a nyelvtudományi kuta-

¹⁵ Ez azért is valószínű, mert Grigorjev cikke magyarul a strukturalizmusvita anyagával egy időben jelent meg az Osztályközleményekben. Grigorjev 1961: 169–170.

tásokban, sokan azonban ezeket a kutatásokat a nyelvtudomány bizonyos területeire szerették volna korlátozni. Úgy vélték, hogy ezeknek a módszereknek nincs helyük sem a történeti nyelvészetben, sem pedig a nyelvjáráskutatásban.

A hozzászólók többsége egyáltalán nem szólt a strukturális vizsgálatok problémájáról, inkább a saját kutatásuk fontosságát hangoztatták, vagy a marxizmusra hivatkozva a strukturalizmus ideológiai veszélyeire figyelmeztettek. Ha a strukturalizmus problémáját zárójelbe lehetett is tenni, a gépi fordítással és a nyelvészet egyéb számítógépes alkalmazásaival mindenképpen foglalkozni kellett. A számítógépes nyelvészet azonban „tulajdonképpen alkalmazott nyelvészet”, gondolták többen, és így kívül esik a nyelvtudomány centrális körén. Ebből következik, hogy a strukturalizmussal csak olyan mértékben érdemes foglalkozni, amilyen mértékben az a számítógépes alkalmazásokat elősegíti. Ezzel ki is zárhatjuk a strukturális kutatásokat a nyelvészeti kutatásokból: a többek által „nejlonnyelvészetként” emlegetett kutatás nem feladata a nyelvtudománynak.

A sokszor semmitmondó hozzászólásokat olvasva az embernek az az érzése, hogy nyelvészeink egy párthatározatnak tesznek eleget. Az elhangzott vélemények illusztrálására három hozzászólást kell említenünk.

A szlavista Kniezsa István például a leíró (strukturális) nyelvészet előtérbe lépését egyes országokban azzal magyarázza, hogy ezeknek az országoknak a nyelvtudósai lényegében befejezték a nyelvükre vonatkozó történeti és összehasonlító nyelvészeti munkákat, ezért ezen a területen nem maradt komoly teendő a későbbi kutatók számára. Nálunk viszont nincsenek még elvégezve ezek az alapvető munkák, és ez legalábbis részben magyarázatot nyújt arra, hogy a magyar nyelvtudomány miért nem csatlakozott korábban a strukturalista iskolához. Így volt ez annak ellenére, hogy több nyelvtudósunk, elsősorban Laziczius Gyula élénk kapcsolatot ápolt a „prágai fonológiai iskolával”, és eredményeit is jól ismerte. Kniezsa melegen támogatja a strukturalista iskolák hazai meghonosodását, és arra kéri az „ideológusainkat”, hogy igyekezetük fő célja ne az legyen, hogy elhamarkodottan „mar-

xistaellenesnek” bélyegezzenek meg egy-egy új kezdeményezést, mert ezzel megakadályozzák nyelvtudományunk fejlődését.¹⁶

A hagyományos nyelvésznek tartott Imre Samu úgy véli, hogy a nyelvtörténeti és dialektológiai kutatásokban ugyan nincs helye a strukturalista módszereknek, de fontosak a leíró nyelvészeti kutatásokban. Az általános nyelvészettel kapcsolatban is tesz egy figyelemre méltó megjegyzést: „Simonyitól napjainkig van egy közös jellemző vonása – mégpedig eléggé negatív vonása – az egész magyarországi nyelvtudománynak; ez: az általános nyelvészeti alkotó művelésétől való húzódozás, a hazai nyelvtudományi elvek, módszerek elvi, kritikai vizsgálatának a hiánya.” Majd így folytatja: „Minden bizonnyal ennek a hazai »hagyomány«-nak az eredménye az is, hogy az újabb nyelvészeti irányzatoknak csak megismerésében is oly igen le vagyunk maradva.” Hozzászólásának konklúzióját is érdemes idéznünk: „...szükségesnek tartom, hogy az új irányzatokkal minél gyorsabban és minél alaposabban megismerkedhessünk.”¹⁷

A magyar nyelvtudomány kiemelkedő tudósai közül Bárczi Géza nem szólt hozzá a vitához, Pais Dezső pedig megelégedett néhány polemikus megjegyzéssel. Benkő Loránd terjedelmes hozzászólásában inkább a nyelvtudomány és a marxizmus viszonyáról szólt.¹⁸ Feltette az új módszerektől a történeti nyelvtudományt, de

¹⁶ Kniezsa 1961: 39–40.

¹⁷ Imre 1961: 46–53.

¹⁸ „...a strukturalizmusnak [...] a marxizmussal gyökeresen szembenálló, következképpen alapvetően helytelen nézetei elfogadásuk esetén szétrombolnák nyelvtudományunkat, és elsősorban azokat a vívmányokat semmisítenék meg, amelyeket a hazai nyelvtudomány jórészt a marxizmus megtermékenyítő hatásaként és – azzal szoros összefüggésben – az élet követelményeinek eleget téve a felszabadulás óta elért. Ezen a téren [...] semmi elvi vagy gyakorlati engedményt nem tehetünk: nyelvtudományunknak továbbra is elsőrendű kötelessége kell hogy legyen a nép anyagi és szellemi kultúrájával, annak történetével és jelenével való eleven kapcsolata, a történettudománnyal, az irodalomtörténettel, a néprajzzal és más társadalomtudományokkal való együttműködése.” És egy utolsó idézet a hozzászólás befejezéséeként: „Azt hiszem, elvitathatatlan dolog, hogy a magyarországi

magát a marxizmust is. A vita anyaga összességében érdekes kordokumentum is, és nem csak „ideológiai” szempontból.

Kalmár László matematikus, akadémikus levélben szólt hozzá a strukturalizmusvitához. Figyelemre méltóak azok a javaslatok, amelyeket Kalmár a formális nyelvészeti kutatások elősegítése érdekében tesz. Többek között azt hangsúlyozza, hogy fontos lenne a matematika – általános nyelvészet szakos képzés az egyetemeken. Fontosnak tartja a „matematikai nyelvészet” szakirodalmának tanulmányozását, amihez nyelvileg is fel kell készíteni a hallgatókat. Biztosítani kell továbbá, hogy a matematikai munkákhoz megfelelő kapacitás álljon rendelkezésre „a hazai elektronikus számológépen” (sic). Kalmár Lászlónak fontos szerepe volt abban, hogy 1962-ben az MTA Számítástechnikai Központjában létrejöhessen egy matematikai nyelvészeti kutatócsoport és az MTA Nyelvtudományi Intézetében egy általános és strukturális nyelvészeti csoport (1985-től osztály).

A strukturalizmus vitában megfogalmazott félelmek, előítéletek a múlt század hatvanas és hetvenes éveiben megjelent írárok, megnyilatkozások egy jelentős részében még tetten érhetők. A strukturális módszerekkel szembeni nyílt fellépés a nyolcvanas években azonban már nem volt lehetséges.

4. A kezdő évek

A nyelvtudomány megújításának fontosságára (és sürgősségére) való tekintettel 1962 márciusában került sor az MTA székházában egy munkaértekezletre, amely kizárólag a matematikai nyelvészet és a gépi fordítás kérdéseivel foglalkozott. A munkaértekezlet megszervezésében Szépe György játszott döntő szerepet. A teendők megfogalmazásában Kalmár Lászlón kívül Szalai Sándor és Rényi Alfréd is közreműködött. A matematikai nyelvészetről általában az a vélemény alakult ki, hogy nem föltétlenül

nyelvtudomány továbbfejlődésének egyetlen lehetséges útja a marxizmus talaján vezet” (Benkő 1961: 40–46).

a matematika valamely ágának a közvetlen alkalmazásáról van szó, hanem inkább a nyelvelméleti kutatásokban a matematikai gondolkodásmód átvételéről. A gépi fordítási elképzelések első-sorban az orosz–magyar, illetve a magyar–orosz fordítás elméleti és gyakorlati kérdéseire vonatkoztak. Kalmár László a matematikai és nyelvi struktúrák közti párhuzamot hangsúlyozta előadásában, Rényi Alfréd az információelmélet és a nyelvészet kapcsolatáról beszélt, Szalai Sándor a tudományos közlemények gépi kivonatolásának kérdéséhez szólt hozzá. A fiatalabb generációt képviselte Papp Ferenc, aki a nyelvi rendszer matematikai modelljeiről beszélt, és Kiefer Ferenc, aki a halmazelmélet egy lehetséges nyelvészeti alkalmazását mutatta be Olga Kulagina szovjet nyelvész kutatásaira támaszkodva. Szépe György a magyarországi gépi fordítás néhány időszerű kérdéséről szólt, Ruzsiczky Éva pedig az adatfeldolgozó gép nyelvtudományi alkalmazásának lehetőségéről. A statisztikai vizsgálatok fontosságát hangoztatta J. Soltész Katalin és Kozma László, e vizsgálatok első eredményeiről pedig Dömölki Bálint, Fónagy Iván és Szende Tamás számolt be. Az orosz–magyar gépi fordítás problémáiról Hell György, Kónyi Sándor, Hadas Ferenc és Sipőczy Győző beszélt. A munkaértekezlet előadásai nyomtatásban 1964-ben jelentek meg az Általános nyelvészeti tanulmányok periodika második köteteként, de már egy évvel korábban részletes összefoglalót készített róluk Kiefer Ferenc és Szépe György, amely az I. Osztály Közleményeiben jelent meg.¹⁹ A munkaértekezlet elfogadott egy határozati javaslatot is, melynek bevezetője megállapítja, hogy „A külföldi nyelvtudományban, különösen a tudományos téren vezető országokban a hagyományos témák és módszerek mellett fokozottabb mértékben került előtérbe a matematikai modellek, illetőleg a strukturális módszerek alkalmazása, és nagyjelentőségű az alkalmazott nyelvtudomány művelése. A nyelvtudomány tematikája világszerte kibővült a gépi fordítás feladataival. Ez népgazdasági szempontból is nagy je-

¹⁹ *MTA I. Oszt. Közl.* XIX/1–4 (1963): 321–335.

lentőségű, másrészt nyelvészeti vonatkozásaiban is fontossá válhat, amennyiben a maga igényeivel ösztönzi, illetőleg ellenőrzi az egzakt strukturális nyelvi leírást és elemzést.” A javaslat megállapítja, hogy a magyar kutatás ezen a téren nemcsak a Szovjetunió és a szomszédos szocialista országok kutatásaitól maradt el, hanem általában a világszínvonalától is. Konkrét javaslatként fogalmazódik meg, hogy az MTA Nyelvtudományi Intézetében létre kell hozni a strukturális grammatikával foglalkozó kutatócsoportot, az MTA Számítástechnikai Központjában pedig egy gépi fordítási csoportot. Ezenkívül „a meglevő kezdeményezések szervezeti megszilárdításaként” a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen meg kell alakítani a „matematikai és alkalmazott nyelvészeti kutatócsoportot”.

1962. szeptember 11–15. között volt Tihanyban egy fontos nemzetközi rendezvény, amelynek házigazdája a Magyar Tudományos Akadémia képviselőjében Kalmár László akadémikus volt (*Colloquium on the Foundations of Mathematics, Mathematical Machines and their Applications*). Szépe Györgynek nem volt nehéz meggyőznie Kalmár Lászlót arról, hogy a kollokviumnak legyen nyelvészeti szekciója is. A szekció előadójának többsége – sajnálatos módon, de érthető okokból – mind nyelvi, mind szakmailag felkészületlen volt, nem értett igazából a szakmához. Bár a kollokvium hivatalos nyelve az angol volt, a szekcióban elhangzottak német, francia és orosz nyelvű előadások is. Tartalmilag pedig a matematikai nyelvészet területén új gondolatok, új meglátások prezentálásáról aligha lehetett szó. Nagy volt ezért a minőségi kontraszt a formális logikai előadások és a nyelvészeti előadások között. A kollokvium fő témáját olyan kiválóságok képviselték, mint Alonzo Church (Princeton), Haskell Curry (Pennsylvania), Yehoshua Bar-Hillel (Jeruzsálem), a számítógépes vonalat pedig Herbert Gelernter és M. S. Watanabe (IBM, Yorktown Heights). Robert Lees volt a találkozó amerikai nyelvész résztvevője, aki az ötvenes évek végén Chomsky tanítványa volt, valamint a *Syntactic Structures*-ről szóló első, híres recenzió szerzője. 1960-ban jelent meg a nominalizációról szóló könyve *The Grammar of English Nominalizations* címmel. Lees eredetileg

elektromérnök volt, és a gépi fordítás révén került kapcsolatba az MIT-vel, majd Noam Chomskyval.

Nyelvtudományunk szempontjából elsősorban azért volt ez a tanácskozás jelentős, mert először találkozhattak a környező országokban dolgozó és a nyelvtudomány megújításán szorgoskodó nyelvészek. Csehszlovákiát Petr Sgall képviselte, az NDK-t Manfred Bierwisch, mindkettőjünkkel közeli tudományos kapcsolat jött létre, ami több évtizeden át tartott. Érdekes megjegyeznünk, hogy a nyugati országokból nem volt nyelvész résztvevője a kollokviumnak, ami részben annak tudható be, hogy a nyugati országok nyelvészeinek nem kellett a moszkvai határozatokhoz igazodniuk, de az is igaz, hogy még érdeklődés szintjén sem lehetett a hatvanas évek elején olyan „nyugati” elméleti nyelvészt találni (Robert Lees amerikai nyelvész kivételével), aki a kollokvium munkájában részt vehetett volna. A nyugati országok nyelvtudománya az új irányzatok befogadását illetően néhány éves késésben volt a szocialista országok nyelvtudományához képest. Két kivételt azonban érdemes megemlítenünk: Grenoble-ban 1960-ban alapította meg Bernard Vauquois matematikaprofesszor a *Centre d'études sur la Traduction Automatique* nevű kutatócsoportot, mely azonban kimondottan gépi nyelvészeti kutatásokkal foglalkozott. A másik kutatócsoportot Margaret Masterman alapította 1953-ban az angliai Cambridge-ben *Cambridge Language Research Unit* elnevezéssel; a kutatás a brit csoport esetében nem szorítkozott a gépi fordításra, hanem számos nyelvelméleti kérdést is vizsgált. (A csoport munkatársa volt Karin Spark Jones és Martin Kay is.) Masterman elméleti kérdések iránti érdeklődését mesterének, Ludwig Wittgensteinnek köszönhette.

1962 őszén egy intenzív tanulási időszak kezdődött a Számítástechnikai Központban (a továbbiakban SzK). A matematikai nyelvészeti csoport egy szemináriumsorozatot szervezett. Az előadó vagy egy fontosnak ítélt publikációról, vagy saját kutatásáról számolt be. A beszámolót vita, illetve megbeszélés követte. Az SzK munkatársain kívül rendszeres résztvevője volt ezeknek a szemináriumoknak Hell György, Botos Imre, Sipőczy Győző (a

Műszaki Egyetem nyelvtanárai), a Nyelvtudományi Intézetből pedig Elekfi László és Szépe György. A Nyelvtudományi Intézet 1959-től fogva éveken át továbbképző tanfolyamokkal igyekezett elősegíteni, hogy munkatársai alaposabb ismereteket szerezzenek az általános nyelvészet terén.

1962 őszén Kiefer Ferenc vezetésével létrejött az SzK-ban a „Matematikai és gépi fordítási csoport” (tagjai voltak Petőfi S. János, Stein Mária, Varga Dénes), majd 1966 elején a Nyelvtudományi Intézetben Károly Sándor vezetésével az „Általános és strukturális nyelvészeti csoport”, amely később Strukturális nyelvészeti osztállyá alakult át. Az osztályon dolgozott Károly Sándoron kívül Szépe György, H. Molnár Ilona, Dezső László és a korán elhunyt Nagy Ferenc. 1963-ban megjelenik az Általános Nyelvészeti Tanulmányok (a továbbiakban ÁNyT) első kötete. Az SzK-ban pedig ugyanabban az évben lát napvilágot a *Computational Linguistics* című periodika (a továbbiakban CL) első száma. (1964-ben két szám is megjelent, majd 1969-ig minden évben egy-egy szám.) Volt, aki orosz nyelven tette közzé tanulmányát, volt, aki angol nyelven írt, de német nyelvű közlemény is előfordult. Elég korán kialakultak azok a tematikai preferenciák is, amelyek egy-egy kutató egész pályájára jellemzőek maradtak: Varga Dénes a CL 1963-tól 1969-ig tartó történetében szinte kizárólag a gépi fordítást elősegítő algoritmusokról írt, Petőfi S. János általános szemiotikai vagy textológiai kérdésekről értekezett, Kiefer Ferenc érdeklődésének középpontjában a magyar szórend és a jelentéstan állt. A külső munkatársak közül a CL-ben publikált a gépi fordítás különböző aspektusairól Papp Ferenc, Dezső László, Hell György és Dömölki Bálint is. A kis példányszámú CL terjesztése sajnos nem volt megoldott, külföldön csak néhány kutatócsoporthoz jutott el (Moszkva, Berlin, Prága), hazai visszhangja pedig egyáltalán nem lett. A periodika színvonala nem volt rossz, több szomszédos országbeli kutató is küldött tanulmányt publikálás céljából, és egy prágai recenzió is született a CL első számairól P. Sgall tollából.

Az SzK Gépi fordítási csoportja már 1963-ban bekapcsolódott a KGST (Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa, COMECON)

által koordinált munkálatokba, és az MTA delegáltjai (többnyire Kiefer Ferenc és Varga Dénes) részt vettek a gépi fordítással foglalkozó szocialista országokban működő kutatócsoportok éves moszkvai találkozóján. Az SzK-ban 1960 óta működött az M-3 számítógép, amely ugyan bizonyos feladatok elvégzésére alkalmas volt, de nem rendelkezett operációs rendszerrel, fordítóprogramokkal, és a számítógépet kizárólag gépi kódban lehetett programozni. A nyelvi elemzés algoritmusainak gépi kódban történő programozása rendkívül körülményes volt, nem véletlen tehát, hogy a kutatók egyre inkább elméleti kérdések megoldására összpontosították figyelmüket. A helyzet kissé megváltozott, amikor az SzK 1965-ben új korszerűbb számítógépet kapott: az URAL 2-t. A számítógép központi egysége elektroncsövekre épült, és a gépet elsősorban tudományos számítások végzésére használták. Perifériái közé elektronikus írógép, lyukkártya- és lyukszalag-olvasó, nyomtató, mágnesdob és mágnesszalag tartoztak. Az URAL 2 ezzel a felszereltséggel már alkalmas volt bizonyos nyelvi elemzések elvégzésére. Nem kétséges, hogy a hatvanas években az SzK gépi nyelvészeti csoportja is hozzájárult a magyarországi „informatikai kultúra” megalapozásához.

A gépi fordítási kísérletek eredményeinek alacsony színvonala a hatvanas évek közepén már eléggé nyilvánvaló volt. Az 1966-ban megjelent ALPAC (*Automatic Language Processing Advisory Committee*) jelentés, amely az amerikai kormány megbízásából készült, egyértelművé tette, hogy a meglevő eszközökkel nem érhető el színvonalas gépi fordítás. Az ALPAC-jelentés hatására a legtöbb országban leálltak vagy háttérbe szorultak a gépi fordítási munkálatok, és a gépi nyelvészeti kutatócsoportok a jobb eredményt ígérő gépi adatfeldolgozás problémáinak kutatására tértek át.

5. Papp Ferenc és a Debreceni Kutatócsoport

Külön kell szólnunk Papp Ferenc számítógépes munkásságáról egyrészt azért, mert Papp Ferenc már az ötvenes évek végén foglalkozott számítógépes nyelvészettel, másrészt azért is, mert őt nem a Grigorjev-féle jelentés indította el ezen az úton, hanem a Papp Ferenc és a moszkvai fiatal nyelvészek (Igor Melcsuk, Jurij Apreszjan, Alekszandr Zsolkovszkij) között kialakult barátság. Papp – Melcsukhoz hasonlóan – több cikkben foglalkozott a gépi fordítás kérdéseivel, számítógép hiányában azonban konkrét feladatok megoldására nem vállalkozhatott.²⁰ A hatvanas évek elején a debreceni számítógépes nyelvészet kimerült az Magyar Értelmező Szótár címszóanyagának lyukkártyára történő rögzítésében, majd valamivel később annak URAL 2, illetve Odra típusú számítógépen történő rendszerezésében. Mai foglalmaink szerint Papp Ferenc csapata tulajdonképpen nem számítógépes nyelvészettel, hanem gépi adatfeldolgozással foglalkozott. Munkájuk eredményeképpen írhatta azonban meg Papp Ferenc egyik legfontosabb munkáját, a magyar főnév paradigmatisztikus rendszeréről szóló könyvét, és született meg a ma is nélkülözhetetlen *a tergo* (szóvégmutato) szótár.²¹ Papp Ferenc első matematikai nyelvészeti tárgyú tanulmánya 1961-ben jelent meg „Matematikai módszerek a nyelvtudományban” címen, majd ugyanabban az évben még három tanulmányt publikált (a *Filológiai Közönyben*, a *Slavica* és a *Voproszy jazykoznanijja* című folyóiratokban). Az egyikben egy orosz szerkezet transzformációs elemzését mutatja be. Papp már korán felfigyelt a nyelvtudományban bekövetkezett változásokra, elsősorban azonban szovjet (orosz) munkák alapján. Erről egy 1958-ban a NYK-ben megjelent cikkében számol be.²² A debreceni kutatócsoport kutatásait illetően Papp öt kutatási témát sorol fel a CL-ben meg-

²⁰ Papp 1959; NYK 19959/61: 392–410; Papp 1961: 269–306; Papp 1963; CL 2: 213–216.

²¹ Papp (szerk.) 1969.

²² Papp 1959: 392–410.

jelent összefoglalójában:²³ (1) az orosz nyelv strukturális vizsgálata, (2) a matematikai nyelvészeti munkák dokumentálása, (3) oroszról magyarra történő gépi fordítási algoritmusok kidolgozása, (4) a nyelvoktatás új módszerei és a fordításelmélet, (5) egy magyar *a tergo* szótár elkészítése.

6. Nemzetközi kapcsolatok

1962 után külföldi utazásokra is megnyílt a lehetőség. 1963-ban egy gépi fordítás kérdéseiről szóló konferenciát rendeztek Drezdában, egy matematikai nyelvészet problémáival foglalkozó konferencia Prágában, végül egy statisztikai nyelvészeti konferencia Stockholmban. A stockholmi konferencia résztvevői között volt Lotz János is,²⁴ akit egy általános nyelvészeti tanszék megszervezésére kért fel a Stockholmi Egyetem.

1964 augusztusában Jeruzsálemben került sor a következő logikai-tudományelméleti konferenciára, amelyre Bar-Hillel jóvoltából Kalmár Lászlón kívül Kiefer Ferencet és Szépe Györgyöt is meghívták. A konferenciának nem volt nyelvészeti szekciója, de a résztvevők között két a nyelvészet számítógépes alkalmazása iránt érdeklődő fiatal kutató is részt vett: Maurice Gross Párizsból és Helmut Schnelle Berlinből. Manfred Bierwisch is a meghívottak között szerepelt, de ő az NDK hatóságaitól nem kapott útlevelet. Jelen volt azonban Klaus Baumgärtner a berlini strukturális kutatócsoport egyik meghatározó kutatója. Egy Bar-Hillel otthonában rendezett vacsorán találkozhattak a konferencia magyar résztvevői először Noam Chomskyval és Zellig Harrisszel.

1962 őszén kezdődtek a magyar kormány és az amerikai Ford Alapítvány közötti tárgyalások, addigra az alapítvány Lengyelor-

²³ Papp 1963.

²⁴ Lotz János (1913–1973) nyelvész, a Columbia Egyetem tanára, majd a washingtoni *Center for Applied Linguistics* igazgatója és a Ford Alapítvány tanácsadója.

szággal már megegyezett, ami a magyar kormány számára jó hivatkozási alapot jelentett. Az amerikai fél eleinte elsősorban társadalomtudósok meghívására gondolt, a magyar kormány ezzel szemben inkább természettudósokat szeretett volna Amerikába küldeni. 1963 tavaszán megszületett az 50-50%-os megállapodás. 1964-ben hat hónapos amerikai ösztöndíjban részesült Fónagy Iván és Szépe György, majd 1965-ben Telegdi Zsigmond, Hegedüs József és Kiefer Ferenc. (Kiefer esetében a Ford Bizottság a hat hónapos ösztöndíjat egyéves ösztöndíjra bővítette.) Hogy a Ford-ösztöndíj milyen nem várt csodaként hullott az ölünkbe a hatvanas évek első felében, érthetővé válik, ha elolvassuk az interneten is elérhető Somlai-tanulmányt,²⁵ amelyben a szerző a Ford-bizottsággal folytatott fáradságos tárgyalásokról is beszámol. Az akkori magyar kulturális vezetés végül is lehetővé tette a pályázati rendszeren kívüli, azaz meghívásos alapú ösztöndíjak elnyerését is, ahol a politikai szempontok nem játszottak szerepet. Az ösztöndíjasok számára így lehetőség nyílt arra, hogy közelebbről megismerkedhessenek a legfontosabb amerikai általános nyelvészeti és számítógép-nyelvészeti kutatóközpontokkal. A kutatóhelyek listája elérhető volt az évente megjelenő *Current Research and Development in Scientific Documentation* című NSF kiadványban. A nyelvészeti kutatások szempontjából a legérdekesebb fejezet a *Mechanical Translation* címet viseli. Érdekes módon, a tisztán elméleti kutatások is ebben a fejezetben kaptak helyet.

A nyelvészeti kutatások fejlődésében nagy szerepet játszottak a nemzetközi tanácskozások, konferenciák is. Hazánkban az első ilyen konferenciára 1968-ban került sor (Balatonszabadi, szeptember 7–10.). A konferenciát Kalmár László hathatós támogatása mellett az MTA rendezvényeként Kiefer Ferenc és Szépe György szervezte. A konferenciát hivatalosan matematikai nyelvészeti konferenciának hívták (az elnevezés bizonytalanságát vagy pontatlanságát mutatja már az is, hogy több szekció az „al-

²⁵ Somlai 2009.

gebrai nyelvészet” címet kapta), a hazai nyelvtudomány fejlődése szempontjából a legfontosabb előadások az elméleti nyelvészeti szekcióban hangzottak el. Több vezető amerikai nyelvész szerepelt az előadók között (Jerrold Katz, Charles Fillmore és a fiatalabbak közül David Perlmutter, Barbara Hall-Partee, Sige-Yuki Kuroda, Terry Langendoen). A németországi nyelvészetet Jürgen Kunze, Wolfgang Motsch, Wolfgang Hartung (NDK), illetve Herbert Brekle és Christian Rohrer (NSZK) képviselte. Manfred Bierwisch is szerepelt a programban, de utazását az NDK hatóságok nem engedélyezték. A csehszlovák nyelvészek országuk megszállása elleni tiltakozásként nem jöttek el a konferenciára (Eva Hajičová, Jarmila Panevová, Petr Sgall, Petr Pit’ha, Pavel Novák). Ugyancsak tiltakozásból maradt távol Helmut Schnelle, a berlini Freie Universität professzora. Az algebrai nyelvészet terén több előadás hangzott el az automaták elmélete témakörből, ezeknek azonban nem volt közvetlen nyelvészeti relevanciája. Az előadások közül Fillmore előadásának lett talán a legnagyobb hatása és egyben a leghosszabb utóélete. Fillmore a lexikai információk típusairól beszélt („Types of lexical information”), és ezzel az elméleti grammatika szótári komponensének első átfogó leírását mutatta be. A konferencián sok fiatal és sok már nem annyira fiatal nyelvész vett részt, a résztvevők számáról sajnos nincs adatunk (akkoriban a nemzetközi konferencián való részvétel sem volt regisztrációhoz kötött), de a balatonszabadi akadémiai üdülő előadóterme sokszor kicsinek bizonyult. Kétségtelen, hogy ez a konferencia tovább erősítette a már felfelé ívelő pályán lévő modern magyar nyelvtudományt. A hatvanas években (még a hetvenes években is ez volt a helyzet) a nagyobb nyelvészeti konferenciák egyik előnyét az jelentette, hogy témájuk nem korlátozódott egy-egy szűkebb szakterületre. Más szóval, nem volt külön konferenciájuk a fonológusoknak, morfológusoknak, szintaktáknak stb.

Az 1968-ban Balatonszabadiban rendezett konferencia ugyan fontos szerepet játszott a magyar nyelvtudomány életében, de még így is mind az NDK, mind pedig a csehszlovák és romániai nyelvészettel szemben öt-tíz év késésben voltunk, elsősorban azért, mert ezekben az országokban néhány évtizede

már folytak strukturalista ihletésű vizsgálatok. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának állásfoglalása csak a gépi fordítással foglalkozó kutatások felkarolását eredményezte, a strukturális vizsgálatokra nem volt hatással. A szocialista országokban, így az NDK-ban is az ötvenes évek végén jöttek létre a gépi fordítás kérdéseivel foglalkozó csoportok (Berlin: Eberhard Agricola, Prága: Petr Sgall, Bukarest: Solomon Marcus, Szófia: Alexander Ljudszkanov, a lengyelek ellenálltak, és nem kívántak a gépi fordítással foglalkozni).

7. A debreceni nyelvészaktíva

Az általános és alkalmazott nyelvészet helyzetéről Magyarországon a hatvanas évek végén még egy konferencia megrendezésére került sor (*Debreceni nyelvészaktíva*, Debrecen, 1968. november 11–12.²⁶). Általános nyelvészetünk helyzetéről Telegdi Zsigmond, az alkalmazott nyelvészet helyzetéről Herman József tartott vitaindító előadást. Mivel nálunk a hatvanas években még mindig az újgrammatikus iskola befolyása érvényesült a nyelvtörténeti kutatásokban (szinkrón kutatások pedig alig folytak), Telegdi fontosnak tartotta megjegyezni, hogy „Az újgrammatikus módszer kész, zárt, merev apparátus, amelynek alkalmazása nem követel elméleti meggondolásokat. A jelenkori nyelvészet élő, alakuló, fejlődő módszereit a specialista csak a bennük implikált, általuk feltételezett elmélet ismeretében, arra való tekintettel, tehát egy bizonyos alkotó önállósággal használhatja fel.” Telegdi azt, hogy a magyar nyelvtudomány nem tudta befogadni a strukturalizmust, azzal magyarázza, hogy „A strukturalizmus alapjaiban támadta meg a hagyományos irányzatot, elvetette annak sarkalatos tételét, amely szerint a nyelv egyetlen tudományos szemlélete a történeti, a »szinkronikus nyelvészet« legitimítását, sőt elsőbbségét hirdette. [...] nyelvtudósaink általában [...]

²⁶ A nyelvészaktíva anyaga kéziratként Imre Samu szerkesztésében jelent meg. Imre 1969.

tudomásul vették az új irányzat feltűnését. Egyes eredményeit, amelyek a régi keretbe is beilleszkedtek, elsajátították, de alapjában véve nem változtattak nézeteiken, a strukturalizmus világában nem hatolt be a hazai nyelvtudományba.” „Nyelvészetünk így – folytatja Telegdi – eredményes speciális kutatásai [...] ellenére lassanként elmaradt a nyelvtudomány általános nemzetközi fejlődésétől, mindinkább elszakadt tőle” (uo.). Majd hozzáteszi, a jelenlegi helyzet sem ideális. „Általános nyelvészetünk fejlődését hátráltatja, hogy bizonyos értelemben el van szigetelve, nem találja meg maga körül azt a megértést és érdeklődést, amely a szélesebb kibontakozáshoz szükséges. Nyelvészeink többsége egyelőre elutasítóan, érdektelenül vagy legalábbis tájékozatlanul áll szemben az elméleti kutatásokkal, az általános nyelvészetet külön, idegen területnek tekinti.” Telegdi a fejlődés, változás jeleit látja abban, hogy egyre nagyobb az érdeklődés a nyelvészképzés iránt, és egyre több általános nyelvészeti tanulmány lát napvilágot. Hasznosnak tartaná, ha a közeljövőben sor kerülne az alábbi témák megvitatására: *a)* a transzformációs generatív grammatika jelentősége, *b)* a nyelvek történeti fejlődése, *c)* marxizmus és nyelvtudomány. Telegdi vitaindító előadásához sokan szóltak hozzá, a hozzászólások ismertetésétől azonban eltekintünk.

Herman József a magyarországi alkalmazott nyelvészet helyzetéről tartott vitaindító előadásában, amelyben felsorolta az ismert kutatási területeket (nyelvművelés, anyanyelvi oktatás és idegen nyelvek oktatása, gépi fordítás és gépi dokumentáció), egyetlen, de annál fontosabb, nívum található: Herman külön kiemelte a neurolingvisztikai és pszicholingvisztikai kutatások fontosságát. Herman előadásához is számos kutató szólt hozzá, többnyire egy-egy újabb lehetséges alkalmazási területtel kiegészítve a mondottakat.

A debreceni nyelvészaktívával lezárult az „elméleti nyitás” első korszaka. Hasonló tanácskozásokra a hetvenes években már nem került sor. A magyar tudománypolitika irányítói nem tartottak igényt arra, hogy „ideológiai” kérdésekben állást foglaljanak. (Ez egyébként az ideológiailag érzékeny bölcsészettudományok más területén, például az irodalomtudományokban is érvényes volt.)

8. Oktatás

1959-ben megalakul az Általános Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék az ELTE-n, vezetőjévé Telegdi Zsigmondot nevezték ki. Néhány évvel később, 1964-ben létrejött az általános és alkalmazott nyelvészet szak is. (A szak elnevezése azonban szinte évente változott: hol matematikai nyelvészetként, hol alkalmazott és matematikai nyelvészetként, hol pedig általános és matematikai nyelvészetként szerepelt.) Az 1965/66-os tanévben Szépe György tartott speciálkollégiumot a generatív grammatikáról. Előadásában az addig megjelent Chomsky-könyvekre (*The Logical Structure of Linguistic Theory*, 1955, akkor még csak kéziratos formában hozzáférhető; *Syntactic Structures*, 1957; *Aspects of the Theory of Syntax*, 1965; Robert Lees nominalizációs könyvére (*The Grammar of English Nominalizations*, 1960), valamint Lesnek a *Language*-ben megjelent Chomsky-recenziójára támaszkodott (*Language* 33/3 [1957], 375–408). A következő tanévben pedig elindul a szak²⁷ hét hallgatóval (Kenéz Győző, Aczél Endre, Mártonfi Ferenc, Pap Mária, Szántó Péter, Terestyéni Tamás, Metzger Marietta), tanszéki (Telegdi Zsigmond, Balázs János, Antal László, Zsilka János) és néhány megbízott oktatóval (Dezső László, Fónagy Iván, Kiefer Ferenc, Szépe György, Varga Dénes). A későbbi években a megbízott előadókhoz csatlakozott Dömölki Bálint (matematika), Szelezsán János (matematika) és Petőfi S. János (szemantika) is.

Ami az oktatást, az előadásokat és a szemináriumokat illeti, az Általános Nyelvészeti Tanszék gazdag kínálattal fogadta a hallgatókat. Telegdi Zsigmond általános nyelvészeti előadásában a *Bevezetés az általános nyelvészetbe* című, akkor még csak kéziratban lévő munkájára támaszkodott. (A munka tankönyvként csak 1977-ben jelent meg.) Kiefer „matematikai nyelvészet” című szemináriuma lényegében a Chomsky-hierarchia formális tulajdonságainak ismertetésére és az automaták elméletében hasz-

²⁷ Az általános nyelvészet szakként a második évtől volt felvehető.

nált fogalmak összefoglalására szorítkozott. Telegdi Zsigmond a későbbi években előadásában Saussure-rel és Humboldttal is foglalkozott. Ezek tartalmilag nemzetközi szintű előadások voltak, Telegdi Humboldt kutatásairól írt publikációi alapján lett a Szász Akadémia (Lipcse) tagja.

Meghívott előadóként Dezső László a tipológiáról tartott előadásokat, Fónagy Iván a prágai fonológiáról (elsősorban Trubeckoj munkásságáról) beszélt, Kiefer és Szépe a generatív grammatikáról adott elő, Varga a számítógépes nyelvészet különböző aspektusairól. Dömölki a matematikai nyelvészet matematikai oldalával foglalkozott. Petőfi S. János a költői nyelv vizsgálata révén jutott el a jelentéstanhoz. Antal László a bloomfieldi disztribúciós elemzés híve volt, ennek következtében előadásai elsősorban az amerikai strukturalizmusról szóltak. Az előadásokhoz háttériródmalmat az OMKDK, illetve a TIT sokszorosított kiadványai biztosítottak.²⁸ De idesorolható Antal László két könyve is.²⁹

9. Az általános nyelvészet helyzete Közép- és Kelet-Európában a háború utáni évtizedekben

Általános nyelvészeti szempontból az európai nyelvtudomány történetében fontos szerepet játszott a *Zeichen und System der Sprache* erfurti (1959), majd magdeburgi konferenciája (1964), melynek fő szervezője Georg Friedrich Meier, a Humboldt Egyetem professzora volt. Ő indította útjára 1961-ben a hatvanas évek szinte egyetlen színvonalas elméleti nyelvészeti munkákat is közlő folyóiratát, a szinte megjegyezhetetlen nevű *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung*-ot. (Egyébként ő hozta létre a berlini akadémián az első gépi fordítási csoportot is még az ötvenes évek végén, tehát a szovjet Akadémia állásfoglalása előtt.) Meiert törekvéseiben támogatta Wolfgang Steinitz az NDK Tudományos Akadémiájának akkori

²⁸ Vö. Kiefer 1964, Kiefer 1969 és Petőfi 1967.

²⁹ Antal 1961, Antal 1964.

alelnöke, akinek munkásmozgalmi múltja, funkciója, valamint tudományos súlya miatt az NDK-ban az örvenes és hatvanas években a nyelvtudományi kutatásokba nem szólt bele a politika (amely Steinitz halála után viszont annál inkább nyomást gyakorolt a strukturális jellegű kutatásokra, de ez már a hetvenes, nyolcvanas évek története). Az NDK-ban nem volt „marrizmus” sem.³⁰ Steinitz védelmet nyújtott azok számára, akik a nyelvtudományban a nyitás hívei voltak. Erfurtban tartották az első a nyelvészet alapkérdéseivel foglalkozó konferenciát (*Zeichen und System der Sprache* I, Erfurt 1959 – figyeljünk a dátumra!), amelynek meghívott díszvendége Roman Jakobson volt (akihez Steinitzt személyes barátság fűzte).³¹ Az erfurti konferencia résztvevői között számos nagy nevet találunk (Kuryłowicz, Zawadowski, Benveniste, Ivanov, Ajdukiewicz, Kotarbiński, Togeby, Koschmieder, Rosetti stb.). A szervezők a résztvevőktől az alábbi kilenc kérdésre vártak hozzászólásokat: (1) Mi a nyelvi jel? (2) Milyen viszony áll fenn a nyelvi jel és a valóság között? (3) A nyelvi jelek világában milyen viszony áll fenn a forma és a tartalom között? (4) Hogyan lehet a beszédet elemeire bontani? (5) Milyen kapcsolat áll fenn a közlemény egyes elemei között? (6) Milyen kapcsolat áll fenn egy nyilatkozat egyes elemei között? (7) Létezik-e nyelvi rendszer, és ha igen, hogyan definiálható? (8) Léteznek-e nyelvi kategóriák, és ha igen, melyek azok? (9) Milyen viszony áll fenn a nyelvi kategóriák és anyelvi rendszer között? A kérdések megfogalmazásában egyértelműen tetten érhető a strukturalizmus hatása. A résztvevők sokféle választ adtak

³⁰ A marrizmus Ny. J. Marr grúz nyelvész nevéhez fűződő marxista nyelvfilozófiai irányzat.

³¹ Roman Jakobson szovjet emigránsként csatlakozott Nikolaj Trubeckojjal együtt a húszas években a Prágai Nyelvész körhöz. Csehszlovákia német megszállásakor Jakobson Svédországba menekült, ahol Lotz János segítségével jutott ideiglenes álláshoz. Lotz egyébként azt tervezte, hogy koppenhágai iskola mintájára Jakobsonnal és a közben szintén Stockholmba menekült Wolfgang Steinitzcel együtt megszervezi a *Circle linguistique de Stockholm* nyelvész körét. Erre azonban sajnos már nem került sor.

a feltett kérdésekre, amelyek a *Zeichen und System der Sprache* köteteiben olvashatók.³² A hozzászólók között szerepel Fónagy Iván, Herman József, Telegdi Zsigmond, Antal László és Szépe György is, mondhatjuk tehát, hogy a magyarországi nyelvtudomány is képviseltette magát. Nem meglepő módon a prágai iskola jelentős tagjai szinte kivétel nélkül részt vettek a konferencián (köztük volt Vladimír Skalička, Bohumil Trnka, Karel Horálek, František Daneš).

Ahogy azt a *Zeichen und System der Sprache* III. kötetének előszavából megtudhatjuk, a konferencián 248 nyelvész vett részt, közülük 126-an szóltak hozzá a feltett kérdésekhez.³³ A vitában részt vevő személyek nevét azonban sajnos nem ismerjük.

A „*Zeichen und System der Sprache*” következő konferenciájára 1965-ben került sor Magdeburgban. Magyarországot a magdeburgi konferencián Telegdi Zsigmond képviselte, a másik meghívott, Fónagy Iván Ford-ösztöndjjal akkor éppen Amerikában tartózkodott. A meghívott előadók között szerepelt Charles Fillmore, Emmon Bach, Jerrold Katz, Bruce Fraser és John Robert (Haj) Ross. Fraser Chomsky akkor még csak kéziratban létező *Aspects* című könyvének egyik fejezetét mutatta be, amivel Európában egy csapásra ismertté vált Chomsky legújabb elmélete (a kézirat könyv alakban 1965-ben látott napvilágot). Az eredeti tervek szerint a Chomsky-fejezet a *Zeichen und System der Sprache* IV. köteteként jelent volna meg. A generatív iskola képviselői a generatív nyelvelmélet különböző kérdéseiről értekeztek. Manfred Bierwisch a grammatika feladatairól és formájáról, Charles Fillmore a mondat szerkezetek ekvivalenciájáról, Emmon Bach a változókat is tartalmazó grammatikákról, Jerrold Katz a grammatika szemantikai komponenséről beszélt. Mivel ezek a kérdések részletesebben 1965-ben és 1966-ban újra felmerültek részben Chomsky *Aspects*-könyvében, részben Jerrold

³² *Zeichen und System der Sprache. I. Band* (1961), *II. Band* (1962), Berlin: Akademie-Verlag.

³³ *Zeichen und System der Sprache. III. Band* (1966), Berlin: Akademie-Verlag.

Katz és Paul Postal könyvében (*An Integrated Theory of Linguistics Descriptions*, MIT Press, 1964), ma a magdeburgi konferencián megjelent cikkekre alig találunk hivatkozást. A kötet tudománytörténeti jelentősége viszont vitathatatlan.

Wolfgang Steinitznek, az NDK akadémia alelnökének a támogatásával Alexander Isačenko vezetésével 1961-ben létrejött (nem minden előzmény nélkül) az NDK Tudományos Akadémiáján az *Arbeitsstelle Strukturelle Grammatik* nevű kutatócsoport. A csoport 1962-ben indította útjára a *Studia Grammatica* című periodikát, amelyben nemegyszer monográfia terjedelmű tanulmányok is megjelentek (vö. például Manfred Bierwischnek az igei csoport szintaxisáról szóló munkáját, amely 1963-ban a periodika második köteteként jelent meg). A csoport sikeresen működött 1969-ig, amikor sajnálatos módon megszüntették (ebben nyilván közrejátszott a csoport mentorának, Wolfgang Steinitznek 1967-ben bekövetkezett halála is). Néhány munkatárs a *Zentralinstitut für Sprachwissenschaft*-ban folytathatta munkáját, de kevésbé ideális körülmények között. Az ideológiai nyomás erősödött, az intézet vezetősége a generatív jellegű munkákat kimondottan ellenséges szemmel figyelte. Különösen nehéz volt a nemzetközi kapcsolatok fenntartása.

A gépi adatfeldolgozás előmozdítására az NDK-ban már az ötvenes évek vége felé alakult egy akadémiai bizottság, amely az *Arbeitsstelle automatische Sprachverarbeitung* kutatócsoport megalkulásához vezetett (Eberhard Agricola, majd Jürgen Kunze). Ebben az esetben sem Moszkvából jött a parancs. Grigorjev cikkének megjelenésekor Agricola csoportja már működött.

A lengyel Jan Michal Rozwadowski már a Nemzetközi Nyelvésztaársaság alapításánál tevékeny részt vállalt. A lengyel nyelvtudományban ő volt az első kognitív nyelvész: hangsúlyozta a metaforák központi szerepét, rámutatott a nyelvi változások kognitív hátterére, valamint a szemantika és a szintaxis szoros összefüggésére. Legfontosabb munkája azonban a lengyel nyelv fonológiájáról szólt. A háború utáni évtizedekben egy egész sor lengyel nyelvtudós és nyelvfilozófus gazdagította nyelvtudományunkat. Közülük is kiemelkedik Jerzy Kuryło-

wicz, aki egy új esetelmélettel gazdagította nyelvtudományunkat, és egy elméleti magyarázatot dolgozott ki az analógiás változásokra vonatkozóan.

A nemzetközi nyelvtudományra talán legnagyobb hatással a lengyel logikai iskola volt.³⁴ Az iskola megalapítója a Brentano-tanítvány Kazimierz Twardowski, a lwówi (lembergi) egyetem professzora volt. A tanítványok első generációjához tartozott Jan Łukasiewicz (akinek Alfred Tarski is tanítványa volt) és Stanisław Leśniewski, a másodikhoz pedig Kazimierz Ajdukiewicz és Tadeusz Kotarbinski. A lengyel iskola foglalkozott többek között a kérdő mondatok elméletével, a modalitás kérdéseivel, az alapvető (főnév, ige) nyelvi kategóriákra épülő formális nyelvtanokkal („kategoriális grammatika”). Lengyel találmány volt a „szemiotikai logika” fogalmának bevezetése. A lengyel szemiotikai társaság a hatvanas évek óta működik, a *Semiotica* című folyóirat első száma 1969-be jelent meg, amely akkoriban az egyetlen európai elméleti nyelvészeti folyóiratnak számított.

Európában két nagy kontrasztív nyelvészeti projekt működött a hetvenes-nyolcvanas években, az egyik Zágrábban Rudolf Filipovic vezetésével, a másik Poznanban Jacek Fisiak vezetésével. Mindkét projekt előkészítése már a hatvanas évekbe megkezdődött, és mindkét projektumot a Ford Alapítvány támogatta anyagilag. Bár mind Filipovic, mind Fisiak számos publikációjáról tudunk, egyik sem általános nyelvészeti jellegű.

A szerb nyelvtudomány területén a hatvanas években kiemelkedő teljesítményt nyújtott az Ivić házaspár: Pavle Ivić a belgrádi egyetem professzoraként elsősorban a szerb nyelv problémáival foglalkozott, felesége Milka Ivić viszont vérbeli általános nyelvész volt. 1965-ben jelent meg a Mouton kiadónál *Trends in Linguistics* című munkája, amelyet 11 nyelvre fordítottak le. Munkássága alapján nemcsak a szerb tudományos akadémia választotta tagjai közé, hanem tagja volt a norvég, a szász és a szlovák tudományos akadémiának is.

³⁴ Gregorowicz–Krajko 1979.

Ivić könyvében áttekinti az előzményeket a görögöktől kezdve, majd részletesen ismerteti a 20. századi nyelvtudomány főbb irányzatait. A strukturalista iskolák bemutatása után a generatív grammatikáról is beszámol, majd röviden szól a matematikai nyelvészetről és gépi fordítástól is. Ivić munkája a hatvanas évek legjobb nyelvészeti kézikönyvének számított.

Említést érdemel egy másik belgrádi professzor is, Ranko Bugarski, aki Jugoszláviában magas színvonalon művelte a szociolingvisztikát.

Csehszlovákiában szintén nem volt szükség „szovjet beavatkozásra” ahhoz, hogy a strukturális nyelvészeti kutatásokra sor kerüljön, a Prágai Iskola megszakítás nélkül élt és működött, ha nem is mindig egyforma intenzitással. František Daneš irányításával az ötvenes évektől a prágai iskola szellemében strukturális nyelvészeti kutatásokat folytattak a Csehszlovák Akadémia Nyelvtudományi Intézetében.

A Károly Egyetemen működő nyelvészek egy csoportja 1964-ben indította útjára a Petr Sgall által szerkesztett *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics* című periodikát. A cseh szerzők a függőségi grammatika mellett kötelezték el magukat, és egy többszintű grammatikai leírást propagáltak. 1964 szeptemberében került sor az első nemzetközi konferenciára Prágában (*Colloquium on Algebraic Linguistics*). Az amerikai nyelvészetet Edward Klima és John Robert (Haj) Ross, a németet Manfred Bierwisch, Jürgen Kunze és Helmuth Schnelle, a magyart Papp Ferenc, Kalmár László és Kiefer Ferenc képviselte. A prágai tavasszal együtt 1970-ben azonban megszűnt az egyetemen a Sgall-féle csoport, a csoport volt tagjai az egyetem Természettudományi Karának különböző intézeteiben találtak (szó szerint) menedéket.

A romániai nyelvtudomány fő irányairól, problémáiról Kelemen Béla beszámolójából tájékozódhatunk.³⁵ A cikk Alexandru

³⁵ Kelemen 1968.

Graur munkásságának ismertetésével indít (*Studii de lingvistică generală*, 1955; *Introducere în lingvistică*, 1958), és megemlíti Alexandru Rosetti két fontos munkáját is (*Le mot. Esquisse d'une théorie générale*, 1947; *Sur la théorie de la syllabe*, 1959). A fiatalabb generáció munkái közül kiemeli az egyértelműen strukturalista Sorin Stati munkásságát (mindenekelőtt szintaxisról szóló könyvét: *Teorie și metodă în sintaxă*, 1967). A matematikai nyelvészet területén Solomon Marcus alkotott kiemelkedőt, ő írta az első matematikai nyelvészeti kérdésekkel foglalkozó monográfiát: *Lingvistică matematică, Modele matematice în lingvistică*, 1963, amelyet a következő években további monográfiák követtek. Alexandru Rosetti és a matematikus Grigore Moisil szerkesztésében 1962-től jelenik meg a *Cahiers de linguistique théorique et appliquée* általános és alkalmazott nyelvészeti folyóirat. Említést érdemel az is, hogy a CIPL 1967-ben Bukarestben rendezi meg 10. kongresszusát, melynek díszvendége Roman Jakobson volt.

Tudni lehetett, hogy Moszkvában is működik egy számítógépes nyelvészeti munkaközösség Olga S. Kulagina vezetésével. Kulagina néhány munkáját közölte a *Voprosy jazykoznanijje*, amiből azonban csak az derült ki, hogy a nyelv halmazelméleti eszközökkel történő modellálásával foglalkoznak. A tulajdonképpen gépi nyelvészeti munkák „titkosítva voltak”, nem lehetett hozzájuk férni. A „Steklov Matematikai Intézet”, ahol Kulagina dolgozott, nem volt látogatható. Ugyanakkor működött a Moszkvai Idegen Nyelvek Főiskoláján egy munkacsoport Viktor Juljevics Rozencvejg vezetésével, amelynek feladata a gépi fordítás céljait is szolgáló orosz strukturális nyelvtan kidolgozása volt. Igor Melcsuk a csoport legtehetségesebb tagja elsősorban morfológiai jelenségeket vizsgált, Jurij Apreszjan a szemantikai problémák iránt érdeklődött. Érdemes Jurij Martemjanov és Iszak Revzin munkáit is megemlíteni, mindketten szemantikai kérdésekkel foglalkoztak. Munkáikat a főiskola kiadványaként *Mašinnyj perevod i prikladnaja lingvisztika* című sorozatban adták közre. A nemzetközi tudományos életben azonban munkáik-

nak nem volt visszhangja, nyugati kiadóknál a hatvanas években nem publikálhatták eredményeiket.³⁶

A hatvanas évek második felében az észtországi Turku egyetemén a világtól a moszkvai kutatócsoportnál még elszigeteltebben működött egy az észti nyelv generatív nyelvtanával foglalkozó kutatócsoport (Huno Rätsep vezetésével). Ők észti nyelven publikálták eredményeiket, de minden kötet végén volt egy angol nyelvű összefoglaló. Az észtil nem tudók ebből értesülhettek az észti nyelvészek eredményeiről.

10. Összegzés

A hatvanas években a magyar nyelvtudományban bekövetkezett változások közül a következőket érdemes kiemelniük:

- a. Az általános nyelvészet egyetemi tanszékét az ötvenes évek végén ismét létrehozták, majd az általános nyelvészet a hatvanas évek közepétől választható egyetemi szakká vált.
- b. A nemzetközi kapcsolatok már nem szorítkoztak az ún. baráti országokra. Élénk kapcsolat alakult ki az NSZK-val és a Ford-ösztöndíj egyik következményeként néhány amerikai egyetemmel (MIT, Columbia) is.
- c. Bővültek a publikációs lehetőségek: magyar szerzőtől tanulmány jelent meg a *Foundation of Language*-ben, több monográfia pedig a holland Mouton kiadónál.
- d. Magyar kutatók több nemzetközi konferencián vehettek részt külföldön is.

A fenti változások következtében a magyar nyelvtudomány a hetvenes évekre a térség vezető nyelvtudományává vált. A generatív nyelvészet csak nálunk eresztett gyökeret. Ausztriában nem volt számottevő általános nyelvészet, a cseh nyelvészet a gyengélkedő prágai iskola fogságában sínylődött, és az újabb irányzatokra

³⁶ Munkáikat összefoglalóan ismerteti Kiefer a kelet-európai nyelvészetről szóló könyvében. Vö. Kiefer 1968.

nem adott választ; a keletnémet nyelvészet művelőit mindenféle tilalom sújtotta; a moszkvai csoport tagjai kivándorlásuk előkészítésével foglalkoztak, a románok életükért küzdöttek. A keletnémetek, csehek, románok, oroszok nem utazhattak, nemzetközi konferenciákat nem szervezhettek, ilyeneken nem vehettek részt, így a hatvanas éveket megelőző időszakban betöltött szerepüket elvesztették. A hetvenes-nyolcvanas években a térségben csak nálunk volt nemzetközileg jegyzett nyelvtudomány.

Irodalom

- Antal László 1961. A magyar esetrendszer. *Nyelvtudományi Értekezések* 29. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Antal László 1964. *A formális nyelvi elemzés*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Bloomfield, Leonard 1925. A Set of Postulates for the Science of Language. *Language* 2: 153–164.
- Bolling, George Melville 1929. Linguistics and Philology. *Language* 5: 27–32.
- Gregorowicz, Jan – Nagyné Krajók Erzsébet 1979. A logika Lengyelországban. *Acta Universitatis Szegediensis* 22: 5–11.
- Grigorjev, V. P. 1961. A strukturális és a matematikai nyelvvizsgálati módszerek fejlesztéséről. *MTA I. Oszt. Közl.* XVIII: 169–170.
- Herman József 1994. Az elméleti nyitás korszaka a magyar nyelvtudományban. *MNy* 87: 14–22.
- Hutchins, E. John 2003. *Machine Translation: A Concise History*. <http://ourworld.compuserve.com/homepages/WJHutchins>
- Imre Samu (szerk.) 1969. Általános nyelvészetünk helyzete. Az alkalmazott nyelvészet helyzete Magyarországon. A debreceni nyelvészaktívá ülésének előadásai és felszólalásai. Kézirat gyanánt. Budapest.
- Kelemen Béla 1968. A mai román nyelvtudomány fő irányai. *Korunk* 27: 669–676.
- Kicsi Sándor András 2006. *Gombocz Zoltán 1877–1935*. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium.
- Kiefer Ferenc 1964. *Matematikai nyelvészeti tanulmányok*. Budapest: OMKDK.

- Kiefer Ferenc 1969. *Bevezetés a generatív nyelvelméletbe*. Budapest: TIT.
- Kiefer Ferenc 1968. *Mathematical Linguistics in Eastern Europe*. New York: American Elsevier Publishing Co.
- Kincses Kovács Éva 1995. Laziczius Gyula szellemi hagyatéka. *Északi népek nyelve és kultúrája* III. Miskolc.
- Laziczius Gyula 1932. *Bevezetés a fonológiába*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Laziczius Gyula 1944. *Fonétika*. Budapest: Egyetemi Nyomda.
- Laziczius Gyula 1961. *Lehrbuch der Phonetik*. Berlin: Akademie Verlag.
- Petőfi S. János 1967. *Modern nyelvészet. Tájékoztató összefoglalás*. Budapest: TIT.
- Papp Ferenc 1959. Új irányzatok a szovjet nyelvtudományban. *NyK* 61: 392–410.
- Papp Ferenc 1961. Matematikai módszerek a nyelvtudományban. *MTA I. Oszt. Közl.* XVII: 269–305.
- Papp Ferenc 1963. Mathematical and Applied Linguistics at the University of Debrecen. *CL* 2: 213–216.
- Papp Ferenc (szerk.) 1969. *A magyar nyelv szövégmутató szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Sapir, Edward 1929. The Status of Linguistics as a Science. *Language* 5: 207–215.
- Simoncsics Péter 2005. *Paradigmaváltás légtűres térben*. Karácsony Sándor, Lotz János és Laziczius Gyula kísérletei a magyar grammatika megújítására a XX. század 30-as éveiben. Budapest: Tinta Kiadó.
- Somlai Katalin 2009. Ösztöndíjjal Nyugatra a hatvanas években, Az Országos Ösztöndíj Tanács felállítása. *Évkönyv* 16: 273–314.
- Sőtér István 1959. Beszámoló a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály munkájáról. *MTA I. Oszt. Közl.* XIV: 203–239.
- Telegdi Zsigmond 1961. A nyelvtudomány újabb fejlődésének egyes kérdéseiről. *MTA I. Oszt. Közl.* XVIII: 11–27.
- Telegdi Zsigmond 1969. Általános nyelvészetünk helyzete. *NyK* 71: 227–241.
- Wickman, Bo (szerk.) 1985. *Symposium in memoriam János Lotz (1913–1973)*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Bernáth Árpád

Az irodalomelmélet 1956 után újra polgárjogot nyert Magyarországon

Tudománytörténeti áttekintés az elméleti kutatás
szegedi műhelyének szemszögéből

*„Und was verschwand, wird mir zu
Wirklichkeiten.“*

1. Bevezető megjegyzések

Azt a megtisztelő felkérést kaptam a Magyar Tudományos Akadémia I. osztályának elnökétől, hogy az „Elméletek vonzásában” című konferencia keretében beszéljek a szegedi irodalomelméleti iskoláról. A megtisztelő felkérés egyben zavarba ejtő is, mivel magam is a szegedi elméleti kutatás műhelyének egyik tagja vagyok. Hasonló esetben a politikatörténet művelői a megszülető írást visszaemlékezésnek neveznék, mintsem politikatörténeti áttekintésnek. És ez a minősítés meghatározná forrásértékét is: Mily mértékben támaszthatók alá az emlékezet produktumai független dokumentumokkal? Mit szolgálnak a felidézettek inkább: az öngazolást valamely vitatott eseménysorban játszott szerepre vonatkozóan, vagy nem ismert összefüggések feltárásával a történeti folyamatok jobb megértését? A tudománytörténeti áttekintés esetében, úgy gondolom, kisebb szerepe van a személyes megközelítésnek, hiszen ebben a folyamatban csak az játszik szerepet, ami közzététetett, s mindaddig játszhat, amíg valamilyen módon hozzáférhető. Egy megjelent tanulmány eredményei sem korrigálhatatlan tényei a tudománytörténetnek, hiszen bárki módosíthatja meglátásait. Ugyanakkor – reményeim szerint – e visszaemlékező áttekintés a szegedi műhelyben készült tanulmá-

nyok jobb megértését szolgálhatja azoknak a körülményeknek feltárásával, amelyekben megszülettek.

Az elméleti kutatás szegedi műhelye az irodalomelmélet keretén belül főképpen mint a „lehetséges világok” poétikájának műhelye vált ismertté, nem utolsósorban köszönhetően annak a nagyszabású konferenciának, amelyet a Kanyó Zoltán vezette kutatócsoport rendezett 1978. szeptember 14. és 16. között a szegedi Akadémiai Bizottság épületében, a Magyar Tudományos Akadémia I. osztályának és Irodalomtudományi Intézetének, valamint a József Attila Tudományegyetemnek támogatásával. Az „Irodalmi szemantika” nevet viselő kutatócsoport meghívására nemcsak szépirodalommal foglalkozó kutatók, de filozófusok, nyelvészek, etnográfusok is eljöttek, képviselve azokat a tudományágakat, amelyeknek eredményei a lehetséges világok poétikájának kidolgozásához is szükségesnek mutatkoztak. Az emlékezetes konferencián előadást tartott az akkori közpérgeneráció színe-java: Bánréti Zoltán, Bojtár Endre, Bókay Antal, Józsa Péter, Kovács Árpád, Radnóti Sándor, Szegedy-Maszák Mihály, Szili József és Voigt Vilmos. Eljött Jugoszláviából Bánya János, Romániából Szabó Zoltán, Csehszlovákiából Dénes Imre és Zsilka Tibor, hogy beszámoljanak az irodalomelmélet helyzetéről és eredményeiről hazájukban, figyelemmel a konferencia fő témájára, a nemzetközi kutatásban is ez időben központi kérdésként kezelt elbeszéléselméletre. Természetesen olyan szegedi kollégák is szerepeltek a konferencián, akik nem voltak ugyan a kutatócsoport tagjai, de partnerei a műhelymunkában: Baróti Tibor, Fejér Ádám és Martonyi Éva.

A bevezető előadásban Németh G. Béla beszélt az irodalomelméleti kutatás magyarországi helyzetéről és feladatairól, a zárszóban Szabolcsi Miklós értékelte a konferencián elhangzottakat. Az előadásokat követő vitában felszólalt Halász Előd; az előadásokat közzétevő kötethez, a *Studia Poetica* kiadvány sorozat 1. számához Vajda György Mihály írt előszót.

Ezen a konferencián mutatták be a kutatócsoport tagjai, miért látják szükségesnek a „lehetséges világok” filozófiai és logikai koncepciójának bevonását *irodalomelméleti* problémák megoldá-

sára. A tagok közül Csúri Károly, Kányó Zoltán, Masát András és én tartottam előadást. A hangsúly ezen a konferencián a logikai koncepciókra esett. Ezért hívtuk meg a modális logika legjobb magyarországi ismerőjét, Ruzsa Imrét is. Ruzsa az „Individuumok a »lehetséges világok« szemantikájában” címmel tartott előadást, és igen tevékenyen vett részt az előadásokat követő vitákban is, amelyekről fiatal kutatók készítettek feljegyzéseket a publikáció számára: Szegedről Han Anna, Orosz Magdolna, Szőke Katalin, Pécsről Komlósi László.

Hogy került a logikai szemantika csizmája az irodalomelmélet asztalára? Eszmetörténeti megközelítésben azt mondhatjuk, hogy a logikai szemantika művelői voltak azok, akik először fordultak az irodalmi műalkotások felé, e művek szemantikai sajátosságait bevonva fejtegetéseikbe. A modern logikai szemantika alapító atyja, Gottlob Frege az 1892-ben publikált, úttörő jelentőségű munkájában¹ Homérosz *Odüsszeia* című művéről tehető kijelentések igazságtartalmát elemzi, és – pars pro toto – ugyancsak beszél a szépirodalmi művek lehetséges jelentőségéről, ütköztetve őket a tudományos értekezésekkel szemben támasztott követelményekkel.

Gottlob Frege törekvése a matematika szimbolikus logikai megalapozására irányult, így egyaránt hatással volt a matematika és a logika további kimunkálására. A jelentésalapú megkülönböztetései nyomán kialakult keretben a szimbolikus logika extenzionális ága mellett létrejött az az irányzat is, amely a kijelentések igazságértékét intenzionális kontextusokban is vizsgálta. A modális állítások igazságértékének megállapításához szükségesnek mutatkozott a valós világ („*actual world*”) mellett a lehetséges világok („*possible worlds*”) konstruktumának felvétele, amit aztán a matematikusok is használni kezdtek, nemegyszer szépirodalmi példákra kitekintve. Így például Richard Jeffrey az 1965-ben megjelent, a valószínűség-számításról írt könyvében a valószínűséget állító kijelentések referencia tartományát „le-

¹ Frege 1892.

hetséges világoknak” nevezi, összekapcsolva elképzelését szépirodalmi művekkel, közelebbről a regénnyel. Mert, jegyzi meg, ha valakinek a „lehetséges világok” veszélyesen metafizikusnak tünnek, mondhatunk helyettük „regényeket” is. Hiszen mindkettő meghatározása bizonyos megszorításokkal azonos módon adható meg: „Nevezzük az állítások egy nem üres halmazát regénynek. A regény konzisztens, ha az őt létrehozó állítások között nincs logikai ellentmondás, és teljes, ha a regény által használt nyelvből nem lehet olyan állítást hozzáfűzni, amely által megszűnne konzisztenciája.”² Másképp fogalmazva: „egy teljes és konzisztens regény azonos egy lehetséges világgal (a matematikai valószínűség-elmélet terminológiájában: egy elemi eseménnyel), olyan sok részlettel, amennyi csak lehetséges, anélkül hogy az ágens nyelvének adottságain túllépne.”³

Volt, amiről tudomást szerezhettünk 1978-ban, volt, amiről nem – Frege tanulmányairól igen, Jeffrey könyvéről nem. A tájékozódás ezekben az években a tudomány területén sokkal nehezebb volt, mint manapság. És nemcsak technikai nehézségek miatt, de főleg a pártpolitika és a tudománypolitika által emelt akadályok miatt. Aki megélte az ötvenes éveket, megtapasztalhatta, hogy egész tudományágak váltak a kutatás számára tiltott területté Magyarországon, és mindazokban az országokban, amelyekre a Szovjetunió a második világháború után befolyását kiterjeszthette. Ahogy a nagy hagyományokkal rendelkező orosz irodalomelmélet helyét a sztálini korszak idején a marxista esztétika foglalta el, úgy Magyarországon is bekövetkezett ez a kényszerű szerepcsera a „fordulat éve”, 1949 után.⁴ De a marxis-

² Jeffrey 1965: 208. (A fordításokat a szerző készítette, ha az irodalomjegyzékben nincs más megnevezve.)

³ Uo.

⁴ A Magyarország jövőjét hosszú időre eldöntő fordulatot valójában az 1943 decemberében megtartott teheráni, majd az 1945 februárjában összehívott jaltai konferencia készítette elő, s amely Magyarország szovjet megszállásával ténylegesen bekövetkezett. 1949 a fordulat lezárása volt: befejeződött a szovjet típusú totalitárius rendszer kiépítése a „népi demok-

ta esztétika keretében sem volt szabad a vita: A Szovjetunióból hazatért Lukács György nézeteinek helyességéről idehaza is koncepciók viták döntöttek.⁵ Ugyancsak tiltott tudományterületté vált hazánkban a szimbolikus logika is, amelynek neve harmincas évektől kezdve a Szovjetunióban „formalnaja logika”, magyarul és Magyarországon formális logika volt. Erről a tudományágról is kiderült a Szovjetunióban, hogy az nem más, mint a polgári világnézet elméleti alapja, amelynek helyére a marxista–leninista világnézet elméleti alapjának, a dialektikus logikának kell lépnie.

Mindezek ismeretében joggal merül fel a kérdés, milyen változások következtében vált lehetővé az irodalomelméleti kutatások újraindítása Magyarországon, és még inkább: milyen kérdésfeltevések vezettek a szimbolikus logikai vizsgálódások eredményeinek bevonásához, és nem utolsósorban: milyen adottságok következtében került sor erre rendszerszerűen éppen a szegedi egyetemen létrejött műhelyben.

2. Politikai változások kulturális következményei az 1950-es években

Az első kérdésre a válasz látszólag triviális: ha a Szovjetunióban a sztálini korszakban vált tiltottá az irodalomelmélet és a szimbolikus logika önálló diszciplínaként történő művelése, akkor feltehető, hogy Sztálin halála után, 1953-tól a szovjet kutatók visszatérhettek hagyományaikhoz. Ha pedig a szovjet kutatók visszatérhettek, akkor azok a kutatók is, akik a szovjet befolyási övezetben, az úgynevezett „keleti blokk”-ban éltek. A valós

ratikus” országban. Az irodalmi élet területén e kijelölt keretben lezajló folyamatokat átfogóan ábrázolja Czigány Lóránt előadása, amelyet 1980. szeptember 13-án a Hollandiai Mikes Kelemen Kör bleyerheidei tanulmányi napjain tartott. Kidolgozott formájában lásd Czigány 1984: 131–184. Magyarországi kiadása: Czigány 1990: 11–69. A kérdéskörhöz lásd még: Scheibner 2014.

⁵ Horváth 2000: 2.

folyamatok azonban korántsem voltak ennyire egyértelműek. A sztálinista felfogás képviselői továbbra is jelen voltak a keleti blokk országaiban, és hatalmuk megtartásáért harcban álltak azokkal az erőkkel, amelyek a kommunista pártokon belül és kívül ezt a „nem emberarcú” irányvonalat fenntarthatatlannak vélték. A gyilkos harc a két tábor között Sztálin halála után a radikális reformokat kezdeményező Lavrentyij Pavlovics Berija kivégzésével kezdődött, majd váltakozó sikerrel folyt, és lényegében a Szovjetunió összeomlásáig tartott. Mint ismeretes, a sztálinista erők első meggyengülése a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusán lett nyilvánvalóvá. Amíg korábban a bolsevista társadalmi berendezkedést csak a belső és külső ellenséggel szembeni harc állandó élesedésével gondolták fenntarthatónak, addig az 1956 februárjában kongresszusi határozattal megerősített új politika a békés egymás mellett élés elvére alapozva kívánta a kommunista társadalmi rendet építő birodalmat erős kapitalista hatalmak környezetében stabilizálni. Ezt szolgálta többek között a Németországot és Ausztriát megszálló nagyhatalmak 1955-ös genfi csúcstalálkozója. A békés egymás mellett élés elvét először a koreai tűzszünet után a Kína és India között 1954-ben létrejött megállapodásban fogalmazták meg, majd 1955-ben a gyarmati uralom alól felszabadult országok, az úgynevezett „harmadik világ” bandungi konferenciáján emelkedett világpolitikai igénnyé a háború eszközéről való lemondás, az egymás belügyeibe való be nem avatkozás és a kölcsönös előnyökkel járó együttműködés elfogadása. A Szovjetunió elvi csatlakozása ehhez az Ázsiát, Afrikát és Dél-Amerikát átfogó mozgalomhoz nem jelentette azt, hogy lemondott volna korábbi céljáról, a kommunista társadalmi berendezkedés világméretű megvalósításától, amelytől a marxizmus elmélet alapján a történelem végét, az örök béke létrejöttét remélte, de azt igen, hogy belátta: saját rendszere stabilitásának biztosításához szüksége van az „első” és „harmadik világgal” való tudományos és gazdasági kapcsolatok kiépítésére. A békés egymás mellett élés elvei, ahogy a kínai–indiai megállapodásban megfogalmazták, a buddhista életelvek újrafogalmazásának

tekinthetők.⁶ Az új szovjet irányelv is megtalálta bibliai megfelelőjét, amely különösen a belpolitika területén hozott jelentős változást: „Aki nincs ellenünk, az velünk van.”⁷ Ez nemcsak azt jelentette, hogy a hatalom belenyugodott abba, hogy bizonyos társadalmi rétegek tartózkodnak a politikai állásfoglalástól, hanem azt is, hogy a szellemi életet ellenőrző cenzúra számára a támogatás és a tiltás mellett megszületett a tűrés kategóriája is.

Paradox módon a békés egymás mellett élés elvének óvatos gyakorlati megvalósítása hamarosan háborúkat szült. Szűk kilenc hónappal a XX. kongresszus után, 1956. november 4-én a szovjet csapatok megtámadták Magyarországot, hogy Nagy Imre kommunista miniszterelnök vezette legális kormányát eltávolítsák az ország éléről. Először a történelemben egy „szocialista” ország támadott meg egy másikat. Párhuzamosan a szovjet csapatok mozgósításával összezsúrtak az „első” és „a harmadik” világ hatalmai is a Szezei-csatorna feletti ellenőrzéséért. Mindazonáltal a szovjet befolyási övezetben a XX. kongresszus eredeti politikai céljai nem változtak, mert gazdasági és politikai okokból nem változhattak. Ezért Magyarországon azokat az intézkedéseket, amelyek összhangban voltak a táborokon túlnyúló nemzetközi kapcsolatok kiépítésének céljával, akkor sem vonatták vissza, ha azokat a sztálinista vezetés a forradalom előtt vagy

⁶ Buddha a Tan világi követőinek öt erkölcsi alapszabály (panycsa síla) betartását ajánlotta. Lásd Héjjas 2005: 127.

⁷ Márk evangéliuma, 9.40 (Szent István Társulati Biblia). A hivatalos politika irányvonalának kifejezésére Kádár János az evangélium szavait csak az MSZMP 1962. november 20–24. között tartott VIII. kongresszusán használta a „szocialista nemzeti egység” megteremtésének programjaként, de gyakorlatilag már azóta érvényben volt, mióta a szovjet politika meghirdette a békés egymás mellett élés elvét. Kádár kijelentésének közvetlen háttérben az 1962. október 20-án az USA és Magyarország közötti titkos megállapodás állt, amelynek értelmében az 1956-os forradalomban való részvételért elítéltek amnesztiát kapnak, az Egyesült Államok pedig támogatja a magyar kérdés levételét az ENSZ napirendjéről. Miután november elején a szovjet vezetés is jóváhagyja e megállapodást az amerikaiakkal, Kádár János hangoztathatta: „Aki nincs ellenünk, az velünk van.”

alatt a belső pártellenzék vagy a felkelők nyomására hozta meg. Ilyen intézkedések voltak a kulturális élet területén az orosz nyelv monopóliumának megszüntetése az idegen nyelvi oktatásban, a felsőoktatási ösztöndíjak kiterjesztése a „nyugati országokba”, a „szocialista realizmus” követelményeit nem teljesítő művészeti alkotások megismerésének lehetővé tétele. Az 1956/1957-es tanévben a gimnáziumokban erősödött az orosz nyelv mellett vagy helyett a német és az angol nyelv oktatása, az egyetemen a második félévben újra megalakultak azok az idegen nyelvi tanszékek, amelyeket 1950-ben megszüntettek. Az egyetemi oktatók és akadémiai kutatóintézetek munkatársai már 1957-ben nagyobb számban elfogadhattak nyugat-európai és egyesült államokbeli meghívásokat, sőt féléves, éves ösztöndíjakat is, és 1963 után, ha csak szerény mértékben is, de egyetemi hallgatók is részt vehettek nyugati ösztöndíjprogramokban. A könyvkiadók számára engedélyezték a „polgári humanista” szerzőkként számon tartott írók műveinek fordítását, de megjelenhettek az egyes kérdésekben „elhajló” álláspontot képviselő marxista szerzők, illetve a szaktudományos eredményeket felmutató „burzsoá” tudósok művei is.

3. Újra rés nyílik a nagy világra

Hadd illusztráljam ezt a folyamatot néhány példával a kiadás-politika területéről. 1956 októberében, pár nappal a forradalom kitörése előtt, Kolozsvári Grandpierre Emil és Dobossy László szerkesztésében újra megjelent a *Nagyvilág* című folyóirat,⁸

⁸ A *Magyar Nemzet* 1956. október 19. számában közönte az új fórumot. „Végre megjelent egy folyóirat, a Nagyvilág, amely tovább szélesíti világirodalmi műveltségünk alapjait, amely megnyitja a zsilipeket a realista törekvésű világirodalom termékenyítő zuhataga előtt. [...] Amit a Nagyvilág nyújt az olvasónak, az valóban világirodalom, amelynek eleven áramát és kapcsolatát a magyar szellemi élettel olyan sokáig nélkülöztük. Remélhetőleg ezzel végre megkezdjük az elfogultság által emelt akadályok végleges

amely 1946 decemberében indult, és 1948 májusában szűnt meg. A folytatás hangsúlyosan új kezdeményezésként értelmezte magát, az októberi füzetet a szerkesztőség az első évfolyam első számaként jelölte meg. Annyiban jogos volt az évfolyam számozásának újraindítása, amennyiben az 1946-ban indult *Nagyvilág* a Magyar–Francia Társaság, az 1956-os szám pedig a Magyar Írók Szövetségének kiadásában jelent meg. Amikor 1957-ben, öt hónap szünet után a *Nagyvilág* újra megjelent, a hangsúly már a folytatásra esett. Bár a Magyar Írók Szövetségét a „Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány” időközben – 1957. január 17-én – rendeletileg feloszlatta, az 1956-os szám szerkesztőpárosát leváltották, mégis az 1957. évi áprilisi szám a második évfolyam első számaként határozza meg magát. Az új felelős szerkesztő az a Gereblyés László lett, aki az 1946-ban indult *Nagyvilág*-ot szerkesztette, és tagja volt az 1956-os szerkesztőségnek is.⁹

Az egyetlen 1956-os szám különös egységben mutatta meg a művelődéspolitikai területén változásokat kívánók heterogén csapatát. A nyitó tanulmányt Lukács György írta „Magyar irodalom – világirodalom”¹⁰ címmel, mintegy aktualizálva Horváth Márton „Magyar irodalom – szovjet irodalom” című írását, amely hat évvel korábban a „Lukács-vita” részeként jelent meg a *Csillag* című folyóiratban.¹¹ Rövid írását így kezdi: „Amikor azon gondolkodom: hogyan lehetne jobban »beharangozni«

ledöntését és megteremtjük annak lehetőségét, hogy a világirodalom ismét elfoglalja helyét népünk műveltségében.” gy. j. 1956.

⁹Gereblyés László szubjektív visszaemlékezésben összekapcsolja a *Nagyvilág* három megjelenési formáját, kiemelve, hogy valamennyi létrejöttében szerepet vállalt. Lásd Gereblyés 1965. Közös vonása volt mindhárom szerkesztőségének a „francia kapcsolat”: a vezető szerkesztők valamennyien hosszabb-rövidebb ideig a második világháború befejezése előtt Franciaországban éltek, és részt vettek az ellenállásban, együttműködve a francia kommunista párttal.

¹⁰Nem azonos Lukács gyűjteményes köteteibe „Magyar irodalom – világirodalom” címmel felvett írással, amely egy Almási Miklósnak adott interjú: *Kritika* 1969, 7 (5): 5–15.

¹¹Horváth 1950.

a *Nagyvilág*ot, nem tudok megszabadulni egy gondolattól: szégyen, hogy csak most lehet megjelenni egy ilyen folyóiratnak, holott az, ha az irodalom igazi eszmei és művészi érdekeit tekintjük, már évek óta múlhatatlanul szükséges volt. Hogy csak most jön létre, természetesen nem véletlen. A dogmatizmus, a szektásság állandó gyámságára szoruló kisdedeknek tekintette mind az írókat, mint az olvasókat. Ezért ideológiai felsőbb hatáság határozta meg nemcsak azt, hogy a magyar közönség a jelenkor irodalmából mit ismerhet meg, hanem azt is, hogy mi legyen a véleménye arról az irodalomról, melyet nem állott módjában közvetlenül megismerni. S mivel ehhez hozzájárult a múlt irodalmának szintén »pártosan« átszűrt ismerete, mivel sokak előtt a mai polgári kultúra ismeretlen volt és a vele való foglalkozás »kozmpolitizmusnak« számított, nem csoda, hogy irodalmunkban és irodalmi közvéleményünkben eluralkodtak a provinciális hangulatok.”¹²

Kiemelt helyet kapott Bertolt Brecht „Az igazság megírásának öt nehézsége” című esszéje, azt a benyomást keltve, mintha az 1956 februárjában elhunyt német szerző élettapasztalatát összegző tanácsát közvetítenék a „nagy világ” hátramaradt íróinak. Az esszé valójában 1935-ben jelent meg először: Brecht emigránsként írta otthon maradt és külföldre menekült íróársainak.¹³ A *Nagyvilág*ban Faludy György fordításában jelent meg, aki németországi tanulmányai után szintén emigránsként élt a második világháború előtt és alatt Franciaországban, Marokkóban és az Egyesült Államokban. A 20. századi művészeti irányok közötti eligazodást Kassák Lajos Pán Imrével írt tanulmánya se-

¹² Lukács 1956: 3. A beharangozót a *Magyar Nemzet* is közölte 1956. október 19. számában.

¹³ Brecht röpirata („Fünf Schwierigkeiten beim Schreiben der Wahrheit”) 1935 áprilisában jelent meg az *Unsere Zeit* (Basel, Paris, Prag) című emigráns periodikában. A folyóirat néhány példányát az 1933-ban alakult *Reichsverband Deutscher Schriftsteller* szervezet szabályzatának címlapjával álcázva juttatták el az otthon maradt íróknak.

gítette. A kubizmusról szóló áttekintést egy sorozat első részének hirdette meg a szerkesztőség.¹⁴

E programadó írások szerzői kivétel nélkül a „fordulat éve” és SZKP XX. kongresszusa között háttérbe szorított, „önkritikára” vagy hallgatásra kényszerített írástudók voltak. Lukács György, aki 1945-ben a vezető marxista filozófus és kultúrpolitikus szerepkörére igényt tartva tért vissza hazájába a Szovjetunióból, kegyvesztett lett a Rudas László, a „bizánci teológus”¹⁵ által 1949 nyarán kiobbantott „Lukács-vita” után. Lukács György joggal gondolhatta, hogy „irodalmi Rajkot”¹⁶ kívánnak belőle csinálni. Ugyanakkor Brecht magyarországi mellőzését, vagy Kassák Lajos 1949 utáni elhallgattatását a Révai József által vezetett kultúrpolitika Lukács György 1930-as években írt munkáinak érveit felhasználva indokolta meg. A Brecht-esszé fordítója, Faludy György 1953-ban szabadult a recski munkatáborból, és a forradalom leverése után ismét menekülnie kellett, végül Londonban telepedett le. A *Levél Lukács Györgyhez* című verse, amelynek első változata szerzője szerint még 1948-ban keletkezett, és amely az 1960-as években nyerte el végső formáját, jól mutatja viszonyát a marxista esztétához.¹⁷

A népek hazájára, a „nagy világra” nyitás fenntartása azonban a koegzisztencia szellemében szükségyszerű volt. „Azokat az elgondolásokat, amelyekből folyóiratunk megszületett, mai

¹⁴ A szerkesztők nem kockáztattak, amikor az izmusokról szóló áttekintések folytatását ígérték, hiszen a szerzők ekkor már lezárták a kiadásra váró kéziratukat. Amikor a *Nagyvilág* 1957-ben újra indult, a tájékoztatói rovatban folytatódott a sorozat: futurizmus, expresszionizmus, dadaizmus, konstruktivizmus és szürrealizmus volt az áttekintések tárgya. Kassák Lajos és Pán Imre könyve azonban csak öt évvel később jelenhetett meg – csonkított formában: Kassák Lajos – Pán Imre 1972. A teljes szöveget közlő kiadásra még jó 30 évet kellett várni: Kassák–Pán 2003.

¹⁵ Lásd Faludy György versét Rudas László halálára: „Egy bizánci teológus temetésén” (1950). Faludy 2011.

¹⁶ Lukács György levele Révai Józsefhez, 1950. január 3. Idézi Bosnyák 1985: 796.

¹⁷ Faludy 2011: 279–285.

szemmel is helyállóknak tartjuk. Azokat a célokat, amelyeket a folyóirat fél esztendővel ezelőtt maga elé tűzött, ma is reális céloknak érezzük. S azokat az eszközöket, amelyekkel céljaink felé elindultunk, talán tétovának, talán itt-ott erőtlennek ítéljük, de semmiképpen sem elvetendőnek”¹⁸ – írja „Vihar után” című bevezető írásában Kardos László, aki majd 1958-ban átveszi a folyóirat felelős szerkesztését is. Az új évfolyam áprilisban megjelenő első számát elégedetten vehette kezébe a romániai fogva tartásából épp 1957 áprilisában hazaengedett Lukács György is.

Ugyancsak 1956-ban indult az Európa Kiadónál a „Világ-irodalmi Kiskönyvtár”, amelyet 1957-ben a „Modern könyvtár” néven futó sorozat egészített ki. A Magvető Kiadó pedig új sorozatot indított „Világkönyvtár” néven, amely az egykori tekintélyes Révai Kiadó által még az első világháború kitörése előtt, 1912-ben létrehozott „Világkönyvtár” folytatásának tekinthető. Ezekben a sorozatokban a könyvek a kereslethez képest kis példányszámban jelentek meg, és az olvasót utószavak igazították el a művek háttéréről, a szerzők munkásságáról. Külön tárgyalást igényelne annak vizsgálata, hogy a kiadók honnan toborozták fordítóikat, kik és milyen pályafutás során sajátították el „nyugati” nyelvtudásukat. Faludy György életútjának állomásait, viszonyát a hatalomhoz már röviden említettem. Legyen elég a továbbiakban a sorozatok első darabjainak felsorolásánál csak az eredeti megjelenésének éve után a fordító nevének megadása, életrajzuk a lexikonokból könnyen megismerhető. Tehát a forradalmat követő két évben az érdeklődők számára a világirodalom nyugati szférájából a következő könyvek voltak elérhetőek: Julien Green: *Leviathan* (1929, Benedek Marcell: 1957), Ernest Hemingway: *Folyón át a fák közé* (1950, Máthé Elek: 1958), Jean-Paul Sartre: *Egy vezér gyermekkorá* (1939, Justus Pál: 1958), Antoine de Saint-Exupéry: *A kis herceg* (1943, Zigány Miklós: 1957), Graham Greene: *A csendes amerikai* (1955, Szöllősy Klára: 1957) és John Osborne: *Dühöngő ifjúság* (1956, Ottlik Géza:

¹⁸ Kardos 1957: 3.

1958). Nem hiányoztak a német nyelvű írók sem a kiadói palettáról: a semleges Svájc világhírű írói: Friedrich Dürrenmatt (*A milliomosnő látogatása*, 1956, Fáy Árpád: 1958) és Max Frisch (*Biedermann és a gyűjtögetők*, 1955, Ungvári Tamás: 1959) is a közreadható szerzők sorába került. Az igazság megírásának nehézségéről szóló brechti traktátusnak is lett folytatása: Gyors egymásutánban jelentek meg Brecht következő művei: *A háromgarasos regény* (1934, Faludy György újrafordításában: 1957), *Jó embert keresünk* (1943/1953, Nemes Nagy Ágnes: 1957), *Galilei élete* (1943/1956, Ungvári Tamás: 1958), *Kurázsi mama és gyermekei* (1941/1949, Nemes Nagy Ágnes: 1958). Még a Magyar Szocialista Munkáspárt anyagait közlétező Kossuth Kiadó is bekapcsolódott a „polgári humanisták” terjesztésébe, magára vállalva egy nyugatnémet író művének első hazai megjelentetését: Heinrich Böll *Hol voltál, Ádám?* (1951, Radó György: 1957).

Az igazi szenzáció azonban Franz Kafka írásainak kiadása volt: Az 1957-ben megjelent elbeszélések úttörők voltak a szovjet befolyási övezetben. Kafkát nem lehetett besorolni sem a „kritikai realizmus” képviselői, sem a „polgári humanisták” közé. És mégis: a *Nagyvilág* augusztusi száma lehozta Kafka „Egy falusi orvos” című elbeszélését Boldizsár Iván fordításában és Ungvári Tamás Kafka-portréjával együtt: mindkettő beharangozója volt az őszszel megjelenő, nyolc elbeszélést tartalmazó gyűjteménynek.¹⁹

A kulturális élet irányítóinak engedékenysége nem csak abból az igyekezetből magyarázható, hogy megfeleljenek a békés egymás mellett élés követelményeinek. A sajátos magyar történelmi helyzetben – „vihar után” – az engedékenység, az éberség részben személyes ízléstől is függő csökkentése részét képezte annak az átfogó stratégiának, amelynek célja az itthon maradt írók passzív ellenállásának megtörése volt a 20. század külföldi alkotók

¹⁹ Kafka 1957. Az elbeszéléseket Boldizsár Iván ültette át magyarra. A kötet címadó mű, *Az ítélet* újrafordítás volt, Márai Sándor már az első világháborút követően lefordította (Szabadság 206. sz. 1921. szept. 21.). Lásd Fried 2006. Kafka magyar kapcsolatairól és befogadásának történetéről lásd még Györffy 2008, valamint Mihály 2015.

bevonásával.²⁰ Tekintélyes magyar írók kezdetben hallgatásukkal fejezték ki tiltakozásukat hagyományos publikációs fórumaik megszüntetése és az Írószövetség 1957. januári feloszlata ellen. Ez utóbbi formálisan is lehetővé tette, hogy a „tisztító vihar”²¹ előkészítőinek tartott írókat és újságírókat letartóztassák.

Ennek a kettős kultúrpolitikának is megvolt a szovjet megfelelője: a Sztálin halála utáni évek az „olvadás időszakaként” rögzült a történelemben. Az „olvadás” külpolitikai szempontból a hidegháborús feszültség enyhülését volt hivatva kifejezni, kultúrpolitikai összefüggésben pedig a dermesztő zsdanovi jégkorszak utáni enyhülést jelölte. A korszak névadója Ilja Ehrenburg 1954-ben kiadott regénye volt, amelyet 1955-ben magyarra is lefordítottak. A párt belső harcainak állását jól mutatta, hogy Ehrenburg könyvét – aki a Béke Világtanács alelnöke is volt – végül csak 100 példányban nyomtatták ki – a pártfunkcionáriusok tájékoztatására.²² A Szovjetunióban sem szűntek meg az akadályok mindenki számára: Boris Paszternak *Zsivago doktora* 1957-ben csak a „keleti blokk”-on kívül jelenhetett meg, és szerzője 1958-ban nem vehette át személyesen a Nobel-díjat. A regény hazai titkos behozatalát besúgók jelentették.²³ Akárhogy is, a kulturális nyitás nem szorítkozhatott az irodalmi művekre: a velük való foglalkozás új feladatok elé állította az irodalomtudományt is. Bár a marxista–leninista esztétika mércéje továbbra is érvényben

²⁰ Deák Ferenc írta az 1948/49-es forradalom és szabadságharc leverése után Báthory Gézáé Inkey Szidóniához intézett, 1857. január 10-én kelt levelében, hogy a „reánk zúdult vihar”, és „a hatalom folytonos megtámadásainak” közepette a magyar nemzet csak úgy menthető meg, ha a társas érintkezés nyelve a magyar marad, és a kultúránkat ápoljuk minden olyan helyen, ahol „a hatalom szava nem hat”. Idézi: Csapody 2005: 303.

²¹ Aczél–Méray 1959.

²² Ehrenburg 1955. A példányszámra vonatkozó adatokat lásd Sztikalin 2007: 6.

²³ Lukács Györgyről jelentő „Kelemen Anna” (Kerényi Mária) fontosnak tartotta feljegyezni, hogy a filozófus külföldről megkapta a *Zsivágót* (Szőnyi 2012. I: 221). Magyar fordításban csak 1988-ban jelent meg.

maradt, sőt alapjait újra és újra „megerősítették”,²⁴ annak is ki kellett derülnie, hogy helytelen az összehasonlító irodalomtudományt egészében polgári áltudományként elítélni.

Magyarországon elsősorban a Tudományos Akadémia intézetei voltak azok, amelyek – kapcsolódva a szovjet vitákhoz – megkísérelték kutatási területüket bővíteni, hatásukat a tudományos élet folyamataira kiterjeszteni.

1960-ban, az Irodalomtörténeti Intézet folyóiratának májusi számában megjelent egy feljegyzés az összehasonlító irodalomtörténet problémáiról tartott vitaülésről. „Az Intézet Világirodalmi Osztályán 1960. április 7-én L. Sargina beszámolt a Moszkvában 1960. január 11–15-ig tartott konferenciáról, melyen a szovjet irodalomtörténészek az összehasonlító irodalomtörténeti kutatás helyzetét vitatták meg.”²⁵ A hozzászólók – Szilágyi László, Rába György, Kemény G. Gábor, Nyíró Lajos, Kovács József, Horányi Mátyás és Vajda György Mihály – fontosnak tartották, hogy a jövőben Magyarországon is több figyelmet szenteljenek a komparatiztika elhanyagolt területének.²⁶ Az *Irodalomtör-*

²⁴ Beresztnyeva–Nyedosivina (obsaja redakcija) 1960. Magyarul is megjelent: S. Nyíró (szerk.) 1961.

²⁵ H[orányi] 1960: 629.

²⁶ A nemzeti irodalomtörténet írás kialakulását követve 1877 és 1888 között volt már folyóirata Magyarországon a komparatista kutatásoknak is: Meltzl Hugo Brassai Sámuellel közösen szerkesztette az indulásnál évi 20 számról tervezett, hat nyelven publikáló kolozsvári periodikát: *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok* (*Zeitschrift für vergleichende Litteratur / Journal d'Histoire des Littératures Comparées / Periodico pella storia letteraria comparativa / A weekly paper for the comparison of history of literatures / Papel periodico por la comparación de las producciones de las literarias*). Részlet az első szám előszavából: A folyóirat „nehézségei annál jelentékenyebbek, mivel feladatával tudomásunk szerint elhagyatva áll, nem lévén t. i. előde sem pedig társa, valamennyi egyéb művelt népek irodalmában, ezen főül olyan tudománnyal foglalkozván, mely bölcsőben fekszik még a nagy művelt népeknél is: modern tudomány, melynek mindazonáltal nálunk már rég kezdtek belátni roppant nagy előnyeit, sőt nélkülözhetetlenségét; különben nem teremtettek volna számára tanszéket éppen a legújabb időkben, az országos két egyetemek egyikén. A mint az egyes individuum az ő

téneti Közlemények ugyanebben a számában volt olvasható az a hír is, hogy az intézet vezetése elhatározta: létrehoz egy három tagú irodalomelméleti kutatócsoportot. Indoklás: „Irodalomtudományunk jelenleg egyik legelhanyagoltabb és legkevésbé művelt ága az irodalomelmélet. Folyóiratainkban csak szórványosan találunk irodalomelméleti tárgyú írásokat. Az irodalomtörténeti művekben pedig a szerzők az irodalomelméleti problémákat csak futólagosan érintik és részletesebb kifejtésükre csak ritkán vállalkoznak.”²⁷ E kemény ítéletet a kor követelményeinek megfelelően követnie kellett a „vörös farok”-nak: „Ez a tarthatatlan helyzet erősen kihat irodalomtudományunk ideológiai színvonalára, s egyik akadálya a marxista szemlélet és módszer további erősödésének.”²⁸ Bár, gondolom, valóban akadályozhatta a marxista szemlélet és módszer erősödését, hogy sajátos módon, ahogy a közlemény is megállapítja, a magyar irodalomtörténet-szeknek még 1960-ban is nélkülözniük kellett Marx és Engels, továbbá Lenin irodalomról és művészetről szóló írásainak teljes gyűjteményét, de – „figyelembe véve az irodalomtudomány, az irodalmi és művészeti élet, az iskolai oktatás, az olvasóközönség igényeit”²⁹ – még inkább szükség volna a marxizmus látókörén kívül eső magyar és nemzetközi elméleti előzmények és a jelentős kortársi eredmények megismerésére és megismertetésére. Ennek érdekében sorozatokat kívántak indítani. „Az irodalomelmélet klasszikusai”-nak első kötete 1963-ban meg is jelent: Gotthold Ephraim Lessing elméleti írásait tartalmazta Vajda György Mihály gondozásában.³⁰ De a sorozat második, s egyben utolsó kötetére egészen 1970-ig kellett várni, s azt sem az intézet munka-

embertársát legkevésbé sem nélkülözheti, úgy az egyes népek sem élhetnek meg szakadatlan közlekedés nélkül a szellemi vagy irodalmi téren.”

²⁷ Ny[író] 1960: 624.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

³⁰ Lessing 1963. Ez a mű folytatása és kiegészítése volt Vajda kismonográfiájának, amely még egy korábbi: népművelési koncepció keretében készült.

társai szerkesztették: Bán Imre a debreceni, és Koltay-Kastner Jenő a szegedi egyetem tanárai adtak képet az olasz reneszánsz irodalomelméletéről.³¹

Az intézet erőit rövidesen egy másik program kötötte le. Két akadémikus: Turóczi-Trostler József, az ELTE BTK Német Nyelv és Irodalomtörténeti Tanszék egyetemi tanára és Sőtér István, az intézet igazgatója kezdeményezte, hogy az I. osztály egy nagyszabású, nemzetközi összehasonlító irodalomtudományi konferenciát rendezzen nyugati kutatók bevonásával. Hogyan kaphatta meg ez a „merész” elképzelés a szükséges támogatást? Ismét emlékeztetnünk kell a politikai háttérre: a Kádár-kormány minden fővárosunkba látogató nyugati tekintélyt: politikust, újságíró, művészt, tudóst státuszának elismeréseként értékelt és pozíciójának megerősítéseként tartott számon azokon a tárgyalásokon, amelyeket az Egyesült Államok képviselőivel folytatott a „magyar kérdésről”. Hat évvel azután, hogy az ENSZ Biztonsági Tanácsa 1956. október 28-án a szovjet agressziót elítélte, s határozata a szovjet vétó következtében a közgyűlés elé került, a Kádár-kormány erőfeszítései sikerrel is jártak. 1962. október 20-án a magyar–amerikai titkos megbeszélésen szóbeli megállapodás született: ha a magyar kormány általános amnesztiában részesíti az 1956-os forradalomban részt vevőket, az USA azon lesz, hogy a magyar kérdést levegyék az ENSZ napirendjéről. Az összehasonlító irodalomtudományi konferenciára 1962. október 26. és 29. között került sor az Akadémia székhelyén. A résztvevők zöme „keletről” jött, de szép számmal képviselték magukat a „nyugatiak” is. A jól dokumentált összejövettel³² érzékletes képet ad az irodalomtudomány korabeli, erősen ideológiai megfontolások által meghatározott céljairól és módszereiről. Ugyanakkor jelentősen befolyásolta a szegedi egyetem bölcsészkarán kialakulóban lévő kutatási profilokat. A konferencián ugyanis előadást tartott Halász Előd és Vajda György Mihály is: két germanista,

³¹ Koltay–Kastner–Bán 1970.

³² Valamennyi előadás a viták összefoglalásával együtt megjelent: *Acta Litteraria* 1962.

akik az irodalomelmélet szegedi műhelyének létrejöttében és történetében fontos szerepet játszottak. Halász, mint az 1957-ben visszaállított Német Nyelvi és Irodalmi tanszék újra kinevezett vezetője, és Vajda, mint az 1974-ben Szegeden létrehozott általános és összehasonlító irodalomtudományi tanszék vezetője.

A francia, német és orosz nyelvű előadásokat befogadó konferencia fő témája az összehasonlító irodalomtudomány helyének tisztázása volt az irodalomtudományon belül, valamint annak a terminológiának a megvitatása, amellyel az irodalomtudomány egyáltalán, és különösen ennek összehasonlító ága eredményekkel dolgozhat. Mindkét területen lényegében két felfogás vitázott egymással – közvetve az előadások legfontosabb állításai révén, de közvetlenül is az előadásokat követő vitában. Az egyik oldal a marxista–leninista esztétika alapjaira kívánta felépíteni álláspontját, a másik oldal nem tartotta ezeket az alapokat elég szilárdnak, vagy egyszerűen figyelmen hagyta őket. Ezekből a perspektívákból az összehasonlító irodalomtudomány művelését egyrészt azzal lehetett legitimálni, hogy szükség van egy olyan összehasonlító vizsgálati módszer kidolgozására, amely lehetővé teszi az eltérő társadalmi feltételek között létrejövő irodalmak fejlettségének értékelését – legyen szó olyan szocialista országok irodalmáról, amelyek a marxi felfogás alapján a szocializmus kommunizmus felé haladó építésének – részben eltérő hagyományaik miatt – eltérő szakaszában vannak, vagy legyen szó a szocialista országokkal versenyben álló kapitalista országok és a „harmadik világ” irodalmáról.³³ Másrészt az összehasonlító irodalomtudomány művelése mellett azzal lehetett érvelni, hogy a

³³ A békés koegzisztencia politikája gazdasági „alapokat” illetően sem elégedhetett meg annak deklarálásával, hogy a szocialista gazdaság fejlettebb, mint a kapitalista – szükségessé vált olyan kritériumok kidolgozása, amely a gazdaság eredményességét a társadalmi berendezkedéstől függetlenül méri, és így a versenyben álló gazdaságok teljesítményét összehasonlíthatóvá teszi. Ennek az „összehasonlító gazdaságtudománynak” Lukács György nevelt fia, Jánossy Ferenc dolgozta ki a módszertanát az ötvenes években. Jánossy 1963.

különböző nyelveken létrejött irodalmi alkotások összehasonlító vizsgálata már évszázados hagyományokkal rendelkezik és jelentős eredményeket mutatott fel. A kérdés csupán az, hogyan folytatható ez a hagyományt a jelen körülmények között. Ugyanez a kettősség mutatkozott meg az összehasonlító irodalomtudomány alapvető terminusairól kialakult vitában: az egyik nézet szerint ezek a terminusok csak a marxi történelem- és társadalomtudomány alapjáról határozhatók meg, mások viszont azt az álláspontot képviselték, hogy a művészi alkotások egyes lényegi jegyei a létrejöttüket befolyásoló történelmi adottságoktól elvonatkoztatva is vizsgálhatók.

Az irodalomtudomány új megközelítési módjainak hazai alkalmazhatósága szempontjából tanulságos megfigyelní, hogy milyen hatással volt a kultúrpolitikai keretfeltételek változása az egyes előadásokban elfoglalt álláspontokra, illetve a vitában képviselt nézetekre. Ismét nyilvánvalóvá vált, hogy jelentős különbség van azok között, akik a sztálini korszak idején kialakult felfogásokat képviselik a koegzisztencia új szakaszában is, és azok között, akik ezeket meghaladni vagy megtagadni akarják. A korábbi bolsevista szakaszban a hatalom által diktált elv volt érvényben, miszerint „a Pártnak mindig igaza” van,³⁴ mégpedig minden kérdésben, amit csak a társadalmi együttélés keretében felmerül. A poszt sztálinista években a szovjet befolyási övezetben a párton belül is megjelentek azok a törekvések, amelyek a kom-

³⁴ A párt tévedhetetlenségének sajátos dogmájának működését Magyarországon Rajk László kihallgatási jegyzőkönyve mutatja be talán legtisztábban. Itt csak kivonatosan utalhatunk az 1949. június 7-én elhangzottakra. „Farkas Mihály: Ide hallgass Rajk! Te kérted azt a Péter [Gábor] elvtárstól, hogy ha lehetőség van arra, szeretnél beszélni a Párt képviselőivel, hogy őszintén feltárd hibáidat. Rajk, itt az alkalom, hogy utoljára élj vele, a Párt áll előtted [...] Rajk László: [...] kérlek titeket, hogy ne legyen itt egy tragikus tévedés. [...] Kádár János: Hát mondd csak, Rajk, miért nézel bennünket hülyének, hát miért nem Gerő vagy Révai vagy Farkas vagy én ülök a te helyedben? Miért nem velünk szemben téved tragikusan a Párt? Mondd, miért?” Farkas–Kádár–Péter–Rajk: Kihallgatási jegyzőkönyv 1995: 47; 53.

munista párt irányító szerepének érvényesítését a marxi–lenini elmélet tudományos magasabbrendűségére kívánták alapozni. Így a kulturális szférát is ki akarták vonni a közvetlen, „kézi vezérlésű” irányítás alól, s helyette olyan kultúrpolitikát igényeltek, amely marxista esztétika hegemoniáján alapul. Azonban a budapesti konferencián elhangzott előadások és hozzászólások megmutatták, hogy az új, „elvibb” politika a kommunista pártok hegemoniájának biztosítása szempontjából jelentős kockázatokkal jár: Minden „szocialista” országban csak egy kommunista párt működött, de a marxi elméletnek sohasem volt egységes értelmezése, ideértve a marxista filozófusok értelmezéseit is a szovjet befolyási övezeten belül és kívül. Az értelmezés sokrétűségének és sokféleségének az esztétika és irodalomelmélet területén nem az volt a fő oka, hogy nem jelent volna meg Marx, Engels és Lenin irodalomra vonatkozó nézeteinek *teljes* gyűjteménye.³⁵ E területen inkább arról volt szó, hogy a marxi történelem- és társadalomtudomány alaptéziseit csak marginálisan vagy csak közvetetten lehetett az irodalomtudomány kérdésfelvetéseire vonatkoztatni.

A konferencián lefolytatott viták is nyilvánvalóvá tették, hogy a művészetekre és közelebbről az irodalomra vonatkozó korábbi „marxista” álláspontok helyességét nem az elmélet hibátlan-sága, hanem egyedül a párt korlátlan hatalma biztosította. Ha megszűnik ez az instancia mint megkérdőjelezhetetlen ítélőszék, azonnal nyilvánvalóvá válik, hogy az „alapok” valójában igen ingatagok, megerősítésük pedig, ha egyáltalán lehetséges, többféle módon képzelhető el.

Lukács György életútja ezt a folyamatot világosan felfedi. Lukács volt az a marxista filozófus, aki Mihail Alekszandrovics Lifsiccsel együttműködve 1933-tól a Szovjetunióban, és 1945 után Magyarországon a marxista esztétikának – súlypontjában irodalmi művek vizsgálatával – formát és tartalmat adott. A második világháború alatt azonban börtönbe vetették, majd száműzték Moszkvából, s ezzel a Szovjetunióban elveszítette irányadó

³⁵ 1960-ig a következő válogatások jelentek meg magyarul: Marx–Engels 1946, Lenin 1951. Értelmezésükhöz: Zsdanov 1949.

szerepét. Magyarországon háttérbe szorítása akkor következett be, amikor 1949/1950 fordulóján lezárult az átmenet a többpártrendszerből az egypártrendszerbe. Ahogy a Szovjetunióban Andrej Alekszandrovics Zsdanov, Magyarországon Révai József vette át a szerepét, s ezután Sztálin haláláig ők voltak „a Párt”, nekik volt mindig minden kultúrpolitikai kérdésben, irodalmi minőség megítélésében igazuk. 1962-ben, a konferencia idején Lukács György 1956-os szereplése miatt – néhány napig művelődési miniszterként tagja volt a Nagy Imre-kormánynak is – rákényszerített belső emigrációban élt Budapesten Duna-parti lakásában, kilátással a Gellért-hegyi Szabadság-szoborra. Lukács, az Akadémia tagja, nem vehetett részt abban a vitában, amit néhány villamosmegállóval arrébb, az Akadémia üléstermében két marxista irodalomtudós, az NDK-ból érkező Wilhelm Girnus és Hans Mayer folytatott több résztvevővel együtt az irodalom „történeti” megközelítésének mibenlétéről és a „realizmus” fogalmának tartalmáról és terjedelméről. Girnus, aki épp a konferencia előtt váltotta az oktatási minisztériumban lévő államtitkári székét egyetemi tanári székre a berlini Humboldt Egyetemen, hogy ott az általános irodalomtudományi tanszéket vezesse, a budapesti konferencián szembesült talán először azzal, milyen az, amikor a „helyes” álláspont kialakítása nem a hivatal joga, hanem a meggyőző érvelés feladata. Meg kellett hallgatnia, hogy Mayer, ekkor még a lipcsei egyetem professzora, a realizmusról folyó vitában Lukács nézeteit bírálja, holott Girnus ebben az időben a sajátos német viszonyokból következően Lukács oldalán állt.

„Nekem, szemben más marxista nézetekkel, szemben Lukácsal, nagyon erős kétségeim vannak afelől, hogy a »realizmus« – úgy, ahogy eddig használták – egy materialista esztétika foglalatja és alapfogalma lehet, vagy ha lehet, akkor lényegesen új és más formát kell öltetnie. Például Lukács György munkája Thomas Mannról és Kafkáról, amelyben Kafkát formalistának és dekadensnek, Thomas Mannt azonban realistának tartja,³⁶ úgy

³⁶ Lásd Lukács 1958.

érvel, hogy álláspontja tarthatatlan, amely ellen minden további nélkül kifogással élhetnék. Mindent, amit Lukács Kafka ellen felhoz, a dekadencia vádját, minden további nélkül alkalmazhatom Thomas Mannra is, és minden realiztikus elemet, amivel Lukács Thomas Mann esetében dolgozik, minden további nélkül megtalálhatok realiztikus elemként Kafkánál is.”³⁷

Előadásában Vajda György Mihály is bírálta Lukács Györgyöt. Ő a magyar összehasonlító irodalomtudomány elsorvasztásáért tette felelőssé a marxista filozófust. „1948-ban, a magyar irodalomtudományi élet újrászervezése közben az összehasonlító kutatást Lukács György heves kritikával illette. Lukács főleg a mikrofilológiai módszereket és az irodalom pozitivistá szemléletének maradványait kifogásolta, és ezt joggal, bár ami a magyar kutatás fő irányvonalaival illeti, bizonyos mértékig már megkésve. Leszámolást követelt »a régi típusú, úgynevezett összehasonlító irodalomtörténet módszereivel«, kiemelte »a mechanikus hatás- és párhuzamkutatások stb. termékétlenségét«.³⁸ Hangsúlyozta a befogadó ország gazdasági struktúrája, szociális szükségletei, társadalmi fejlődési irányai figyelembevételének fontosságát az irodalmi kölcsönhatások vizsgálatánál. Ezek aktuális követelmények voltak. De a kor szellemi állapotában Lukács hangnemét tekintve elutasító kritikája nem az összehasonlító irodalomtudomány megújulását, hanem majd egy évtizedig tartó visszazorítását eredményezte.”³⁹

A következő évben a konferencia fő referátumai teljes egészében, de a vita mellőzésével, a szekciókban elhangzott előadások pedig válogatva magyarul is megjelentek az intézet folyóira-

³⁷ *Acta Litteraria* 1962. 5: 97.

³⁸ Vajda György Mihály német nyelvű előadásában nem adja meg a Lukács-idézetek helyét: Lukács 1948: 864. Újraközölve: Lukács 1970: 496. Figyelemre méltó, hogy a tanulmányokat feldolgozó, 21 oldalnyi terjedelmű, kéthasábos tárgymutatóban (659–680) a Lukács-előadás itt idézett részében is előforduló „fogalmak”, mint „összehasonlító irodalomtörténet”, „hatáskutatások” stb. nem szerepelnek.

³⁹ *Acta Litteraria* 1962. 5: 310 k.

tában.⁴⁰ Vajda sok információt tartalmazó áttekintése a magyar összehasonlító irodalomtudomány fő áramlatairól azonban nem a válogatott tanulmányok között jelent meg, hanem a konferenciát megelőzően egy bővebb változatban a *Világirodalmi Figyelő*-ben.⁴¹

Halász Előd tanulmánya azonban sem a konferencia előtt, sem utána nem jelent meg magyarul. Halász *Regénymodellek és összehasonlító irodalomtudomány* címmel tartotta meg előadását német nyelven a „Poétique comparée – stylistique comparée” szekcióban. Fejtegetései feltehetőleg a *Világirodalmi Figyelő* szerkesztői részéről az „amarxista” és súlyosan „formalista” minősítést kapták. Halász előadása kezdetén Vajdához hasonlóan történelmi érveket hozott fel témaválasztása indoklásául: amiről beszélni kíván, nem neki kellett feltalálnia. Azok a kísérletek, amely a művészetek, és közelebbről a regények természettudományos egzaktágú leírását tűzték ki célul, nem újak, és már figyelemre méltó eredményeket mutattak fel. Utalt Carl Henry Grabo *Technique of the Novel* (Chicago etc., 1928), Boris Viktorovič Tomaševskij *Theorija literaturi. Poetika* (Leningrad, 1931-es kiadás) és Harold Weston *Form in Literature. A Theory of Technique and Construction* (London, 1934) munkáira. Válaszra váró kérdéseknek tekintette azonban a következőket: az eddigi kísérletek milyen mértékben voltak képesek a regény egzakt módon megragadható és vizuálisan ábrázolható adatait feltárni. Továbbá: a feltárható adatok közül melyek relevánsak az összehasonlító irodalomtudomány számára? Ebben az összefüggésben foglalkozott Halász az ábrázolhatóság és a relevancia szempontjából a regény olyan pontosan mérhető adataival, mint a terjedelem, a tagoltság, a szereplők száma, az ábrázolt történet hossza, az elbeszélés tempója, a történet helyeinek eloszlása. Előadása végén Halász felsorolta azokat a műveket, amelyeknek két- vagy háromdimenziós modelljei rendkívül időigényes munkával már elkészültek, illetve elkészülésük várható volt: Thomas Mann: *A varázshegy*

⁴⁰ *Világirodalmi Figyelő* 1962. 8 (4): 473–512. és 1963. 9 (1): 1–58.

⁴¹ Vajda 1962.

(*Der Zauberberg*), Leonhard Frank: *Haramiák bandája* (*Die Räuberbande*), Heinrich Böll: *Ádám, hol voltál?* (*Wo warst du, Adam?*) és *Biliárd fél tízkor* (*Billard um halb zehn*), Heimito von Doderer: *A Strudlhof-lépcső* (*Die Strudlhofstiege*), John Galsworthy: *A vagyon ura* (*The Man of Property*), Aldous Huxley: *A vak Sámson* (*Eyeless in Gaza*), André Gide: *A pénzhamisítók* (*Les Faux-Monnayeurs*), William Faulkner: *A hang és a téboly* (*The Sound and the Fury*), Jean Paul Sartre: *Az undor* (*La Nausée*).

Hogy mi volt ezekből a munkákból kész, és milyen színvonalon, ennek kiderítése külön kutatást igényelne. Azt azonban tudhatjuk, hogy Halásznak az 1961-ben a Tudományos Minősítő Bizottságához (TMB) benyújtotta értekezése részben *A varázshegynek* a konferencián bemutatott módszerrel készült modelljére támaszkodott.⁴² Azt is megerősíthetem, hogy az előadásban említett Böll-regények időszerkezetéről valóban készült grafikus modell: Koncz János 1961-ben végzett hallgató egyetemi doktori értekezésének melléklete volt.⁴³ Az én szemináriumi csoportomban, 1964-ben Thomas Mann novelláinak grafikus modelljeit készítettük el. Mindeközben egy szót sem hallottunk Grabórról, Tomasevskijről vagy Westonról, de azokról a germanistákról sem, akik e téren dolgoztak. Gondolok itt Robert Petsch *Wesen und Formen des Erzählkunst* (1934) című munkájára vagy Günther Müller morfológiai tanulmányaira, amelyek közül kiemelendő az 1947-ben megjelent „Die Bedeutung der Zeit in der Erzählkunst”, vagy Eberhard Lämmert *Bauformen des Erzählens* (1955) című könyvére.

Ezeket a könyveket csak jóval később ismertük meg, szereztük be. Halász Előd óráin az oktatás az ógörög peripatosz hagyományait követte, amennyiben egy-egy kérdéskört vizsgáltunk vagy vitattunk meg, anélkül hogy a megvitatásánál a különböző álláspontok képviselőit megismertük volna. Ez azzal az előnnyel járt, hogy a német szakon nem kellett és nem is lehetett méricskélgni,

⁴² Halász 1961.

⁴³ Koncz [1964.] A két felsorolt regény mellett Böll *Haus ohne Hüter* című regényéről is készült grafikus modell.

hogy egyes nézetek képviselői melyik marxista iskolához miként viszonyulnak, viszont megnehezítette azok dolgát, akik egy-egy kérdésben a vonatkozó szakirodalom segítségével mélyebb ismeretekre akartak szert tenni. Mivel nevek híján nem fordulhatunk azonnal a „tovább vezető” szakirodalomhoz, kénytelenek voltunk magunk továbbgondolni, egymás között megvitatni a hallottakat. Ebből adódott az irodalomelmélet alakulásban lévő szegedi műhelyének meghatározó sajátossága: nem valamely meglévő irodalomelméleti irányzat követőjeként jött létre. A munkája során felmerült kérdésekhez keresett irodalmat, sokszor olyan szerzők tanulmányait és könyveit összekapcsolva és saját felfogásába integrálva, akik maguk különböző iskolákhoz tartoztak, és esetenként olyan területeken dolgoztak, amelyek hagyományosan nem is érintkeztek az irodalomelmélettel.

A német szak kis szak volt: a hatvanas években 10-15 hallgatót vettek fel ide. A Halász-szemináriumok tematikája hosszú ideig azonos volt, így különböző évfolyamok német szakos hallgatói között is kialakulhatott párbeszéd. Továbbgondolásra adott okot a grafikus modellek készítésénél felmerült problémák megoldása is. Azt tapasztaltuk ugyanis, hogy az „egzaktn mérhetőnek” tartott kategóriák közül néhány igencsak különböző értékkel szerepel azonos novellák különböző hallgatók által készített modelljeiben. Ugyanakkor elkezdtük más műfajokra is kiterjeszteni az egzakt mérések és ábrázolások kísérletét. Én például elkészítettem Paul Celan *Halálfuga* (*Todesfuge*) című versének modelljét, amely szintén több évfolyam szemináriumi programjában szerepelt. Így indult el az, amit az 1970-es évek elejéig „Halász-iskola”-ként emlegettek, és amely ebben a fázisban, az 1960-as évek elején még valóban Halász-tanítványok iskolája volt. Mesterüktől kapták az indíttatást, és a mester figyelme kísérte őket. Hiszen ebben az időben a negyvenes évek elején járó tanszékvezetőnek, a BTK dékánjának az volt a terve, hogy az 1957-ben „alkalmi erőkkal”, más tanszékekről és intézményekből összeverbuvált, idősebb kollégákkal újraindított tanszékét fiatal, általa képzett erők bevonásával a magyar germanisztikai kutatások vezető műhelyévé építse ki. Az 1961-ben végzetek közül Koncz János ambícióit Halász politi-

kai irányba terelte. Sikerrel: gyorsan emelkedő pályáján MSZMP Csongrád Megyei Bizottságán előbb Komócsin Mihály első titkár mellett volt a kulturális területért felelős titkár, s az maradt Komócsin 1985-ben bekövetkezett leváltása után is, majdnem a rendszerváltásig. Az 1963-ban végzett Kanyó Zoltán Bertolt Brecht-ről írta szakdolgozatát, majd egyetemi doktori értekezését.⁴⁴ Elméleti tájékozódásának középpontjában hallgató korában még Hegel esztétikája állt, legalábbis ez időben folytatott beszélgetéseinkből ez derült ki. Az 1964-ben végzett Csaplár Ferenc a magyar szakon kapott ösztöndíj hatására A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumával kezdett behatóbban foglalkozni. A Halász által felvetett elméleti kérdések iránt legfogékonyabbnak az 1960-ban induló évfolyamban a német szakon én mutatkoztam, majd az utánunk következő évfolyamon Bonyhai Gábor. Egyidősek voltunk, csak őt két évig nem vették föl, nekem elegendőnek bizonyult egy év fizikai munka meg egy családi vonalon talált támogatás, hogy Szegeden érett legyek az egyetemi tanulmányokra. Rövidesen egymásra is találtunk, és beszélgetéseinkből diákköri dolgozatok, majd ennek nyomán publikációk is születtek: az első kettő tekinthető a „Halász-iskola” első jelentkezésének országos tudományos fórumon.⁴⁵ Ami itt megjegyzendő: ezeket a tanulmányokat nem Halász Előd ajánlotta a *Kritika*, illetve a *Helikon* szerkesztőségének figyelmébe. Engem Diószegi András hallgatott meg 1965-ben a budapesti országos diákköri konferencián, és kérte el előadásom kéziratát a *Kritika* számára. Bonyhai Gábor személyét és írásait Tamás Attila ajánlotta az Irodalomtörténeti Intézet figyelmébe. Bonyhai 1968-ban nemcsak publikálási lehetőséget kapott a *Világirodalmi Figyelő*-ben, de 1967-ben egy ideiglenes helyettesítő állást is, amely kényszerű moszkvai „aspirantúrája” után véglegessé vált az időközben osztályá fejlődött irodalomelméleti csoportban.

Miért voltunk Diószegi vagy Tamás segítségére rászorulva? Mert Halász Előd tanszéképítő lendülete időközben megtört,

⁴⁴ Kanyó 1966.

⁴⁵ Bernáth 1965 és Bonyhai 1968.

mint lassan kiderült, egyre tartósabban, majd a hetvenes évek végén végérvényesen. Ennek fő oka a TMB-hez benyújtott értekezéseinek sorsában keresendő. Tudnunk kell, hogy a TMB is a magyar tudományos élet „szovjetizálásának” terméke volt. Már 1949-ben megkísérelték létrehozását a tudományos kutatás és a kutatók személyes előmenetelének pártellenőrzésére, de intézményesülése csak 1951-ben valósult meg. E folyamatban az egyetemek már 1950-ben elvesztették jogukat a doktori fokozat adományozására és a habilitációs eljárások lefolytatására. Ezzel együtt a korábbi minősítések is érvényüket veszítették. Promovált vagy habilitált oktatók és kinevezett professzorok tudományos munkásságát a TMB szakbizottságai tekintették át, és ez alapján minősítették őket, illetve írták elő, hogy meghatározott idő alatt szerezzék meg a TMB által nyújtott „kandidátusi” vagy „tudományok doktora” fokozatot. Az 1956-os forradalom után, korábbi követeléseknek engedve, az egyetemek ugyan visszakapták jogukat a doktorálásra, és újra használni lehetett a korábban megszerzett egyetemi doktori címeket. De továbbra is fennmaradt a szovjet mintára létrehozott minősítési rendszer, sőt: 1958-ban törvényerejű rendeletben is megfogalmazták a tudomány művelőivel szemben támasztott politikai követelményeket. E szerint „tudományos fokozatot csak olyan, szakmailag arra érdemes szakemberek nyerhetnek, akik támogatják népi demokratikus rendszerünket és tevékenyen részt vesznek a szocialista társadalom építésében”.⁴⁶ A forradalom utóhatásai és a koegzisztencia követelményei által kialakult „komplex” helyzetben azonban nemcsak fegyelmező intézkedésekre, de gyors kinevezésekre is szükség volt. Ezért továbbra is lehetőség volt a minősítés „egyszerűsített” eljárására. Ilyen eljárásban, védelem nélkül, a TMB 1960-ig 29 kandidátusi és 23 doktori fokozatot adományozott.⁴⁷

⁴⁶ 1958. évi 29. tvr. a tudományos minősítés rendszerének továbbfejlesztéséről (szept. 6.).

⁴⁷ Az adatot Kozári 2015: 190. közli igen informatív, alapos, kéziratokat is feldolgozó munkájában.

4. Hogyan lesz 1963-ban egy egyetemi tanárból kandidátus?

Halász Előd egyetemi tanár is átesett 1952-ben a TMB-vizsgálaton. Halász 1942-ben doktorált a Pázmány Péter Tudományegyetemen, értekezése *Ady és Nietzsche* címmel 1943-ban megjelent a Minerva Kiadónál. 1948-ban egyetemi tanári kinevezést kapott a szegedi egyetemen. 1952-ben arról értesítették Halászt, hogy az irodalomtudományi szakszabványbizottság eddigi munkásságát nem tartja elegendőnek egy fokozat odaítéléséhez.⁴⁸ Ugyanakkor felszólították, hogy legközelebbi nagyobb tanulmányát kandidátusi értekezésként nyújtsa be. Erre végül 1961 nyarán került sor, amikor is a TMB-nek megküldte *A polgári tudat válsága és a modern regény szerkezeti problémái (Az idő mint szerkesztési elv a Varázshegyben)* című értekezését, téziseit és publikációs listáját. A „Tisztelet Bizottsághoz” intézett kérelmében Halász megjegyzi: Tekintettel az 1952 és 1961 között közzétett tudományos munkáira, arra kéri a bizottságot, hogy értekezését „amennyiben arra érdemesnek tartja – [...] szíveskedjék doktori értekezésnek elfogadni”⁴⁹

A TMB nevében eljáró Garamvölgyi József, az I. Nyelv- és irodalomtudományok Osztálya szaktitkára az ügyrendnek megfelelően először is a kérelmező munkahelyének vezetőjéhez, Antalffy Györgyhez fordult: „Rektor Elvtárs a Párttitkár elvtárs aláírásával is ellátott levélben szíveskedjék velünk közölni, egyet-

⁴⁸ E felülvizsgálat során a szegedi egyetem oktatói közül 1952-ben tizenhárman kaptak kandidátusi fokozatot, főleg a természettudományi karról. A bölcsész irodalmárok közül Halász Előd kollégája a Kari Világirodalmi Intézetben, a 60 éves Koltay-Kastner Jenő lett kandidátus, akinek az MTA 1949. évi átszervezésekor az akadémiai levelező tagságát az Ideiglenes Intézőbizottság megszüntette (1949. november 29-én az MTA 1949. évi alapszabálya, 49. §. 4. bekezdés alapján). Levelező tagságát 1989 májusában – posztumusz – állították vissza.

⁴⁹ MTA Levéltár TMB/606/2. 1961. június 23. Az eljárásra vonatkozó valamennyi idézet forrása ebben a mappában található.

ért-e az egyetem vezetősége azzal, hogy Halász Előd tudományos fokozatot nyerjen” (1961. június 27.) Figyelemre méltó, hogy a szaktitkár nem nevezi meg, hogy melyik fokozatról van szó. Ezzel egyidejűleg kéri Halászt, hogy a megküldött adatlapot töltsse ki, és önéletrajzával együtt küldje vissza. 1961. augusztus 14-i keltezéssel megszületett a munkahely állásfoglalása. Az Antalffy György rektor és Rácz János egyetemi párttitkár aláírásával ellátott irat szerint Halász egyéniségének alapvető jellemzői: „Széleskörű szakmai-tárgyi felkészültség, rendkívüli tudományos elmélyülési készség, gondolatgazdagság és ötletesség.” Majd következett a kérelmező politikai beállítottságának megítélése és a szocialista társadalom építésében játszott szerepének bemutatása. „1945-től SZDP-tag volt, majd 1952-ig MKP, MDP-tag. 1952-ben tagkönyvének elvesztése miatt a pártból kizárták.⁵⁰ 1957 áprilisában újra felvételét kérte a pártba a sz [sic!] MSZMP nem új tagként vette fel, hanem régebbi párttagságának elismerésével.⁵¹

⁵⁰ E sorok írójának az 1960-as években Halász azt mondta, hogy már 1945-ben belépett a kommunista pártba, míg mások csak késlekedve vagy fokozatosan közeledtek a proletariátus vezető erejéhez. Belépését a pártba egy családi tanácskozás előzte meg: édesapja (Halász László, egy budapesti gimnázium igazgatója) a háború után aggódva mérlegelte egyetlen fiának karrierlehetőségeit, aki a Pázmány Péter Tudományegyetem Germán Filológiai Intézetében 1942-től előbb díjtalan gyakornok, majd 1943-tól fizetés nélküli tanársegéd volt. Doktori értekezésében Ady Endre írói habitusát a kommunisták által „náci ideológia előkészítőjének” tartott Friedrich Nietzschevel hasonlította össze. Végül a Szabolcsi család tanácsára, akiket 1944-ben a nyilas hatalomátvétel után Halász László gimnáziumában rejtett el, fiát a Vallás- és Közoktatási Minisztérium segítségével Szegedre helyeztette. Azt is tanácsolták, hogy lépjen be a pártba, s mindjárt az MDP-be, mert végül úgyis csak ez az egy párt lesz, mint a Szovjetunióban. Kizárásával kapcsolatban azt mesélte, hogy erre akkor került sor, amikor már harmadszor veszítette el pártkönyvét egy nagyobb ivászat során. A kizárást megszavazó pártgyűlésen elhangzott egyik bírálatot is gyakran idézte baráti körben: „Halász elvtárs nem elég kemény bolsevik” – mondta rá egyik szintén polgári háttérű professzortársa.

⁵¹ „Az 1956-os forradalmat feltehetően illuzórikus próbálkozásnak tartotta, s ezért szorgalmazhatta már november 4. előtt is az MSZMP-be való

Az ellenforradalom idején bevásztották a Tudományegyetem Forradalmi Bizottságába, itteni tevékenysége azonban pozitívan értékelendő, szembeszállt az ellenforradalom oldalára állt akkori rektornak a Kar egyes kommunistáit üldöző tevékenységével.⁵² Társadalmi munkába, elsősorban sportvonalon bekapcsolódott,⁵³ de széleskörű és alapos eszmei tájékozottságát figyelembe véve politikai tevékenysége még fokozható és kívánatos is.” A végső összegzés: „Egyetértünk azzal, hogy dr. Halász Előd tudományos fokozatot nyerjen.” Ez a véleménye az MTA Központi Hivatala Személyzeti Osztálya főelőadójának, Baksay Zoltán történésznek is, amit az egyetemi véleményezésre írt rá. A következő lépéseket már Patyi Sándor szaktitkár tette meg, mert Garamvölgyi Józsefet időközben áthelyezték a Művelődési Minisztériumba. Szeptember 19-én felkérte az I. Osztály titkárát, Sötér Istvánt Halász kérelmének előzetes véleményezésére, és egyúttal az értekezés hi-

belépést, és bírálhatta az akkori rektort, Baróti Dezsőt, amiért a szovjet bevonulás után is tartotta magát az egyetemi tanácsnak a legvonalasabb oktatók felfüggesztéséről hozott határozatához. [...] Mindenesetre taktikus természetűre enged következtetni, hogy »Sziklai« [Szekeres László irodalomtörténész] tudósítása szerint – nem kívánt elsőként belépni az MSZMP-be, ahhoz kötötte csatlakozását, hogy előtte két professzor lépjen be. 1957. április 4-én Halász tartotta az ünnepi beszédet, melyet a pártban ellentmondásosan ítélték meg, de az egyetemi párttitkár [...] szerint, amint »Sziklai« tolmácsolja szavait: »megfelelt, mert tudják ugyan, hogy nem az a Halász véleménye, de hát már az is nagy szó, hogy egy professzor nyilvánosság előtt így nyilatkozik«. Ügynöki jelentés Halász Előd ügyében, Szeged, 1957. május 28. ABTL, M–41884.” Scheibner 2014: 188.

⁵² Baróti Dezső rektor által eltávolítandónak ítélt oktatók: „Antalffy György és Kovács István jogászprofesszorok, Mérei Gyula, Karácsonyi Béla és Székely Lajos történészek.” Csákány 2010: 366.

⁵³ Halász Előd az 1940-ben alapított Szegedi Egyetemi Atlétikai Club (SZEAC) jogutódjának elnöke volt 1954-től, amikor is az 1948-ban alapított Szegedi Honvéd megszűnt, és újra az egyetem támogatta a várossal együttműködve a Szegedi Haladás néven futballozó NB I.-es csapatot. Elemző cikkben foglalkozott a csapat helyzetével: Halász 1954. Az 1955 januárjában létrehozott „Haladás Baráti Kör” négytagú titkárságába Halász Elődnét is bevásztották.

vatalos bírálójának is. Sem Sőtér felkérése, sem Sőtér véleménye – talán nem véletlenül – szövegszerűen nincs meg az Akadémia levéltárában, csak a felkérés tényét rögzítő irat és a vélemény elkészítéséért fizetett 500 Ft-ról szóló, október 2-án kelt kiutálás másolata tanúskodik az eseményről. De az ügyintézés adott szakaszában csakis arról lehetett szó, hogy a benyújtott publikációs lista és az értekezés alapján elfogadható-e Halász igénye a „nagydoktori” eljárásra. Az Eötvös-kollégista Sőtér ugyan magyar–francia–német szakon végzett 1936-ban, de irodalomtudományi munkásságának súlypontját a francia, illetve a magyar irodalom képezte. Felkérését tudományos és politikai súlya mellett az motiválhatta, hogy 1950-től 1952-ig Szegeden a Világirodalmi Intézet vezetőjeként Halász (és Koltay-Kastner Jenő) főnöke volt.⁵⁴ Innét hívták vissza a szegedi születésű Sőtért anyaintézetébe, az ELTE-re, ahol átvette a III. számú Magyar Irodalomtörténeti Tanszék vezetését. 1954-ben Kossuth-díjat kapott, 1955-ben az Akadémia levelező tagja, és az 1955/56-os tanévben az ELTE rektorának nevezték ki. Közben 1956. január 1-től annak a Tudományos Tanácsnak lett az elnöke, amely a Minisztertanács 2253/1955/XII. 24. számú határozatával létrehozott MTA Irodalomtörténeti Intézet munkájának megszervezésére volt hivatott. Közben Andics Erzsébet posztját átvéve 1956 februárjától decemberig még oktatásügyi miniszterhelyettes is volt, így csak 1957. január 1-től nevezhették ki formálisan is az Irodalomtörténeti Intézet igazgatójának. Ezen a ponton érintkezik újra Sőtér és Halász pályája. Ugyanis 1950-ben, amikor hosszabb előkészületek után szovjet mintára elkezdődött az Akadémia tudományos intézeteinek kialakítása, sajátos módon sem a filozófia, sem az irodalomtudomány művelői nem kaptak intézetet. Az előzőnek létrehozását a Lukács-vita akadályozta. Kezdetben azért, mert még folyt a harc a vezető marxista ideológus pozíciójának megszerzéséért, később pedig azért, mert a vereséget szenvedőknek nem akartak menedékhelyet létesíteni. „Az MDP KB a filozófiai

⁵⁴ Közös munkájuk is volt: Baróti–Halász–Sőtér (szerk.) 1951, amelyet 1954-ig évente kiadtak.

területet felügyelő, az Akadémia Filozófiai Bizottságát is vezénylő osztálya az 50-es évek elején már azon a véleményen volt, hogy nem önálló kutatómunkára van szükség, hanem a kész és lezárt marxi–lenini–sztálini elmélet gyors adaptációjára, ez pedig sem egy alapkutatási műhelynek, sem egy – Lukács vagy bárki más által vezetett – aspiránsképző intézménynek nem adott létjogosultságot.”⁵⁵ Tekintettel arra, hogy 1950 és 1960 között az irodalomelméleti kérdések is a marxi–lenini filozófia, közelebbről az esztétika hatókörébe tartoztak, a filozófia intézetre vonatkozó álláspont befolyással volt az irodalomtudományi intézettel kapcsolatos tervekre is. A kezdeményező Akadémia első osztályának meg kellett elégednie azzal, hogy csupán egy Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ jöjjön létre. A központ 1950 októberében kezdte el működését, fő feladata a külföldi folyóiratok feldolgozása volt – Halász Előd vezetésével. Halász e megbízatása akkor ért véget, amikor Sötért az ELTE-re hívták.

Visszatérve Sötér – szövegszerűen nem ismert – állásfoglalására, bizonyos, hogy az opponensi felkérést elutasította, és kikövetkeztethető: nem javasolta, hogy Halász értekezését doktori értekezésként kezeljék. Ugyanis a doktori eljárásban három hivatalos bírálónak kell részt vennie, de Sötér véleményének beérkezése után, október 6-án csak két opponenst kértek fel: Mátrai Lászlót és Gyergyai Albertet. A három hónapos határidőt Gyergyai 1962. május, Mátrai – többszörös sürgetésre – 1962. november elejére teljesítette. Közben Halász bizonyára értesült arról, hogy csak két opponense van. Mátrait meghívta Szegedre előadást tartani az egzisztencializmusról (az Auditórium Maximum zsűfoglalásig megtelt), és felvette a kapcsolatot Sötérrel – az októberi nemzetközi konferencia előkészítése és ülései bizonyára lehetőséget adtak személyes találkozásokra. December 29-én Bernáth Istvánné „elvtársnőnek”, a TMB szakbizottság ügyintézőjének megküldi „Sötér elvtárrsal történt megállapodás nyomán” diszertációjának egy további példányát is. Figyelemre méltó, hogy

⁵⁵ Horváth Pál 2000: 3.

Halász, aki nem engedte meg, hogy professzor elvtársnak szólítsák, és maga is csak a legritkább esetben használta ezt a korban általános megszólítást, most kétszer is kivételt tett. Igaz, Bernáth Istvánné esetében csak a címzésben, a megszólítás továbbra is, mint korábbi leveleiben: „Asszonyom” és a zárás: „kezét csókolja”. Nyilvánvaló, hogy Sőtér – legalábbis Halásznak nyilatkozva – már nem ellenzi a doktori eljárást: ezért a plusz példány és ezért kerül a levélre Bernáthné kézírásával „III. opp[onens]. Szabolcsi?” Szabolcsi Bence akadémikusnak 1963. január 25-én meg is küldi Halász értekezését azzal a kéréssel, hogy „mint a bíráló bizottság tagja” az 1963. február 18-ára kitűzött védésen „részt venni szíveskedjék”. A zenetudós felkérését a disszertáció zeneelméleti vonatkozásai indokolják. Nincs nyoma annak, hogy végül Szabolcsi Bence miért nem került be a bírálóbizottságba: a Halász Előd kérésére megküldött listában csak a következők szerepelnek: Elnök: Kardos László, Titkár: Mádl Antal. Bírálók: Mátrai László és Gyergyai Albert. Tag: Bóka László, Köpeczi Béla, Szigeti József, Szobotka Tibor, Vajda György Mihály. A védés folyamán Mátrai és főleg Gyergyai kifogásait hangoztatták, Szobotka – Mátraival és Gyergyaival is szembehelyezkedve – főleg az értekezés eredményeit emelte ki, amivel az elnök is egyetértett. Végül a kandidátusi fokozat megítélését senki sem ellenezte. Így 1963. május 8-án a TMB szakbizottsága és plénuma is jóváhagyta a védési bizottság álláspontját.

Ennek a leminősítésnek közvetlen következménye az volt, hogy Turóczi-Trostler József váratlan halálával az 1962 őszén megüresedő budapesti német tanszékre Halász nem kapott meghívást. De a leminősítés azt is megakadályozta, hogy a Magyar Tudományos Akadémia tagjává válasszák, mint Schmidt Henriket, elődjét a szegedi német tanszéken. A rangot adó akadémikusi címnél még fontosabb volt, hogy az akadémiai tagság a szovjet szférában védettséget adott a követlen politikai beavatkozással szemben, és előnyöket jelentett a kutatási források megszerzésénél. Halász ezért, most már kandidátusként, rövidesen egy második kísérletet tett a doktori fokozat megszerzésére. Ez engem is érintett. 1963 nyarán egy kollokvium után (vizsgakér-

dés: Goethe *Faustja*, téma: „*Da steh ich nun, ich armer Tor! / Und bin so klug als wie zuvor; / Heiße Magister, heiße Doktor gar / [...] / Und sehe, dass wir nichts wissen können!*”) Halász felajánlotta, hogy germanistát farag belőlem. Tudta, hogy Bakos Ferenc általános nyelvészeti tanulmányok felé kívánt engem terelni, de azt is, hogy én inkább a magyar irodalom iránt érdeklődtem, amelyből hasonlíthatatlanul jobban fel voltam készülve, mint a németből de – mint mondta – a magyar szakon nincs esélyem („nem szeret a Párt”), ő viszont ad nekem egy esélyt, csak csináljam azt, amire kér.⁵⁶ Mint rövidesen kiderült, az első kérése egy bibliográfia összeállítása volt. A tanszéki „TUKUFA”⁵⁷ keretből még pénzt is kaptam érte. Az egyetemi könyvtárban és az OSZK-ban magyar folyóiratokat és lapokat néztem át Thomas Mann-nal foglalkozó írásokat keresve. Ezen heti rendszerességgel másfél évig lelkesen dolgoztam: Halász terve ugyanis az volt, hogy a következő fokozatot „Thomas Mann magyar recepciója” témában fogja megszerezni.⁵⁸ Kutatási tervét azonban, amit az érvényes eljárási szabályzat szerint előzetesen jóvá kellett hagyatni, – ha jól tudom, 1965-ben – a TMB elutasította.

5. A szegedi helyzet 1965 után

Vessünk egy pillantást az intézet helyzetére ebben a szó szerint sorsdöntő – számos érintett sorsát eldöntő – időszak eseményeire. Elsőként Halász attól a tervétől állt el, hogy Hutterer Miklóst Szegedre hozza. Erre akkor nyílt volna mód, amikor Rácz Miklós nyelvész 1964-ben váratlanul meghalt. Az állást egy tudományos munkássággal nem rendelkező, a tanszéken véletlenül

⁵⁶ A szegedi bölcsészkar állapotáról a hatvanas években részletesebben Bernáth 2008 és általában a szegedi idegen nyelvi modern filológiai tanszék történetéről Bernáth 1999.

⁵⁷ Tudományos Kutatási és Fejlesztési Alap

⁵⁸ Halász munkáját kellett folytatnom, aminek előzménye Hans Bürgin Thomas Mann-bibliográfiájának kiegészítése volt. Halász 1962.

felbukkanó középiskolai tanár, Márvány János kapta meg. 1991-ben Grazban megtudhattam Hutterertől, hogy Halász soha nem hívta Szegedre, de ha hívta volna, akkor sem jött volna. Szó volt tovább arról, hogy a „nagy tanszéknek” szüksége van a régi német irodalom jó ismerőjére is. Vizkelety Andrást kell idehozni, tudtuk meg főnökünkötől. Vizkelety kapott is felkérést, de ő ezt visszautasította. Az okot megírta visszaemlékezésében. A szegedi német lektor, akit még első szolgálati idejéből, az ELTE-ről jól ismert, azt tanácsolta neki, hogy maradjon az OSZK-ban: „Itt olyan eszközökkel folyik a harc, amelyekkel Te nem tudsz megbirkózni.”⁵⁹ Kanyó Zoltánt 1965 őszén már kinevezték tanársegédnek, én tanszéki könyvtáros állást kaptam. Bonyhai Gábor még ötödéves, végzés után Halász támogatásával a szegedi Egyetemi Könyvtár folyóiratosztályára került. Voltak könyvtárosi „sportállások” is az egyetemen, de nekünk keményen kellett dolgozni. Ugyanakkor a könyvtárosi állás új lehetőségeket nyitott meg: 1966 novemberében a Deutsche Forschungsgemeinschafthoz fordultam, megírva, hogy kutatómunkánkhoz alapvető munkák hiányoznak a könyvtárunkból. Néhány levélváltás után 4000 DM értékű lista összeállítását ajánlotta fel a bonni intézet. Így rendeltünk meg egy sor olyan könyvet, amelyet úgy gondoltunk Gáborral, hogy segítségünkre lehet az elméleti problémáink megoldásában. 1967. december 5-én adták fel a karácsonyi ajándékot, köztük olyan könyvekkel, amelyek beváltották a hozzá fűzött reményeket: Gottlob Frege: *Funktion, Begriff, Bedeutung*. Fünf logische Studien. 2. Auflage. Göttingen: Vandenoek und Rupprecht, 1966; Rudolf Carnap: *Einführung in die symbolische Logik mit besonderer Berücksichtigung über ihre Anwendung*. 2. Auflage. Wien: Springer Verlag, 1960 (az egyetemi könyvtárban felleltük az *Erkenntnis* című folyóirat néhány számát a harmincas évekből, így ismertük meg a Wiener

⁵⁹ „Hier wird mit Mitteln gekämpft, denen Du nicht gewachsen bist.” Vizkelety 2012: 240. A felkérésre valószínűleg nem a hetvenes évek elején került sor, mint ahogy erre a szerző emlékezik, hanem még hatvanas évek második felében.

Kreis törekvéseit és szerzőit); Roman Ingarden: *Das literarische Kunstwerk. Von den Funktionen der Sprache im Theaterschauspiel*. 3. Auflage. Tübingen, Niemeyer, 1965. Käte Hamburger: *Die Logik der Dichtung*. Stuttgart: Klett Verlag, 1957; Eberhard Lämmert: *Bauformen des Erzählens*. 2., durchges. Aufl. Stuttgart: Metzler, 1967 – hogy csak a legjelentősebbeket említsem. Megrendeltem Martin Heideggertől a *Holzwege* című kötetet is, amelynek 4. kiadása 1963-ban jelent meg a Klostermann-nál Frankfurtban, de a filozófus műértelmezései csalódást okoztak: maradtunk a Wiener Kreis eredményeire épülő tudományelméleténél. A könyvek nagy örömet, de nagy botrányt is okoztak: a politikai rendőrség is megjelent az intézetben. 1965-ban Bálint Sándor professzornak azért kellett nyugdíjba menni, mert egy bonni konferenciáról hazahozott könyvet kölcsönadott ismerősének – igaz, a könyv Méray Tibor Nagy Imre-életrajza volt.⁶⁰ Halász egyszer azt mondta nekem, ha valamiről tudom, hogy nem szabályos, akkor ne kérjek tőle arra engedélyt, legfeljebb csináljam, ha helyesnek gondolom. A *Deutsche Forschungsgemeinschaft* esetében ezt a tanácsot fogadtam meg, magam nevében leveleztem Dr. Horst Braunnal. Kiderült, hogy könyveket csak a főhatóság előzetes engedélyével lehet Nyugat-Németországból fogadni. Az ilyen és hasonló szabályozások – gondolok itt a nyugat-németországi publikációkra⁶¹ és a „TÜK”-re⁶², amelyek formálisan még a nyolcvanas évekig hatályosak voltak – egy ellenséges környezetben sok gondot tudtak okozni.

⁶⁰ A nagy visszhangot kiváltott esetről lásd Péter 1987: 25.

⁶¹ Első és egyben közös nyugat-németországi publikációnk 1975-ben ismét mozgósította a „szerveket” – mivel nem Halásztól kértünk engedélyt a kötet megjelentetésére, feljelentett bennünket (Bernáth, Árpád – Csúri, Károly – Kanyó, Zoltán 1975).

⁶² Titkos Ügyirat Kezelés. Konferencia, ösztöndíj, vendégtanári meghívás alkalmával külföldre vitt kéziratokat az intézmény erre megbízott képviselőjének be kellett mutatni, aki azokat „biztonsági” szempontból átvizsgálta, majd kivitelét egy lezárt csomagban engedélyezte. Kéziratokat, amelyek nem voltak a csomagban, a határon elkobozhatták.

Új lehetőségeket nyitott az angol szakos képzés újraindítása is. Az oktatás a Germán Nyelvek és Irodalmak Intézet keretében kezdődött, önálló tanszék csak 1970-ben alakult. Az új szakhoz új oktatókra is szükség volt, akik közül különösen Hankiss Elemér volt hatással a „Halász-iskolára”. Hankiss Elemér ebben az időben az MTA Irodalomtörténeti Intézetének munkatársa volt. 1956-os szereplése miatt, 10 hónapos vizsgálati fogsága után afféle száműzetésben élt. Félállású adjunktusi kinevezése a Germanisztikai Intézetbe felért egy amnesztiával. Hankiss Elemér magával hozta Szegedy-Maszák Mihályt, aki frissen végzett az ELTE magyar–angol szakán. Mindketten bekapcsolódtak annak az „Oberseminar”-nak a munkájába, amelynek keretében felsőbb éves hallgatók, fiatal és kevésbé fiatal oktatók, kutatók jöttek össze hetenként egy-egy téma megvitatására. Hankiss Elemér kapcsolatot teremtett az intézeti programok és az egyetemi munka között. Ez nem nyerte el Halász tetszését. Munkájuk nem kapta meg az elégséges támogatást sem az intézettől, sem a kartól – ebben az időszakban Halász ismét dékán is volt – ezért Hankiss 1968-ban, Szegedy-Maszák 1971-ben feladta szegedi állását. De időközben Szabolcsi Miklós támogatásával Hankiss Elemér már megszervezte az MTA I. osztálya Stilisztikai és Verstani Munkabizottsága keretében azt a konferenciát, amely a megújult magyar irodalomelméleti viták folyamatában mérföldkönek bizonyult. Az előadók két egymástól jelentősen eltérő stílusirányzathoz tartozó, klasszikus magyar vers vizsgálatára kaptak felkérést. Az egyik Babits Mihály *Ősz és tavasz között* című verse volt, a másik Kassák Lajos *A ló meghal a madarak kirepülnek* című „eposza”. A „puding próbája az evés” elvét követve a szervezők „arra kértek minden egyes előadót, hogy a két verset egyetlen, élesen exponált szemszögből, egyetlen módszerrel elemezze, a vitaülésre hagyva a módszerek-eredmények egybevetését és a két vers teljességre törő értelmezését”.⁶³ Nem árt újra felidézni, hogy Kassák és Babits 1956 előtt lényegében tiltott, 1956 után még mindig

⁶³ Hankiss 1971. a: [III.]

háttérbe szorított szerzők voltak, s hogy 1960-ig az értelmezés kérdéseinek hermeneutikai értelemben nem volt elméleti irodalma. És mégis: a háromnapos konferencián 23 előadás hangzott el,⁶⁴ és az előadókon kívül még 20 irodalmár vett részt az igen intenzív vitákban. Külön kimutatást érdemelne, hogy az előadók közül kik igazodtak a felhíváshoz, és mindkét verset elemezve egy módszert használtak. Elég legyen itt megjegyezni, hogy kevesen. A szegedi egyetemet Hankiss Eleméren és Szegedy-Maszák Mihályon kívül négyen képviseltük: Kanyó Zoltán, már a német tanszék tanársegéde, magam, mint a német tanszék könyvtárosa, Csúri Károly negyedéves angol–német és Simoncsics Péter negyedéves angol–magyar szakos hallgató. Bonyhai Gábor ekkor már a Lomonoszov Egyetem Világirodalmi Tanszékén „élvezte” aspiránsi státuszát. A vitaülésen a módszerek értékelésének fő szempontja „egzaktságuk” mértéke lett. Az egzaktság igénye szemben állt a „pártosság” megkövetelésével, így tudománypolitikai nézőpontból is értékelni lehetett és kellett. A hatalom álláspontját képviselők szerint egyedül a „marxista–leninista” filozófia alapján, azzal összhangban, ahogy Miklós Pál a vitában megfogalmazta: „a szocialista eszmék felügyelete alatt”⁶⁵ születhetnek valós eredmények, míg mások szerint csakis a tudományelmélet eredményeinek figyelembevételével. Miklós Pár „tűrő” álláspontjára: miszerint „az egzakt módszer is jó”, Voigt Vilmos azzal replikázott, hogy „csak az egzakt módszer a jó”.⁶⁶ Ez utóbbi álláspontot képviselve kapcsolódott be a „Halász-iskola” az országos és nemzetközi elméleti kutatások egyik jelentős áramába. Kanyó Zoltán előadásában már egy olyan irodalomelméletnek a lehetőségét vázolta fel, amely „a tudományos teória legmagasabb formáját” felöltve,⁶⁷ vagyis axiomatikus, deduktív rendszerben épül fel, a szemiotika eredményeire támaszkodva és azt tovább-

⁶⁴ Hankiss 1971 csak 22-t közölt: az egyik előadó, Petőfi S. János időközben Svédországba „disszidált”.

⁶⁵ Uo. 521.

⁶⁶ Uo. 531.

⁶⁷ Uo. 509.

fejlesztve közelíti meg az irodalmi művek műfaji és értelmezési kérdéseit. Előadásában ennek a kidolgozásra váró irodalomelmélet egy lehetséges elemének alkalmazását mutatta meg Babits Mihály verssorainak logikai-szintaktikai újrafogalmazásával.⁶⁸ Összevetve ezt Csúri Károly és az én konferencia-előadásommal, már észrevehető, hogy a kutatás súlypontjai a csoporton belül kezdtek eltolódni. A továbbiakban Kanyó egyre inkább az analitikus filozófia és a modális logika által felvetett kérdésekre kezdett koncentrálni, míg mi – egyre inkább Arisztotelész „lehetséges világáig” visszanyúlva – a művek felépítését meghatározó szabályok rendszerének feltárására törekedtünk.

Szabolcsi Miklós a sikeresnek értékelt konferencia folytatását javasolta, mégpedig Szegeden, ahol a novellaelemzés új módszerei kerültek a középpontba. Ezzel nemcsak a szegedi fiatalok munkáját kívánta elismerni, de Halász „iskolateremtő” tevékenységét is kiemelni, ezzel is segítve Halász előrelépését az akadémiai ranglétrán. 1970 tavaszán, a szegedi konferencia idején Bonyhai Gábor még a Moszkvai Állami Egyetemen dolgozott Roman Mihajlovics Szamarin professzor mellett Thomas Mann alkotásmódszerének feltárásán,⁶⁹ Kanyó Zoltán pedig az NDK-ban tanulmányozta a nyelvelmélet újabb eredményeit Wolfgang Steinitz vezette kutatócsoportban (*Arbeitsstelle Strukturelle Grammatik an der Deutschen Akademie der Wissenschaften Berlin*), ahol Manfred Bierwisch is ismerkedett meg, és Lipcsében, ahol Rudolf Růžička strukturalista kutatócsoportjával dolgozhatott együtt. Így a Germán Filológiai Intézetet csak hárman

⁶⁸ Kanyó szembeállítja a grammatikai értelemben vett szintaxist és a szemiotikai értelemben vett szintaxist, hangsúlyozva az előbbi korlátozottabb jelentőségét. Ugyanakkor Simoncsics Péter, egy szegedi Hankiss-tanítvány, Csúri Károly évfolyamtársa a Babits-vers grammatikai szintaxisát Robert Austerlitz tanulmányára (1958) támaszkodva elemezte új megítéléshez jutva.

⁶⁹ R. M. Szamarin (1911–1974) a nyugat-európai irodalmak fejlődési tendenciáit kutatta, és monográfiát írt John Milton munkásságáról. Az információért Bagi Ibolyának mondok köszönetet.

képviseltük a „Metafora-, Idő- és Motívumstruktúra szekcióban”: Szegedy-Maszák Mihály („Metaforikus szerkezet a Kosztolányi- és a Krúdy-novellában”), Bernáth Árpád („Szempontok elbeszélő művek időstruktúrájának leírásához”), Csúri Károly („A Kosztolányi-novella motívum és embléma-rendszeréről”). Halász nem adott elő, de mint vendéglátó a konferencia záró-ülésén értékelte a hallottakat – és szellemesen, de határozottan megtagadta tanítványait.⁷⁰ Ezzel akart volna érdemeket szerezni azok előtt, akik Szabolcsi zárszavából csak azzal értettek egyet, hogy „a komplex marxista műelemző módszer kialakításában kell tovább lépünk”?⁷¹ Nem hiszem. Inkább annak a magatartásnak megnyilvánulását tapasztalhattuk, amely elégnek tartja saját teljesítményét ahhoz, hogy céljait elérje. Törekvéseinknek volt azonban valódi „marxista” ellenzéke is. Pándi Pál elérte, hogy a *Kritika* című folyóirat elméleti szakfolyóirat jellege megszűnjék, és az ELTE XX. századi Magyar Irodalomtörténeti tanszékén folyó munkát sem fertőzték meg a vers- és a novellaelemzés területén jelentkező új megközelítések. Ennek figyelembevétele is szükséges, hogy megértsük, hogy az egyetemi szférában miért éppen Szegeden folytak és folyhattak kísérletek az irodalmi művek magyarázatára olyan módszerekkel, amelyek a tudományelméletben megfogalmazott követelmények próbáját is ki akarják állni. Amikor 1971-ben a novellaelemző kötetrel együtt megjelent a verselemző kötet is, Király István naplójába elégedetten jegyzi fel: „Egyébként [Hajdú Ráfi] Besenyeivel együtt a Formateremtő elvek című kötetet, a strukturalizmust szidja.”⁷²

⁷⁰ Az eset részleteit lásd Bernáth 2008: 19.

⁷¹ Hankiss 1971b: 334.

⁷² Király 2017: 226–227.

6. Titokban készült értekezések – Halász Előd

Halász nem mondott le a „nagydoktori” fokozat megszerzéséről, de erről tanítványainak már nem volt tudomása.

1965-ben Vajda György Mihály kezdeményezésére megszületett egy tanulmánykötet terve, amely a 20. századi német irodalom jeles képviselőit volt hivatva bemutatni. Halász Előd Heinrich Böll írói portréjának megrajzolására kapott felkérést a Gondolat Kiadótól. Pók Lajos főszerkesztő gondozta a kötetet, amely 1966-ban meg is jelent.⁷³ Pók Lajos még egyetemi hallgatóként megismerhette Halász Elődöt: mindketten a Pázmány Péter Tudományegyetemre jártak a negyvenes évek elején. Pók Lajos egy évvel idősebb volt Halásznál, de csak 1946-ban fejezte be magyar–német szakos tanulmányait. Így lehet, hogy Halász tanítója is őt. Pók 1959-ben került a Gondolat Könyvkiadóhoz. Ő vetette fel, hogy szükség lenne egy új német irodalomtörténetre is, s ha van szerző, aki ezt egyedül meg tudja írni, akkor az Halász. Halász elfogadta az ajánlatot, talán arra is gondolva, hogy nevét ne csak a német–magyar és magyar–német nagyszótár örökítse meg, amelyek szerkesztését szegedi német tanszék megszüntetése után 1950-ben kényszerből vállalta el.⁷⁴ A munka

⁷³ Vajda (szerk.) 1966.

⁷⁴ Az első „nagyszótár” – a német–magyar, Sztálin 70. születésnapjára jelent meg, megfelelő – cinikus – Sztálin-hivatkozással, rohammunkában, igen rossz színvonalon. A cél az volt, hogy minél több szócikk szerepeljen benne, mivel lemmánként fizették a munkát. Szakszavak, tájnyelvi kifejezések, sőt kitalált szavak növelték a terjedelmet, de a használatot segítő apparátus szinte teljesen hiányzott a szótárból. 1964 körül készült el a javított és bővített kiadás, de Halász alig vett részt az akadémiai szerkesztőség munkájának ellenőrzésében. A problémás szócikket tartalmazó dobozok többnyire ellenőrzés nélkül kerültek vissza Budapestre. Született viszont néhány „tréfás” szócikk nem létező szólásokkal, amely aztán szájról szájra terjedt. Amikor évfolyamtársaimmal – komolyan véve az 1952-es kiadás előszavában írtakat – összeállítottunk egy hibajegyzéket, Halász nem volt hajlandó átvenni tőlünk. De kaptunk érte egy jó tanácsot: „Árpád, szótárból nem lehet megtanulni egy nyelvet. Aki viszont tud egy nyelvet, annak

nagy lendülettel megindult, friss tanszéki könyvtárosként nekem kellett a hiányzó kézikönyveket beszerezni. Emlékszem, Rudolf Haym 1870-ben megjelent alapművét a német romantikáról – *Die romantische Schule, ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Geistes* – greifswaldi „testvéregyetemünk” könyvtárából tudtam távkölcsönzéssel megszerezni. Halász idővel egyre kedvetlenebbül folytatta ezt a munkát. Feleségének, Szász Anna Máriának kellett hathatósan besegítenie, akinek ezzel indult 1956 után újra tudományos munkássága. Az 1945 utáni lexikonszerűen megfogalmazott fejezeteket már ő állította össze.⁷⁵ A kézirat végső kialakításában Csúri Károly vett részt, aki 1969-ben végzett angol–német szakon, és gyakornokként lépett be a német tanszékre. Neki kellett kikutatnia, hogy az irodalomtörténetben megemlített műveknek van-e magyar fordítása. A német irodalom története két kötetben, több mint ezer oldalas terjedelemben 1971-ben jelent meg a Gondolat Kiadónál. Közismert volt tehát ennek a kötetnek a készülése, de senki sem tudta a tanszéken, hogy Halász ezt a munkáját doktori értekezésésként is benyújtja a TMB-hez. Furcsa is lett volna ezt elfogadnunk attól, aki gyakran hangoztatta: kezdő tudósként az ember egy irodalomtörténetet akar írni, később megelégszik egy életmű teljes feldolgozásával, végül belátja, hogy új tudományos eredményeket legfeljebb egy szűk, jól körülhatárolt témában érhet el.

nincs szüksége szótárra.” Az Akadémiai Kiadó monopolhelyzetéből fakadóan 1964 után a kétnyelvű szótáraknak számos változatlan utánnyomása született.

⁷⁵ Halász irodalomtörténetét 1987-ben újra kiadták. Az 1945 utáni részt, összhangban az előzőekkel, deklaráltan a klasszikus irodalomtörténeti hagyományokat követve felismerhetően már Halász Előd maga írta. Ebben az időben – 1984 óta – már Budapesten élt, és az ELTE bölcsészkarán, Nagy Péter tanszékén oktatott. De szegedi tanítványairól nem feledkezett meg. Legalábbis folytatta a vitát velük a második kiadáshoz írt előszavának egy mondatával: „Ezt az eljárást, amely a mai, tudományosnak nevezett elméletek nézőpontjából konzervatívnak minősül, az a meggyőződésük sugallta, hogy minden ismeretterjesztő könyvnek [...] elsőrendű, sőt egyetlen feladata az olvasó szolgálata.” Halász 1987: 12–13.

Ki beszélhette rá, hogy igazi tudományos műveivel, terveivel elszenvedett kudarcok után ezzel a terjedelmes ismeretterjesztő munkával jelentkezzen a TMB-nél? Nem tudni. Az MTA irattárában meglelhető dokumentumok szerint Halász 1970. november 6-án fordult a TMB titkárához, hogy állapítsák meg, személye megfelel-e „a [tudományos fokozatokról és a tudományos minősítésről szóló 1970. évi 9.] tvr. 5. § (2) b. és c. pontjának”⁷⁶ – vagyis elismerik-e az adott tudományágazat alkotó művelését a kandidátusi fokozat megszerzését követően legalább három éven át, valamint közreműködését a tudományos közéletben – és kiadja-e a TMB értekezését hivatalos bírálóknak. A kérelemhez egy egylapos – rövid és pontatlan – irodalomjegyzéket is csatolt. Meisel János egyetemi tanár, TMB-titkár, 1970. november 24-én válaszolt Halásznak, és kérelmének kiegészítését kérte: publikációs jegyzéket még további két példányban, az utolsó munkahelyi minősítésének másolatát, részletes önéletrajzot, az egyéb tudományos tevékenységére vonatkozó iratokat, tudományos munkáira vonatkozó recenziók másolatát, továbbá tudományos munkáinak hazai és külföldi visszhangjára vonatkozó tájékoztatást. Ezzel megkezdődött egy olyan levelezés, amelynek mozzanatai rávilágítanak Halász sajátos viszonyára az őt körülvevő világgal. Amiről tudja, hogy meg kell tennie, azt úgy-ahogy teljesíti, ami csak elősegítené az eljárás sikerét, de nem lehet akadálya a folyamatnak, azt figyelmen kívül hagyja, vagy „értetlenül” áll vele szemben.

Munkahelyi minősítésként mellékeli Csákány Béla rektorhelyettes november 19-én kelt véleményét, amelyben csupa elismerő dolog áll: „Kivételes szakmai és tárgyi felkészültsége, gondolatbősége, vonzó egyénisége nagy hatást gyakorolnak a hallgatókra és tanszékének oktatóira is. Oktató munkájára jellemző: tudományos problémákat felvető és szellemesen megol-

⁷⁶ Akadémiai Levéltár TMB /1457/4. Az eljárásra vonatkozó valamennyi idézet forrása ebben az iratgyűjtőben található. Itt köszönöm meg a levéltár igazgatójának, Hay Dianának és munkatársainak a fellelhető források gyors megkeresésében és értelmezésében nyújtott segítségét.

dó élvezetes előadásmód. [...] Jó oktató munkája, tudományos eredményei, hasznos társadalmi-közéleti és pozitív politikai tevékenysége alapján a doktori értekezésének benyújtását javasoljuk.” Egyértelmű, hogy a minősítés az előző eljáráshoz beadott anyag felhasználásával született, némi stilisztikai javítással és kiegészítéssel: megemlítetett a hallgatókra és tanszék oktatóira tett hatása is. Halász november 26-án – igen hiányosan – kitölti a doktori fokozatra pályázók részére szerkesztett stencilezett kérdőívet. Leveleit saját írógépén írja otthoni feladóval, és az első levélváltástól eltekintve nem Meiselhez, hanem beosztottjához, Márkusnéhoz küldi a tőle megszokott elvtársiatlan udvariasági fordulatokkal: „Asszonyom”, „Kézcsókjait küldi” stb. De egyébként semmiben sem mutat együttműködési készséget, a legegyszerűbb kéréseknek sem tesz eleget, mintha nem is állna rendelkezésére segéderő. Tudományos műveinek listáját csak egy példányban gépelte le, amit már elküldött, tehát nem áll rendelkezésére másik. Kéri, hogy további másolatokat Márkusné készíttessen. Mikor Márkusné erre „gépelési kapacitás hiányában” nem vállalkozik, akkor azt kéri tőle, hogy fogadjon egy gépelőt a munka elvégzésre, a költségeket ő állja. A féloldalas önéletrajz Halász szerint elegendő. Persze írhatna egy könyvet is életéről: kezdve azon, hogy „kik voltak az elemi iskolában tanítóim”, stb. Műveiről recenziókat, hivatkozásokat nem tud adni. Mivel nem küldik meg neki, nem is olvashatta őket. Így tudományos munkáinak hazai és külföldi visszhangjára vonatkozó tájékoztatást sem tud adni. E „nehézségek” ellenére Tolnai Gábor, a TMB elnöke 1970. december 7-én felkéri az MTA I. osztálya elnökét, Ortutay Gyulát, hogy vizsgálják meg, megfelel-e a kérelmező a vele szemben támasztandó követelményeknek. Az osztály kikérte a Modern Filológiai Bizottság véleményét, amely 1971. február 4-i ülésén 10 igen, 1 nem szavazattal támogatta az eljárás elindítását. A kérdésben állást foglaló osztályülést 1971. április 5-én tartották. Az előterjesztő Kardos László volt. „A polgári tudat válsága és a modern regény szerkezeti problémái című, nagyobb szabású tanulmánya egyrészt biztos világirodalmi tájékozottságról, másrészt a modern irodalomtudományi módszerek kitűnő

ismeretéről tanúskodik. Ugyanezek a tulajdonságok jellemzik tanulmányai közül a *Romanmodelle und vergleichende Literaturwissenschaft* címűt.” A titkos szavazás eredménye: 12 igen, 1 nem, 1 tartózkodás. A TMB Irodalomtudományi Szakbizottságának ülése 1971. május 18-án volt. Előterjesztő Czine Mihály. A titkos szavazás eredménye: 11 igen, 1 nem. Ez alapján a bizottság „a benyújtandó doktori értekezést további eljárásra bocsátja”.

Halász 1971. július 3-án Márkusnéval közli: „E levéllel egyidejűleg postára adtam doktori értekezésem két kötetének öt-öt példányát”, bár Meisel János csak október 8-án fogja hivatalosan értesíteni arról, hogy benyújthatja értekezését. A következő feladat, a hivatalos bírálók kijelölése a TMB hatásköre volt. Az első három jelölt Keresztury Dezső, Mádl Antal és Szabolcsi Miklós lett. A felkérések december 7-i keltezéssel mentek ki, amelyeket a lemondások során újabb felkérések következtek. Keresztury Dezső és Szabolcsi Miklós nem vállalta a bírálatot, ezt, jelzik, mindketten megírták Halásznak is. De Keresztury kifejezte készségét védési bizottsági tagságra. Ugyancsak visszautasította a felkérést Nagy Péter és Szigeti József is, elfogadta viszont Hermann István és Hutterer Miklós. A nyelvész felkérése talán annak jutott eszébe, aki ismerte Hutterer beszámolóját az angliai német irodalomtörténet-írásról.⁷⁷ Az első három felkértből tehát egyedül Mádl Antal nem utasította vissza a feladatot, de ő is megpróbálta elhárítani. Arra hivatkozott, hogy 1970 őszén foglalta el új munkahelyét a bécsi Collegium Hungaricum igazgatójaként, és ezért az ezer évet átölelő, több mint ezer oldalas munkát nem tudja az elvárt három hónapos határidővel áttanulmányozni. A határidő meghosszabbítása után Mádl 1972. március 31-én ismét jelzi, hogy szeptembernél hamarabb nem tudja a bírálatát elkészíteni. „Amennyiben a másik két opponens esetleg hamarabb benyújtana bírálatát és a TMB más személy felkérésével lehetségesnek tartja a védeés korábbi lebonyolítását, úgy felkérésem és vállalásom ebben semmiképpen se jelentsen akadályt. Halász

⁷⁷ Hutterer 1963.

Előd kollégát ugyanis, – aki több mind negyed százada egyetemi tanár – a magam részéről nem szeretném késleltetni fokozata megszerzésében.”⁷⁸ A levélre Meisel ráírja: „Járuljunk hozzá” a határidő újabb meghosszabbításához. Mádl indokoltnak tűnő késlekedése akkor válik őszintétlenné, ha tudjuk, hogy az időközben a Gondolatnál megjelent értekezés lektorai Mádl Antal és Vajda György Mihály voltak. Végül 1973 januárjában „futárpostával” érkezik meg Mádl opponensi véleménye, amelyben hivatkozik lektori véleményére is: ott 30 oldalon sorolta fel a javítandó részeket, de itt ezeket nem akarja megismételni, hiszen most a tudományos érték megítélése a feladata. Halász 1973. február 26-án megküldi válaszát az opponensi véleményekre, és 1973. március 2-án lezajlott az MTA székházában a védés. A „Halász-iskola” nem kapott meghívót. A védési bizottság elnöke Király István (Halász értekezése átmenet az „ún. népszerűsítő munka és a komoly tudományos teljesítmény között”), titkára Vajda György Mihály („marxista szempontú irodalomtörténet” – „a magyar germanisztika szempontjából korszakalkotó munka”), tagok: Keresztury Dezső és Nagy Péter. A bizottság zárt ülésén egyhangúlag javasolta a doktori fokozat odaítélését. „Az értekezést a magyarországi germanisztika fontos eredményének kell tekinteni, amellyel a szerző kezdettől fogva fennálló hiányt pótol. Nemzetközileg az első olyan összefoglaló német irodalomtörténeti munka, amelyet egyetlen tudós, marxista szemléletben egymaga írt. A legmodernebb irodalom ismertetésének érthető vázlatossága ellenére a mű koncepciója, általános vonalai, szintetikus szemlélete tudományosan kiérlelték és magas színvonalúak. A Bizottság tudományos és világnézeti szempontból egyaránt jelentős munkának tartja Halász Előd összefoglaló művét.” Ez alapján a TMB Irodalomtudományi Szakbizottsága 1973. április 10-i ülésén 10 igen, 1 nem szavazattal javasolja a TMB Plénumának, hogy Halász Előd részére az irodalomtudományok doktora fokozatot ítélje oda. Ez meg is történt, amiről Halászt laká-

⁷⁸ Helyesen: közel negyed százada egyetemi tanár, pontosan 24 éve.

sára címzett levélben Meisel János aláírásával formanyomtatvány kitöltésével értesítették: a TMB Önt az irodalomtudományok doktorává nyilvánította.⁷⁹ Ezzel megnyílt az út a többi német tanszékvezető irodalmár számára – Némedi Lajosnak Debrecenben és Mádl Antalnak Budapesten, de Vajda György Mihálynak is, hogy megszerezzék a nagydoktori fokozatot,⁸⁰ de a szegedi tanszéken a helyzet csak egyre rosszabb lett. Ez Kanyó Zoltán kandidátusi értekezése kapcsán lett nyilvánvaló.

7. Titokban készült értekezések – Kanyó Zoltán

Ahogy Halász az akadémiai tagságtól várt védeltséget, a fiatalok a kandidátusi fokozattól, amelynek megszerzése akkoriban együtt járt a határozatlan idejű docensi kinevezéssel és új pályázati lehetőségekkel. Épp ezért nekünk sem volt egyszerű a fokozatot megszerezni. Kanyó Zoltán volt az első, aki körünkől, előttünk járva, esélyt látott erre. Az értekezés megírását a szovjet típusú rendszerben aspirantúra elnyerésével lehetett meggyorsítani. Az aspirantúra olyan több évre szóló támogatást jelentett, amely lehetővé tette, hogy az aspiráns tudományos vezető irányításával a kiválasztott intézményben elkészítse az értekezését, és felkészüljön

⁷⁹ Szentirmai–Iványi–Ráczné (szerk.) 1996: 129. szerint Halász Előd 1973-ban a „nyelvtudományok doktora” fokozatot szerezte meg. Ezt a téves adatot a megbízhatónak tartott kiadványból sokan átvették.

⁸⁰ Ugyanakkor Halász Előd számára elzárva maradt az akadémikus cím elnyerése. Az első és feltehetőleg utolsó kísérletre az I. osztály 1975. december 8-i ülésén került sor, amikor is Szabolcsi Miklós osztályelnök Halász Elődöt levelező tagnak ajánlotta, de a titkos szavazás során nem kapta meg a szükséges támogatást: 2 igen mellett 13 nem, 2 tartózkodás és 2 érvénytelen szavazatot kapott. Akadémiai Levéltár 1975. Király István akadémikus Halász Elődnek 1975. december 17-én írt levelében így számol be az ülésről: Késve érkeztem „a Te ügyed után”. [De a szavazáson már részt vett.] „Felháborítónak és mélységesen igazságtalannak tartom azt, ami történt. Kötelességemnek tartom, hogy ezt megírjam Neked. Igaz szeretettel és nagyrabecsüléssel...” MTAK kéziratár Ms 2188/431–432. 1975.

a szakmai vizsgákra. Ez volt a szokásos út, mint ahogy manapság a PhD-fokozathoz vezető út szokásosan a doktori iskolán át vezet. Kanyó 1969 nyarán ezért felvételre jelentkezett a TMB-nél „Egyszerű irodalmi formák szemiotikai elemzése” témával, amit – kérelme szerint – Halász Előd vezetésével szeretne kidolgozni. A jelentkezéshez természetesen munkahelyi támogatás kellett. Halász a kérelemre ráírta: „Kanyó Zoltán tanársegédnek az előadott témán belüli kérelmét a magam részéről melegen támogatom. 1969. július 21.”⁸¹ 1969. október 15-i dátummal megérkezett a TMB titkárának aláírásával az értesítés: „Aspiráns felvételi vizsgára – mivel munkahelye és Főhatósága nem javasolta – nem hívja be.” Egyetértve az előbbiekkal a TMB úgy ítéli meg, hogy értekezését aspirantúráján kívül is elkészítheti adott munkahelyi körülmények mellett. Egyébként a tanszékvezetőjétől eltérő munkahelyi vélemény nincs meg az MTA Levéltárában. Szerencsére Hans Kolbe lektorban újabb segítőtőre találtunk, aki közben tudott járni, hogy arra rászorulók az NDK-ban kapjanak ösztöndíjat. Így Kanyó Zoltán 1970-ben 10 hónapot tudott az akkori legjobb kutatóhelyeken dolgozni. Steinitz és Růžicka „kemény bolsevik” háttérrel rendelkezett, így a párt elnézte, hogy politikailag problematikus tanítványaik – mint Manfred Bierwisch – vagy ők maguk – mint például Růžicka – generatív nyelvészettel foglalkozzanak. Már csak azért is, hogy nemzetközi síkon megelőzzék az igen konzervatív nyugatnémet nyelvészeket. (Ugyancsak Kolbe segítségével jutott a frissen végzett Masát András is egy greifswaldi nordisztikai aspirantúrához, ahonnét 1975-ben kandidátusi értékű doktorátussal tért haza. Más kérdés, hogy a kandidátussá nyilvánításhoz a tanszékvezetőnek erre fel kellett volna terjesztenie. De Halász ezt addig nem tette meg, amíg Masát 1980-ban el nem fogadta az ELTE Germanisztikai és romanisztikai tanszékére az általa is szorgalmazott meghívást.) Abba az „irigylésre méltó” helyzetbe kerültünk, hogy a főnöknek arra a kérdésére, miként halad a munkánk, a legjobb válasz az volt, hogy sehogy. (Mint később

⁸¹ Akadémia Levéltár TMB /1703/3. Az eljárásra vonatkozó valamennyi idézet forrása ebben az iratgyűjtőben található.

kiderült, egy tehetséges nyelvészhallgatónk azzal a feltétellel kapott tanársegédi állást az intézetben, hogy nem ír tudományos dolgozatot. És ő ezt nyugdíjazásáig be is tartotta.) Kanyó Zoltán is ezért „üres kézzel” tért haza. Arra kért bennünket, hogy az NDK-ban elkészített fejezetekről, amelyeket szűkebb körben megbeszéltünk, ne szóljunk senkinek. Nem akarta, hogy Halász kapcsolatai révén fel tudjon készülni az értekezés elgáncsolására. Így 1973 szeptemberében meglepetésszerűen nyújtotta be kérelmét a TMB-hez, hogy német nyelven írt, aspirantúrán kívül elkészített kandidátusi értekezését megvédhesse. Az értekezés a közmondások vizsgálatával kívánt az egyszerű formák elméletének kidolgozásához szemiotikai- irodalomelméleti kutatásokkal hozzájárulni. Az eljárás elindítása, a védés előkészítése a bonyolult eljárás ellenére ezúttal gyorsan megtörtént. A bírálóbizottság a jelölt szempontjából biztató felállást mutatott: Elnök: Szabolcsi Miklós, titkár Bonyhai Gábor, bírálók: Rudolf Růžička és Voigt Vilmos, tagok: Hankiss Elemér, Kiefer Ferenc, Tamás Attila. Az előkészítés során csak Szépe György mondta le a felkérését külföldi útja miatt, de elolvasta az értekezést, és írásos hozzászólás formájában támogatta elfogadását. A szavazatra jogosult hét bizottsági tag a védés folyamán mind igennel szavazott, s ezzel javasolta a TMB szakbizottságának a kandidátusi cím odaítélését. Természetesen a hozzászólásokban voltak kritikus megjegyzések is. Az elnök a történetiség szempontjának bevonását kérte a további kutatásokba. A titkár üdvözölte az első kimondottan szemiotikai jellegű, kiemelkedő színvonalú kandidátusi értekezést, de megjegyezte, hogy a részeredmények szintézise kevésbé sikerült. Voigt Vilmos a közmondások folklorisztikai vonatkozásait dolgozná ki jobban, és így tovább. A végső konklúzió azonban egyértelmű: az értekezés alkalmas arra, hogy gazdagítsa a marxista irodalomelméletet, és ezért teljes terjedelmű megjelenítését javasolják.

A bírálóbizottság egyhangú javaslata azonban a TMB-szakbizottság ülésén nem kapta meg a kellő mértékű támogatást: hét igen mellett ugyanis négyen nemmel szavaztak. Az előterjesztő bizonytalanította el az irodalomtudományi szakbizottság tagjait. Érdemes az előterjesztőt, Halász Elődöt hosszabban idéznünk.

A bizottság pozitív javaslatához [...] magunk részéről is teljes mértékben csatlakozunk.

Ugyanakkor azonban nem hallgathatjuk el bizonyos elvi fenntartásainkat magával a módszerrel kapcsolatban, melynek ellentmondásaira a bizottság összefoglaló véleménye is céloz, amikor egyfelől megállapítja, hogy „szerző így mind az irodalomelmélet, mind a folklorisztika és a nyelvészet szempontjából sok fontos eredményre jut”, de hozzáteszi, hogy „egyes megállapításait mind esztétikai, mind folklorisztikai szempontból pontosabbá kellene tenni és ki kellene egészíteni.” Ez az ellentmondásos megfogalmazás a szemiotikai eljárások alapvető egyoldalúságára hívja fel a figyelmet, amelyet a szóban forgó esetben a következőképpen lehetne összegezni: a szemiotika a közmondást mint „egyszerű formát” adottnak tételezi fel és azt az anyagot, amely ilyen formán nem definiálható, mert szemiotikai szempontból nem definiálható, formalizálva igyekszik feldolgozni, illetve általános formalizálható törvényszerűségeit igyekszik kimutatni. Másképpen kifejezve: azt kísérli meg leírni, hogy milyen a közmondás, anélkül, hogy egyértelműen meg tudná mondani, hogy mi az, amit leír. Ez az ellentmondás a történeti szempont kiiktatásának egyenes következménye, – mégpedig a szó átfogó értelmében – hiszen nyilvánvaló, hogy közmondások születnek és feledésbe merülnek, mivel egy-egy korhoz, társadalomhoz vagy társadalmi réteghez kötött konvenció eredményei. Erről a nézőpontról tekintve viszont nem formalizálhatók, vagy legalábbis nem formalizálhatók a szemiotika eddigi módszereivel. Szükségképpen ugyanez érvényes esztétikai összefüggésben, amelyekre a bizottság véleménye szintén céloz.

Mindezek alapján összefoglalóan azt mondanók, hogy pozitív véleményünket megszorítás nélkül fenntartva szerzőnek azt javasoljuk, hogy munkáját nyersen és általánosan rendezett anyagként kezelve, rövidített formában egy kidolgozásra váró társadalmi-történeti szemlélet kiindulópontjának tekintse.⁸²

⁸² Dátum nélkül, Halász Előd aláírásával.

Az eljárási szabályok szerint, ha a szakbizottság tagjainak többsége megszavazta a kandidátusi fokozat odaítélését, egy a bírálóbizottság tagjaival kibővített második szakbizottsági ülést kell összehívni a végső döntés meghozatalára. A szakbizottság elnöke, Nagy Péter levelező tag ezért az 1975. január 22-ére összehívott ülés előtt néhány kérdéssel fordult Szabolcsi Miklós levelező taghoz, aki ez időben egyben az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának elnöke is volt. Nagy Péter kérdéseit nem ismerjük, csak Szabolcsi Nagy Péternek írt, 1975. január 20-án kelt levelét. A bevezető részben Szabolcsi azt hangsúlyozza, hogy jelölt felkészültsége nem kérdőjelezhető meg. Majd így folytatja: „Azt hiszem, a probléma általánosabb: vajon az e fajta, nálunk szokatlan módszerekkel dolgozó, sokban a szövegelméletre, a generatív nyelvészetre, valamint a szemiotika és a matematikai logika egyes megállapításaira támaszkodó munka vajon az irodalomtudomány körébe tartozik-e, vajon összeegyeztethető-e a marxista ideológiával és nem utolsósorban vajon hoz-e releváns eredményeket az irodalomtudomány számára. Ehhez szeretnék néhány megjegyzést tenni. Először a középső kérdéshez: A szovjet és az NDK tudományossága az ilyen vizsgálatokat támogatja.” Majd megemlíti, hogy az Irodalomtörténeti Intézet a szovjet akadémiaival közös kötetet tervez szemiotikai tárgyú dolgozatokkal,⁸³ és kiemeli az NDK-ból érkezett Růžicka egyértelműen pozitív véleményét.

Időpontok ütközése miatt többen nem tudtak részt venni a második ülésen. De Voigt Vilmos jelen volt, s tőle hallottam, hogy különösen Bodnár György állt ki Kanyó mellett. Nagyon hihető, mert Szabolcsi Miklós mellett Révai József egykori titkára, „a jófejű parasztfiatal”,⁸⁴ ahol csak tehetette, támogatta a Halász-tanítványokat, Bonyhai Gábort is ideértve. A második ülésen a hét igen mellett már csak hárman szavaztak nemmel, és ez

⁸³ A projekt létrejött: az orosz nyelvű kiadás Barabas (Pod. red.) 1977, a magyar nyelvű Barabas (szerk.) 1979. Bonyhai Gábornak a kötet számára írt dolgozatát a szovjet fél ideológiai okokból nem fogadta el.

⁸⁴ Czigány 1984: 177.

két tartózkodás mellett már elég volt ahhoz, hogy Kulcsár Kálmán akadémikus, a TMB titkára értesítse a jelöltet, hogy 1974. szeptember 30-ával az irodalomtudományok kandidátusává nyilvánították, és 1974. október 1-től kandidátusi pótlékának kifizetéséről gondoskodnak. A bizottság javaslatát elfogadva az Akadémiai és a hágai Mouton Kiadó közösen jelentette meg az értekezést – az utóbbi az *Approaches to Semiotics* sorozatának 62. köteteként – hét év késéssel.⁸⁵ Ez a lassúság egyszerre mutatta az Akadémiai Kiadó fokozódó finanszírozási nehézségeit és a magyar tudomány alacsony versenyképességét egy gyorsan fejlődő új területen. De késlekedett Kanyó előléptetése is: Halász tanszékére nem íratott ki docensi pályázatot. Ezt azzal indokolta, hogy Kanyó megpályázott egy Humboldt-ösztöndíjat, s ha megkapja, talán vissza sem jön. Kanyó elnyerte a jelentős ösztöndíjat, de egy év után, 1976-ban a bielefeldi „kutatóegyetemről” visszatért munkahelyére. Ekkor kezdte Halász azt a nézetét hangoztatni, amivel a TMB szakbizottságán érvelt: Kanyó kiváló szakember, de tudását egy német irodalmat kutató és oktató tanszék nem tudja kamatoztatni. Ez az érv annyiban nem állta meg a helyét, hogy Kanyó továbbra is kifogástalanul ellátta a rábízott irodalomtörténeti kurzusokat, valamint tarthatott volna nyelvészeti foglalkozásokat is. A dékán, élve jogával, 1977-ben a tanszékvezető véleményének kikérése nélkül docensi állást hirdetett a Német Nyelvi és Irodalmi tanszékére. A várható fejleményekre felkészülve Vajda György Mihály egyetértésével Csukás István dékán ugyanakkor kiírt az Általános és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékre is egy docensi állást. Kanyó Zoltán beadta pályázatát a német tanszékre, Halász pedig lemondását Rácz János rektorhelyettesnél. Halász visszavonta a lemondását, amint Kanyó elfogadta, hogy Vajda tanszékére nevezzék ki docensnek. Csúri Károly, Masát András és én ekkor „szolgálati úton”, tehát a tanszékvezető és a dékán közvetítésével levelet juttatunk el Antalffy György rektorhoz, melyben kollégánk áthelyezését a tan-

⁸⁵ Kanyó 1981.

szék szétverésének első lépéseként értékeltük. (A második is bekövetkezett még ebben az évben: a velünk együtt induló, kutató és publikáló nyelvészt, Valaczkai Lászlót is áthelyezték a „számára alapított” nyelvi laboratóriumba.) Ezek után Halász közölte velem, hogy a jövőben csak írásban fordulhatok hozzá. Aki a szegedi bölcsészkar intézményeit érintő későbbi változásokról kíván tájékozódni, haszonnal forgathatja *A szegedi tudományegyetem múltja és jelene (1921–1998)* című kötetet.⁸⁶

8. Új lehetőségek a kutatásban – összefoglalás és kitekintés

Kanyó Zoltán áthelyezése 1977-ben a Vajda-tanszékre végeredményben javulást hozott a kutatási lehetőségeinket illetően. Az 1978-ban meghirdetett új pályázati rendszer lehetővé tette ugyanis, hogy különböző tanszékek, sőt különböző intézmények munkatársai közös kutatócsoportot hozzanak létre. Így alakult meg Vajda György Mihály támogatásával és Kanyó Zoltán vezetésével az az irodalomelméleti kutatócsoport, amelynek tagjai lehettek a német tanszéken maradó irodalmárok is, s amelybe idővel be lehetett kapcsolni debreceni és Pécsre távozó kollégákat: Kertész Andrást, Kocsány Piroskát, Komlósi Lászlót, Simonffy Zsuzsannát, Tarnay Lászlót és másokat. A csoport nemzeti és nemzetközi konferenciákat tudott az elnyert támogatásból szervezni: az első a bevezetőben bemutatott 1978. szeptemberi rendezvény volt. Az elnyert anyagi támogatás segítségével a kutatócsoport 1980-ban megindíthatta a *Studia poetica* sorozatot, amelyben részben a konferenciák anyagát közölte, részben egy-egy problémakör vizsgálatára kért fel kutatókat a világ minden tájáról. A megjelent 10 kötet jól dokumentálja a csoport munkájának súlypontjait, nemzetközi kapcsolatait.⁸⁷ A szegedi bölcsész-

⁸⁶ Szentirmai–Ráczné (szerk.) 1999.

⁸⁷ A tanítványok – Szabó Erzsébet és Vecsey Zoltán – pedig a Szegeden kiadott *Studia Poetica Supplementum* sorozatot szerkesztik, egyforma

kartól elszakadt kutatók is kapcsolatban maradtak egykori tanársaikkal, és folytatták kutatásaikat a megkezdett nyomvonalon. Orosz Magdolna például kandidátusi értekezésében az elbeszélő művek alakjaihoz köthető modális struktúrákat vizsgálta E. T. A. Hoffmann fantasztikus meséiben, választ keresve a „lehetséges világ” fogalmának irodalomelméleti alkalmazhatóságára. Idővel egyre egyszerűbb lett a tartós nemzetközi kapcsolatok fenntartása is. Újvidéken Thomka Beáta, Kolozsváron Cs. Gyimesi Éva és munkatársaik építettek a szegedi elméleti műhely eredményeire. Osztrák és német egyetemektől kaptunk vendégtanári meghívásokat. A kutatócsoport 1993-ig maradt fenn. A doktori iskolák létrejöttével új kereteket és lehetőségeket kapott az elméleti kutatás is.

Kiindulva az 1950-es években a szovjet befolyási övezetben uralkodó viszonyokból és végbement változásokból, megkísértem bemutatni, hogy Magyarországon miért épp a hatvanas években – miközben még folyt a forradalom utáni kegyetlen megtorlás – nyílt meg a lehetőség az irodalom területén szélesebb tájékozódásra és a róla szóló tudomány részleges kiszabadítására az „ideológiai felsőbb hatóság” rabságából. Az irodalomtudomány megújulásának új intézményi kerete az MTA Irodalomtörténeti Intézetének létrehozásával született meg. Bodnár György visszatekintésében az intézet életében lefolyt változások tömör összefoglalását adja: „Az intézetnek mindenekelőtt az 1950-es évek voluntarista szemléletével és gyakorlatával kellett megküzdenie, amely akadályozta vagy korlátozta az irodalomtudomány belső törvényeinek érvényesülését. Ennek ellenére – legalábbis a gyakorlatban – korán kialakult az a tudányszemlélet, amely számolt a nagy társadalmi és politikai struktúra monolit jellegével, de lehetségesnek tekintette a pluralizmus megteremtését a maga mikrostruktúrájában. Így minden értékes irányzat érvényesülhetett, s munkalehetőséget kapott számos kutató, akiket az 1956-os forradalom után nem engedtek az egyetemeken ta-

hangsúlyt helyezve a nemzetközi kutatási eredmények bemutatására és a hazai kutatók szaktudományos szövegeinek publikálására.

nítani, valamint a politikai ellenállás néhány képviselője, akik itt kapcsolódhattak vissza a szellemi életbe. Az 1970–80-as évek dokumentumaiban már olyan megfogalmazást is találunk, amely kimondja, hogy az irodalomtudomány számára a szemléleti és módszertani pluralizmus létfeltétel, hiszen igazságait csak tudománytörténeti folyamatban jelenítheti meg. Az intézet ezt nemcsak az uralkodó tudománypolitikai dogmákkal szemben vetette föl, hanem a létét fenyegető szervezeti egységesítési tervek cáfolataként is.”⁸⁸ Más helyzetben voltak az egyetemek, ahol – főleg a magyar irodalmi tanszékeken oktatók felett – a hatalmat hűen kiszolgáló vezető oktatók segítségével tartották fenn az „ideológiai felsőbb hatóság” teljes körű ellenőrzését. Ez különösen vonatkozott az ELTE magyar tanszékeire, de közvetlenül a forradalom után a szegedi egyetemre is, ahol Baróti Dezső rektorként támogatta a forradalmat kirobbantó diákmozgalmakat. Ezért került Király István 1957 szeptemberében a modern magyar irodalmat oktató II. Magyar Irodalomtörténeti Intézet élére, akit 1960 őszén másfél évre Pándi Pál váltott fel.⁸⁹ De „kádérhiány” miatt a visszaállított idegen nyelvi tanszékeken túrni kellett az ideológiailag megbízhatatlan oktatókat is, s ezen nem segített a TMB 1952-ben végrehajtott erőteljes szűrése sem. Szegeden Halász Előd volt az a professzor, aki felkészültsége alapján és az oktatásban alkalmazott szókratészi bábáskodás segítségével tanítványok sorában keltette fel az irodalomtudomány belső törvényei iránti érdeklődést. Az első ismeret, amelyre így szert tettünk, összehasonlítva a más szakokon hallottakkal és olvasottakkal, az volt, hogy az irodalomról tett állítások érvényességét nem a marxista–leninista(–sztálinista–maoista) filozófia biztosítja, hanem a tudományelmélet követelményeinek való megfelelés. Ez jó kiindulás volt az irodalommal való foglalkozás irodalomtudományiá tételéhez, de rengeteg kérdést is felvetett. Tekintettel arra, hogy Halász külsőleges alkalmazkodása az „ideológiai felsőbb

⁸⁸ Bodnár 2000: 4.

⁸⁹ E tekintetben a helyzet később is csak nagyon lassan javult; lásd Tamás 2010: 107–127.

hatóságához” nem volt elegendő ahhoz, hogy megkapja azt a tudományos elismerést, amelyre jogot formált, nemcsak az „ideológiai felsőbb hatósággal” fordult szembe, hanem tanítványaival is. Így tanítványai kettős szorításban tevékenykedtek. Nemcsak „a nagy társadalmi és politikai struktúra monolit jellegével” kellett számolniuk, de közvetlen környezetük és mesterük tiltó és romboló intézkedéseivel is. Az „ideológia felsőbb hatóság” és a mester befolyásának gyengülése azonban „megtorló akciókkal” – csak ideig-óráig volt ellensúlyozható, így a kutatás számára megnyílt tér fokozatosan tágult, ha a kíváncsinosnál lassabban is, s ha maga a „tágítás” is rengeteg energiát emésztett fel.

Hogy a kezdetektől, a hatvanas évektől milyen eredményeket ért el az irodalomelmélet szegedi műhelye, ez a résztvevők tanulmányainak bibliográfiája alapján mindenki megítélheti. A műhely jellemzője volt, hogy nem valamilyen (korábban tiltott) gyakorlatot kívánt importálni, hanem problémáira keresett irányzatoktól függetlenül szakirodalmat, amit kritikusan kezelt. Gottlob Frege munkáit akkor tanulmányozta és fordította, amikor még a nyelvészek – külföldön sem – fedezték fel maguknak, és még a logikusok sem tanították. Arisztotelész *Poétikájának* tanulmányozásánál pedig kiderült, hogy a hatvanas években elérhető magyar, német, angol és francia fordítások használhatatlanok voltak. A főbb tanulmányok központi kérdését magam így fogalmaznám meg: mi adja meg egy írásmű jelentőségét, ha deklaráltan nem valami tőle függetlenül is létezőről ad híradást, hanem jelek segítségével egy új „világot” hoz létre. Az volt a feltételezésünk, hogy az ily módon teremtett „szövegvilágok” jelentőségét azok az általánosítható szabályok adják meg, amelyek felépítettségükben megnyilvánulnak – vagyis számunkra oly mértékben veszítik el önkényességüket és esetlegességüket, amely mértékben szabályok által determináltként tudjuk megmutatni őket, mégpedig a szöveg és a szövegvilág minél több rétegében és összetevőjében. Ez a megközelítés egyaránt vonatkozott mondatnyi és regényhosszúságú szövegekre, amiből a kutatási területek egyénenkénti eltolódása is fakadt. A biztos alapokat a szimbolikus logika, a szemiotika, a generatív grammatika területén talál-

tuk meg, amelyeknek hatóköre elsősorban a mondatokra terjedt ki. És mivel az alapot képző tudományágakban is folyamatos a fejlődés, többen ebben az irányban folytatták kutatásaikat. Eközben Kanyó Zoltán, aki az irodalomelmélet rendszerszerű újrafogalmazását tűzte ki célul, tragikusan rövid élete során végül csak az André Jolles által meghatározott egyszerű formák legegyszerűbbjéig, a közmondás szerkezetének generatív leírásáig jutott el. Céljai kitűzésében része volt Bertolt Brechtnek is, aki elutasította az arisztotelészi műfajelméletet, s akinek műveit Kanyó korán tanulmányozta, és nagy kedvvel tanította. A másik súlypont kezdettől fogva annak a struktúrának a leírásához keresett a tudományelméletben fogódzót, amely a terjedelemtől függetlenül tudja feltárni azt a struktúrát, amely koherensnek képes megmutatni a korrespondencia követelményei által nem kötött szövegalkotást. Innét visszatekintve Halász is ezt a feladatot kívánta megoldani, amikor Thomas Mann *Varázshegyét* César Franck szimfóniájának leképzéseként értelmezte. Bár logikusnak tűnhet egy olyan művészetet kiindulópontnak tekinteni, mely – ahogy Schopenhauer megfogalmazta – elméletileg teljesen független a korrespondencia követelményeitől, de irodalmi alkotások zenei struktúrák felőli megközelítése leküzdhetetlen korlátokba ütközik. Legnyilvánvalóbban ez akkor mutatkozik meg, ha a szerző programszerűen egy zenei formát akar természetes nyelvi eszközökkel létrehozni. A megvalósítás az eszközök különbségéből adódóan csak a forma imitációja lehet. Az immanens műelemzés, amelyre a szemináriumi munka épült, az ismétléseket tartotta kiemelendőnek, lényegében az Oskar Walzel-féle *Leitmotiv* értelmében, ahol – mint Wagner zenedrámaiban – a visszatérő zenei motívum jelentését a korábbi előforduláshoz kapcsolódó szöveg adja meg. De hogyan működik ez zene nélkül? Továbbá: csak az ismétlődik, ami a művön belül ismétlődik? Ezek a kérdésekre adandó válaszok követelték meg a használt terminusok minél pontosabb meghatározását és azoknak a modelleknek megkonstruálását, amelyek a szövegbeli (motívum) és a szövegközi (emléma) ismétléseket szükségszerűnek mutatják. Ezek az egyre továbbfejlesztett eljárások annyiban voltak sikeresnek

tekinthetők, hogy egyaránt alkalmazhatók lettek „érthetetlen” vagy „érthető” művekre, és így alkalmazásukkal lényeges új ismeretekhez vezethettek. Ez bebizonyosodott már *A ló meghal a madarak kirepülnek*, valamint az *Ősz és tavasz között* értelmezése kapcsán is. A későbbi kutatások azt is megmutatták, hogy aránylag rövid versek és többrészes tragédiák modellje rekurzív módon felépíthetők ugyanazokból a struktúra elemekből, mint ahogy szabálytalannak tűnő geometriai alakzatok tulajdonságait különböző méretű kisebb, de mindig azonos és szabályos geometriai alakzatokkal is le lehet írni. (Lásd Goethe három művének vizsgálatát: *Ganymed, Prometheus, Faust*.⁹⁰) Ezt a módszert egyaránt alkalmazni lehetett életművek részének, egy-egy szakaszának, műfajának és egészének vizsgálatára. Ennek a szegedi műhelyben kidolgozott megközelítésnek eredményességét Csúri Károly legutóbbi, nemzetközi elismerést kivívó monográfiája mutatja Georg Trakl „szép, de érthetetlen” költészetéről.⁹¹

Irodalom

- Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae* 1962. 5: 9–517.
(*Conférence de littérature comparée* Budapest, 26 – 29 octobre 1962, redigit L. Bóka.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Aczél Tamás – Méray Tibor 1959. *Tisztító vihar: adalékok egy korszak történetéhez*. London: Big Ben Publ.
- Akadémiai Levéltár 200. TMB 606/2 – Halász Előd (1920–1997) irod. tud. kand. 1961–1963.
- Akadémiai Levéltár 200. TMB 1457/4 – Halász Előd (1920–1997) irod. tud. dokt. 1970–1973.
- Akadémiai Levéltár 200. TMB 1703/3 – Kanyó Zoltán (1940–1985) irod. tud. kand. 1973–1975.
- Akadémiai Levéltár 101. I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, Jegyzőkönyv az Osztály 1975. dec. 8-i üléséről.

⁹⁰ Bernáth 1998: 265–284.

⁹¹ Csúri 2016.

- Barabas, Jurij Jakovlevics (Pod. red.) 1977. *Szemiotika i khudozsesztvennoje tvorcsesztvo*. Moszkva: Nauka.
- Barabas, Jurij Jakovlevics (szerk.) 1979. *Szemiotika és művészet*. (A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete és a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Gorkij Világirodalmi Intézete közös kiadványa.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Baróti Dezső – Halász Előd – Sötér István (szerk.) 1951. *Magyar irodalomtörténet a tanítóképzők 2. oszt. számára*. 1. rész. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Beresztnyeva, V. F. – Nyedosivina, G. A. (obsaja redakcija) 1960. *Osznovi markszisztisko-leninskoj esztyetiki*. Akademija nauk SZSZSZR. Insztitut filozofii, Insztitut istorii iszkussztv. Moszkva: Goszpolitizdat.
- Bernáth Árpád 1965. Egy Weöres-vers elemzése és az egzakt irodalomtudomány. *Kritika* 3 (9): 46–50.
- Bernáth, Árpád – Csúri, Károly – Kanyó, Zoltán 1975. *Texttheorie und Interpretation. Untersuchungen zu Gryphius, Borchert und Böll*. Kronberg-Ts: Scriptor Verlag.
- Bernáth Árpád 1999. Idegen nyelvi modern filológia. In *A szegedi tudományegyetem múltja és jelene. 1921–1998*. (Szerk. Szentirmai László – Ráczné Mojzes Katalin.) Szeged: József Attila Tudományegyetem. 138–156.
- Bernáth Árpád 2008. Rückblick auf den Neuanfang. In Bernáth, Árpád – Horváth, Géza – Fenyves, Miklós (Hgg.): *Germanistik an der Szegeder Universität. 1956–2006*. Budapest: Gondolat. 9–20.
- Bernáth Árpád 1998. Goethe-struktúrák, Goethe-interpretációk. Bevezetés a Ganümedész, Werther szerelme és halála, Stella, A villi király és a Faust című szövegek összehasonlító vizsgálatába. 1991. (Ford. Horváth Márta.) In *Építőkövek a lehetséges világok poétikájához*. Szeged: Ictus Kiadó.
- Bodnár György 2000. *A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézet*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Bonyhai Gábor 1968. Egy festészeti és egy zenei forma imitációja Cselan Halálfűgájának struktúrájában. *Helikon – Világirodalmi Figyelő* 14 (3–4): 525–544.
- Bosnyák István 1985. Lukács-vita? Lukács-pör? Szélgjegyzetek három dokumentumkötet margójára. *Létünk [Újvidék]* 15 (6): 796–831.

- Czigány Lóránt 1984. Lépéskényszer: Az irodalom államosítása Magyarországon, 1946–51. In Tóth Miklós (szerk.): *Önarcképünk sor-sunk tükrében. 1945–1949. Sine ira et studio*. München: Hollandiai Mikes Kelemen Kör. 131–184.
- Czigány Lóránt 1990. *Nézz vissza haraggal*. Budapest: Gondolat. 11–69.
- Csapody Tamás 2005. Deák Ferenc és a passzív rezisztencia. *Magyar Tudomány* (3): 301–309.
- Csákány Béla 2010. Tudomány és felsőoktatás. 353–395. In *Szeged Története. 5. 1945–1990*. Blazovich László (szerk.) Szeged: Csongrád Megyei Levéltár.
- Csúri Károly 2016. *Konstruktionsprinzipien von Georg Trakls lyrischen Textwelten*. Bielefeld: Aisthesis Verlag.
- Ehrenburg, Ilja 1955. *Olvadás*. (Ford. Wessely László.) Budapest: Új Magyar Könyvkiadó.
- Faludy György 2011. *Versek*. Digitális Irodalmi Akadémia. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum.
- Farkas Mihály – Kádár János – Péter Gábor – Rajk László: Kihallgatási jegyzőkönyv 1995. *História* (7): 45–60.
- Frege, Gottlob 1892. Über Sinn und Bedeutung. *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*. NF 100: 25–50.
- Fried István 2006. Márai Sándor és Franz Kafka. *Tiszatáj* 60 (7): 73–81.
- Gereblyés László 1965. A *Nagyvilág* születése. *Kortárs* 9 (4): 606–607. gy. j. 1956. Folyóirat-avatás. *Magyar Nemzet* 12 (247): 5.
- Györffy Miklós 2008. Kafka és Magyarország. *Alföld* 59 (8): 76–85.
- Halász Előd 1954. Mi lesz a Haladással? *Délmagyarország* 10 (258): 6.
- Halász Előd 1961. *A polgári tudat válsága és a modern regény szerkezeti problémái (Az idő mint szerkesztési elv a Varázshegyben.)* Szeged: Kézirat. (Kandidátusi értekezés.)
- Halász Előd 1962. Megjegyzések és kiegészítések Hans Bürgin Thomas Mann-bibliográfiájához. *Világirodalmi Figyelő* 8 (2): 273–278.
- Halász Előd 1987. *A német irodalom története*. (2. bővített és javított kiadás.) Budapest: Gondolat.
- Hankiss Elemér (szerk.) 1971a. *Formateremtő elvek a költői műalkotásban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Hankiss Elemér (szerk.) 1971b. *A novellaelemzés új módszerei*. (A szegedi novellaelemző konferencia anyaga. 1970. április 9–11.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Héjjas István 2005. *India ősi bölcsessége*. Budapest: Inok Kft.
- H[orányi] M[átyás] 1960. Vitaülés az összehasonlító irodalomtörténet problémáiról. *ItK* 64 (5): 629–630.
- Horváth Pál 2000. *Filozófiai Intézet (története)*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Horváth Márton 1950. Magyar irodalom – szovjet irodalom. *Csillag* 4 (28): 1–13.
- Hutterer Miklós 1963. Német irodalomtörténetírás Angliában. *Filológiai Közöny* 9 (3–4): 464–466.
- Jánossy Ferenc 1963. *A gazdasági fejlettség mérhetősége és új mérési módszere*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Jeffrey, Richard C. 1965. *The Logic of Decision*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kafka, Franz 1957. *Az ítélet*. (Elbeszélések. Ford. Boldizsár Iván. Utószó: Ungvári Tamás.) Budapest: Európa.
- Kanyó Zoltán 1966. *Bertolt Brecht művei magyar színpadon 1945-ig. Bertolt Brecht színpadi művei, elméleti írásai és Magyarország. 1922–1960*. Szeged: Kézirat. (Doktori értekezés.)
- Kanyó Zoltán 1981. *Sprichwörter – Analyse einer einfachen Form. Ein Beitrag zur generativen Poetik*. Budapest–Den Haag: Akadémiai Kiadó – Mouton Publishers.
- Kardos László 1957. Vihar után. *Nagyvilág* 2 (1): 3–4.
- Kassák Lajos – Pán Imre 1972. *Az izmusok története. Esszé*. (Szerk. Sík Csaba.) Budapest: Magvető.
- Kassák Lajos – Pán Imre 2003. *Izmusok. A modern művészeti irányok története*. Budapest: Napvilág.
- Király István 2017: *Napló* (1956–1989). Budapest: Magvető.
- Koltay-Kastner Jenő – Bán Imre 1970. *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete* (Vál., sajtó alá rend. Koltay-Kastner Jenő; bev. tanulmány: Bán Imre.) Budapest: Akadémiai Kiadó. (Az irodalomelmélet klaszikusai 2.)
- Koncz János [1964.] *A kritikai realizmus és a tér-idő viszony Heinrich Böll regényeiben*. Szeged: Kézirat. (Doktori értekezés.)

- Kozári Mónika 2015. A tudományos minősítés rendszere Magyarországon az 1940-es évek végétől 1960-ig, az új minősítési rendszer stabilizálódásáig. *Múltunk* [26] (2): 148–198.
- Lenin, Vlagyimir Iljics 1951. *Az irodalomról. Szemelvények Lenin műveiből, leveleiből.* (Ford. Waldapfel József.) Budapest: Szikra.
- Lessing, Gotthold Ephraim 1963. *Laokoón.* (Sajtó alá rend, bev. jegyz. Vajda György Mihály. Ford. Vajda György Mihály, Timár Ilona.) Budapest: Akadémiai Kiadó. (Az irodalomelmélet klasszikusai 1.)
- Lukács György 1948. A magyar irodalomtörténet revíziója. Előadás a Magyar Irodalomtörténeti Társaság újjáalakulása alkalmából. *Forum* 860–877.
- Lukács György 1956. Magyar irodalom – világirodalom. *Nagyvilág* 1 (1): 3–5. és *Magyar Nemzet* 12 (246): 7.
- Lukács, Georg 1958. Franz Kafka oder Thomas Mann? In *Wider den mißverstandenen Realismus.* Hamburg: Luchterhand. 49–96.
- Lukács György 1970. A magyar irodalomtörténet revíziója. *Magyar irodalom – magyar kultúra. Válogatott tanulmányok.* (Szerk. és vál. Fehér Ferenc és Kenyeres Zoltán.) Budapest: Gondolat Kiadó. 491–513. (Lukács György válogatott művei. III.)
- Marx, Karl – Engels, Friedrich 1946. *Művészet és irodalom.* (Vál. M. A. Lifsic. Ford. Gáspár Endre. Előszó: Lukács György.) Budapest: Szikra.
- Mihály Csilla 2015. Kafka in Ungarn. <http://www.geisteswissenschaften-in-sachsen.de/kulturreaume/kafka-atlas/laender-artikel/kafka-in-ungarn>. 2018. november 11.
- MTAK kéziratár Ms 2188/431-432. 1975. Király István levelei Halász Elődnek. – s. l.
- Ny[író] [Lajos] 1960. Az Irodalomelméleti Csoport munkájáról. *ItK* 1960. 64 (5): 624.
- Péter László 1987. Bálint Sándor pályája. *Tiszatáj* 41 (8): 3–30.
- S. Nyíró Gyula (szerk.) 1961. *A marxista-leninista esztétika alapjai.* (Ford. Kelemen Sándor, Hangay Sándor, Csibra István, Varga Iván.) Budapest: Kossuth Kiadó.
- Scheibner Tamás 2014. *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása. A szocialista realista kritika és intézményei, 1945–1953.* Budapest: Ráció Kiadó.
- Szentirmai László – Iványi Szabó Éva – Ráczné Mojzes Katalin 1996. *Szegedi Egyetemi Almanach (1921–1995).* Szeged: Hungaria.

- Szentirmai László – Ráczné Mojzes Katalin 1999. *A Szegedi Tudományegyetem múltja és jelene, 1921–1998*. Szeged: József Attila Tudományegyetem.
- Szőnyi Tamás 2012. *Titkos írás: állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet, 1956–1990*. I–II. kötet. Budapest: Noran.
- Sztikalin, Alekszandr 2007. Ilja Ehrenburg és az 1956-os magyarországi események Az író viszonya a hrucscsovi pártelithez és a nyugati baloldali értelmiséghez az 1950-es években. *Múltunk* 52 (1): 4–25.
- Tamás Attila 2010. *Visszatekintés. Életrajzi jegyzetek*. (Szirák Péter utószavával.) Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Vajda György Mihály 1955. *Lessing*. (A verseket Nemes Nagy Ágnes fordította. Függelék: Lessing Magyarországon. Bibliográfiai vázlat. Összeáll. Kozocsa Sándor és Radó György.) Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó. (A kultúra mesterei.)
- Vajda György Mihály 1962. A magyar összehasonlító irodalomtudomány történetének vázlata. *Világirodalmi Figyelő* 8 (3): 325–370.
- Vajda György Mihály (szerk. bev.) 1966. *A német irodalom a XX. században*. Budapest: Gondolat.
- Vizkelety András 2012. *Múltidőben. Visszaemlékezés*. Második, bővített kiadás. Budapest: Argumentum.
- Zsdanov, Andrej Alekszandrovics 1949. *A művészet és a filozófia kérdéseiről*. (Ford. Gyáros László) Budapest: Szikra.

Az első nyelvi fordulat Magyarországon

A strukturalista szemlélet megjelenése
az irodalomtudományban

1. Megérkezik a strukturalista szemlélet Magyarországra

A strukturalizmus magyarországi története a hatvanas években kezdődik, amikorra érezhetően lazult a diktatúrának a tudományos és egyetemi struktúrák feletti kontrollja. Szemben az ötvenes évekkel, amikor – mint Abádi Nagy Zoltán írja – „ezrével, majd tízezzel semmisítik meg a könyveket, folyóiratok (közük tudományos folyóiratok) 20-30 évfolyamát, a könyvtárak »megtisztításának«, »defasizálásának« ürügyén”,¹ bezúzva többek között Németh László, Szerb Antal, Camus és Hemingway műveit – már nem voltak könyvbezúzások és egyetemi elbocsátások, és a korábban Szegeden és Debrecenben likvidált „nyugati” tanszékek (angol, francia, német, olasz) lassan újra működni kezdtek. A hatvanas években megint lehetővé vált az elmélyedt munka – szemben az ötvenes évekkel, amikor – mint Abádi Nagy fogalmaz – „az ideológiai környezet nem tette lehetővé, hogy maradandó eredmények szülessenek”.² Idézi Kósa Lászlót, akinek a néprajztudományra vonatkozó meglátása érvényes az egész humán tudományos világra; eszerint akkoriban „sem olyan kiemelkedő munkák, sem meghatározó kutatói föllépések vagy szervezeti változások nem akadtak, amelyek [...] az egész szak-

¹ Abádi Nagy 2017: 28; minderről részletesen ír Katsányi 2004.

² Abádi Nagy 2017: 42.

tudomány szempontjából olyan jelentősek lettek volna, mint azt korábban a korszakhatároknál megszoktuk”.³

Ebben az évtizedben tehát a diktatúra kontrolljának viszonylagos lazulása olyan szellemi környezetet tett lehetővé, amelynek révén Magyarországra is megérkezhetett, még ha több évtizedes késéssel is, a strukturalista szemlélet, mely immár maradandó tudományos eredményeket mondhatott magáénak, és a hetvenes évekre a marxizmust kihívó-leváltó alternatívaként jelenített meg. Megosztotta a humán tudományos világot, válaszút elé állítva a szakembereket. Hogy ki hogyan viszonyult hozzá, nem kizárólag tudományos preferenciáktól függött.

Visszatekintve elég tisztán látható, hogy három csoport különült el a magyar irodalomtudományban, már ami a strukturalizmushoz való viszonyt illeti. Először is ott voltak a pártkatonák, akik a pártvezetés (az MSZMP KB) direktíváit (melyek esetenként ki nem mondtak, csak sugalltak voltak) hajtották végre, képviselve azt a Király István által dicsért „alkotói kapcsolatot”, amely továbbra is biztosítja „a marxizmus hegemoniáját”, mégpedig „a *támogat-tűr-tilt* elvi alapján történő” irányítással.⁴ Mellettük megjelentek a fiatalabb generáció tagjai, akik a strukturalizmus valódi művelői voltak – az ő munkásságuk képezi tanulmányom tárgyát. Harmadszor pedig jelen voltak azok, akik látták (belátták), hogy a strukturalizmusnak, a strukturalista szemléletnek gyökeret kell vernie Magyarországon, de maguk nem kívántak elköteleződni mellette. Az akkor idősebb generáció tagjaira gondolok, akik a pártvezetés és az elszánt fiatalok között egyensúlyozva kisebb-nagyobb következetességgel kiálltak a strukturalista szemlélet és annak képviselői mellett, vagy legalább sürgették annak a marxizmus által történő „elsajátítását”. Ők voltak azok, akik követték a Lukács által hangsúlyozott lenini direktívát, miszerint a marxizmus építse magába a polgári filozófiák vívmányait is.⁵ (Itt és a nyelvészek közül Telegdi Zsig-

³ Kósa 2001: 198–199.

⁴ Király 1972: 270.

⁵ Lukács 1938: 304.

mond,⁶ az irodalomtörténészek közül pedig elsősorban Szabolcsi Miklós⁷ és Király István⁸ próbálkozott ezzel a közvetítő szereppel.)

⁶Telegdi Zsigmond: [a strukturális nyelvészet eredményeit tekintve] „el kell ismernünk, hogy a hagyományos grammatikával szemben a fejlődés magasabb fokát képviseli” (Telegdi 1972: 4).

⁷Szabolcsi 1969-es, *A verselemzés kérdéseihez* címen megjelent, nagy-szabású József Attila *Eszmélet*-tanulmánya nyíltan strukturalista a kis kötet negyötödét kitevő elemzés tekintetében. A felhasznált források közt is szerepel Roland Barthes, Fónagy Iván, Gérard Genette, Hankiss Elemér, Roman Jakobson, Claude Lévi-Strauss, Jan Mukařovsky, Petőfi S. János, I. A. Richards, Thomas Sebeok, Tzvetan Todorov, majd az elemzést záró elméleti eszmefuttatásban rövid áttekintést ad a strukturalizmusról, hangsúlyozva a szláv gyökereket, és kitérve a Szovjetunióban is föllelhető strukturalista szemléletű iskolákra. Szabolcsi a strukturalista szemlélet történelmi módszerekkel történő kiegészítését javasolja, hivatkozva *A tőkére*, amely szerint „a történelmi elemzésnek és a struktúrák elemzésének kombinációja volt” (Szabolcsi 1969: 100). Szabolcsi kapcsán írja Béládi Miklós, Kiss Ferenc és Rónay László, hogy „a marxista kritika a maga számára is igyekezett hasznosítani a módszer gyümölcsözőnek látszó eredményeit, ám ezt a folyamatot összekapcsolta a – nem is egységes – ideológia bírálatával (elsősorban Szabolcsi Miklós tanulmányaiban jelentkezett e kettős törekvés)” (Béládi–Kiss–Rónay 1981: 419).

⁸Király István: bár „társadalmi jelentését, filozófiai-világnézeti oldalát nézve” „krízisjelenségnek” és az „önáltatás formájának” nevezi a strukturalizmust (Király 1972: 276), elismeri, hogy „hallatlan mértékben tökéletesítette a formára vonatkozó ismereteinket [...] forradalmasította mintegy a poétikai gondolkodást” (Király 1972: 277). Éppen ezért, folytatja Király, kétfajta módon szükséges viszonyulni a strukturalizmushoz: egyrészt „ideológiai harcot, szembenállást kíván”, másrészt „elsajátítást tesz szükségessé” (Király 1972: 277), mégpedig úgy, hogy „a történelmi-genetikus megközelítés elsődlegességét valló, valóban tudományos, tartalomcentrikus műelemzéssé kell átalakítani a formalista iskolák valóságtól elszigetelő, formacentrikus műelemzését” (Király 1972: 277).

1.1. A strukturalizmus térhódítása a hatvanas-hetvenes években

1.1.1. SORRA SZÜLETNEK A STRUKTURALISTA MŰVEK – FORDÍTÁSOK, ÖSSZEFOGLALÓK, EREDETI MUNKÁK

A hatvanas-hetvenes években három párhuzamos folyamat volt megfigyelhető: egyrészt megjelent néhány strukturalista alapmű magyar fordítása, másrészt különböző kiadványokban a kutatók bemutatták a strukturalista irányzatokat – vagyis lazulni látszott a szellemi határzár az utazó elméletek előtt. Harmadrészt megszülettek a strukturalista szemléletet és módszertant alkalmazó magyar munkák – amivel a hazai tudományosság nagy lépéseket tett annak érdekében, hogy felzárkózzon a nemzetközieshez. Ezzel – mint Bevezeky Gábor írja a magyarországi strukturalizmust bemutató írásában – „[a] strukturalizmus megjelenésének hatására egy-másfél évtized alatt a magyar irodalomtudomány nagy átalakuláson ment keresztül. Az átalakulás lassú volt – bizonyos vonatkozásokban máig tart –, de az alapvető tájékozódási pontok szinte azonnal megváltoztak.”⁹ Ez az átalakulás nem kevesebbet hozott, mint az elméleti gondolkodás megjelenését: a magyar irodalomtudomány a strukturalizmussal érte el elméleti nagykorúságát.

A fordítások sorát Saussure magyar kiadása nyitja, akinek *Cours de linguistique générale* című munkája 51 évvel az első (és a maga idejében szintén megkésett) francia kiadás után, 1967-ben jelent meg magyar fordításban, amikor is még mindig magyarázkodni kellett a magyar kiadás szükségessége kapcsán. Mint Tamás Lajos rövid előszavában írja, a mű „magyar fordítását nemcsak tudománytörténeti, hanem helyesen értelmezett tudománypolitikai szempontok is indokoltá teszik”¹⁰; „a strukturalizmus [...] előbbre viszi a konkrét nyelvrendszerekre és általá-

⁹ Bevezeky 2006.

¹⁰ Tamás 1967: 5–6.

ban a nyelvrendszerre vonatkozó ismereteinket”.¹¹ Hangsúlyozni kellett Saussure dialektikus gondolkodását,¹² munkája marxista feldolgozását,¹³ valamint azt, hogy oroszul már a harmincas években megjelent.¹⁴ A Saussure-kötet megnyitja az utat a hosszabb-rövidebb művek magyar megjelenése előtt: a *Helikon* sorra adja ki az alapszövegeknek számító tanulmányokat. A Hankiss Elemér szerkesztette, kétkötetes *Strukturalizmus*, amely számos alapvető írást tartalmaz, valamint a szerzői fordításkötetek, így Roman Jakobson (*Hang – Jel – Vers* 1969/1972), René Wellek – Austin Warren (*Az irodalom elmélete*, 1972); Jurij Lotman (*Szöveg – Modell – Típus*, 1973); Borisz Eichenbaum (*Az irodalmi elemzés*, 1974); Vlagyimir Propp (*A mese morfológiája*, 1975); Roland Barthes (*Válogatott írások*, 1975); Lotz János (*Szonett-koszorú a nyelvről*, 1976); Umberto Eco (*A nyitott mű*, 1976); Roman Ingarden (*Az irodalmi műalkotás*, 1977); Viktor Zsirmunskij (*Irodalom, poétika*, 1981) munkái.

Már a hatvanas évek elejétől folyamatosan jelentek meg a strukturalista irányzatokat bemutató írások. Számos olyan áttekintés született, amely magát a jelenséget mutatta be, vagy egyértelműen a marxizmus kritikai nézőpontjából, vagy inkább csak kötelező tiszteletköröket téve a marxista nézőpont igazolására.¹⁵

¹¹ Tamás 1967: 6.

¹² „...gondolkodásában számos nyoma van a dialektikának”; Tamás 1967: 7.

¹³ „...marxista értékelésére is történt egy-két kísérlet az ötvenes években”; Tamás 1967: 7.

¹⁴ Tamás szerint az orosz fordítás célja az volt, hogy „hogyan lehetővé tegye a mű kritikai tanulmányozását, szakmai-ideológiai tévedéseinek leküzdését”; Tamás 1967: 7.

¹⁵ A Nyíró Lajos szerkesztette *Irodalomtudomány – Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól* című kötet 1970-ben például úgy tárgyalja a legfontosabbnak vélt irányzatokat, hogy mindvégig elkerüli a számos irányzatot összekötő *strukturalista* szemlélet bemutatását, sőt maga a terminus is alig fordul elő. A közös episztemikus keret említése elmarad, a szerzők inkább történeti kontextusba helyezve, a 18–19. századi előzményekből vezetik le az egyes bemutatásokat, és olyan belső erővonalakat

Ugyanakkor megszülettek a strukturalizmust explicit módon tárgyaló tanulmányok és kötetek is: az újkritikáról (vagy ahogyan az első időkben nevezték, az „új kriticismusról”) Szili József írt (*Kritika*, 1963, 1967); a cseh strukturalizmusról és a prágai iskoláról Sziklay László (*Kritika*, 1963, 1966); az orosz formalista iskoláról Nyíró Lajos (*Kritika*, 1966); a fenomenológiáról Vajda György Mihály (*Helikon*, 1966; *Kritika*, 1966); a formalizmusról Tamás Attila (*Kritika*, 1967); a strukturalizmusról általában Miklós Pál (*Kritika*, 1966; *Helikon*, 1968), Kelemen János (*Mi a strukturalizmus*, 1969), Vitányi Iván (*Új Írás*, 1969); Hankiss Elemér (*Valóság*, 1970; *Strukturalizmus*, 1971); a marxizmus és a strukturalizmus viszonyáról Kelemen János (*Magyar Filozófiai Szemle*, 1969); az „etnofilozófiai” strukturalizmusról Voigt Vilmos (*Kritika*, 1969); a strukturális vizsgálat szerepéről a komparatistikában Szegedy-Maszák Mihály (*Helikon*, 1970) – hogy csak a legfontosabbakat említsem.

És ugyanekkor szép számmal születtek magyar szerzőknek a strukturalista szemléletet alkalmazó, eredeti munkái is, melyek elsajátítva-továbbfejlesztve az elméletet, az értelmező gyakorlatban alkalmazták a strukturalista téziseket. Hogy csak néhányat említsek: a költői és a prózai nyelvről írt Martinkó András (*Kritika*, 1964, 1965); a művészi kommunikációról Petőfi S. János (*Kritika*, 1966); az önmegszólító verstípusról Németh G. Béla (1966); József Attila *Eszméletéről Szabolcsi Miklós* (1968); a Szarvas-ének szerkezetelemeiről Bonyhai Gábor (*Kritika*, 1968); a művészi értékről Bojtár Endre (*Valóság*, 1970); a műalkotások

határozni meg, amelyek nem teszik láthatóvá, hogy bizonyos irányzatokat – mint például a szláv formalistákat, az újkritikát, a fenomenológiát, az *explication de textes* módszert, a stíluskutatásokat – milyen családi hasonlóság köti össze, mely elhatárolja őket például a pozitívizmustól, a szellemtörténettől és a szociológiai irodalomfelfogástól. Megjegyzem, a marxizmus bemutatása is hiányzik a kötetből. Csak az „irodalomlélektant” vázoló Hankiss Elemér mondja ki, hogy itt az egyik strukturalista-formalista irányzatról van szó (Hankiss, in Nyíró 1970: 464). Egyébként az, hogy számos iskolát a strukturalista szemlélet fogja össze, csak a lábjegyzetekben szereplő nevekből és művekből derül ki.

szemiotikájáról Voigt Vilmos (*Kritika*, 1971); a regénybefejezések értékszerkezetéről Hankiss Elemér (*Kritika*, 1971); az irodalmi műalkotás kutatásáról Miklós Pál (*Kritika*, 1968); a műelemzésről Petőfi S. János (*Kritika*, 1968); a funkcionális poétika szempontjairól Fónagy Iván (a *Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet című kötetben*, 1972); Arany lírájáról Németh G. Béla (*Az el nem ért bizonyosság*, 1972), a grammatikai szemléletű verselméletéről Horváth Iván (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1972), és bizonyos tekintetben idesorolható Szabolcsi Miklós *Eszmélet*-kötete is (*A verselemzés kérdéseihez*, 1968).

1.1.2. Néhány fontosabb esemény és kiadvány

1968 novemberében az MTA Stilisztikai és Verstani Munkabizottsága „verselemző vitaülést” tartott Budapesten, felvonultatva a strukturalista szemléletet és módszereket alkalmazó fiatal nemzedék számos prominens tagját. A konferencia célja – Hankiss Elemér megfogalmazásában – az volt, hogy valamiféle szintézist alakítson ki az „újabbkeletű irodalomtudományi kutatómódszerek között”, és „keressék a leíró – értelmező – értékelő szintek közötti kapcsolatteremtés lehetőségeit”.¹⁶

A vitaülésen látványosan érvényesült a strukturalista szemlélet interdiszciplinaritása, és egyértelműen kirajzolódott – még ha nem is fogalmazták meg – egy diszciplínákon átívelő, közös elméleti keret. Ez tette lehetővé a különböző tudományterületeken működő kutatók dialógusát, valamint azt, hogy a Babits- és Kassák-vershez hozzá tudtak szólni a legváltozatosabb diszciplináris képzettséggel rendelkező szakemberek (Voigt Vilmos: folk-lór; Újfalussy József: zenetudomány; Vitányi Iván: filozófia, pszichológia, szociológia; Szépe György: nyelvészet). A konferencia anyaga csak három évvel később, 1971-ben látott napvilágot: *Formateremtő elvek a költői alkotásban: A verselemzés új módszerei*

¹⁶ Hankiss 1971a: 9–10.

és lehetőségei címen, Hankiss Elemér szerkesztésében.¹⁷ A tematikák és a módszertanok egyértelműen strukturalistának mondhatók: párhuzamok (Rába György); szintaktikai parallelizmusok (Simonics Péter); ismétlés – visszatérés – gondolatritmus (Voigt Vilmos); a szabadvers mint „új szellemi struktúra”, melyet ismétlődések és visszacsatolások szerveznek¹⁸ (Martinkó András); a jó vers szoros kötésű szerkezete (Széles Klára); a szerkezetképző ritmus és metrum vizsgálata (Gáldi László és Kecskés András); a gépi feldolgozás eredményei (Papp Ferenc); a Jakobsonra (nyelvi funkciók) és Chomskyra (felszíni szerkezet – mélyszerkezet) egyaránt építő nyelvészeti poétika (szekcióelnöki zárszavában Szépe György); az alinearitás, a gömbszerűség és a szférikusság a költői formában (Miklós Pál); a hasonlat mint strukturáló elv (Németh G. Béla); a metafora mint a köznyelvi normát „deformáló” eszköz¹⁹ (Szegedy-Maszák Mihály); motívum- és embléma-struktúra (Bernáth Árpád, Csúri Károly); az irodalmi szövegek szemiotikai elemzése (Kanyó Zoltán); zenei funkcióelmélet alkalmazása az irodalomtudományban (Újfalussy József).

1970 áprilisában újabb vitaülést rendezett az MTA Stilisztikai és Verstaní Munkabizottsága: ezúttal egy novellaelemző konferenciára került sor Szegeden, amelyen a strukturalista szemléletet a rövidpróza elemzésére alkalmazták. A háromnapos vitaülésen 29 előadás hangzott el, melyek mindegyike a kijelölt négy magyar novella valamelyikét elemezte. Eredménye, mint szerkesztői előszavában Hankiss megjegyzi, hogy „bemutatott egy sor igen jól használható, s nálunk még javarészt ismeretlen prózaelemző módszert; előkészítette a világszerte napirenden lévő tudományközi kutatások hazai kibontakozását azzal, hogy irodalomkutatók és stiliszták mellett a modern nyelvészet, a pszichológia, a

¹⁷ Hankiss 1971b.

¹⁸ Martinkó 1971: 57, 59.

¹⁹ Kassák „a mondatok között metaforikus kapcsolat segítségével deformálja a legerősebben a diszkurzív szintakszist” (Szegedy–Maszák 1971: 434).

szemiotika, a kommunikációelmélet néhány kitűnő képviselőjét is bevonta a vitába”.²⁰

A konferencia anyaga a következő évben, 1971-ben jelenik meg *A novellaelemzés új módszerei címen, szintén Hankiss Elemér szerkesztésében. Szembetűnő a kötet egészének két jellemzője: a strukturalista tézisek nyílt vállalása és a szemlélet interdiszciplinaritása.* Mérei Ferenc ebben a szellemben ír a Krúdy-novella „magját” alkotó „pszichológiai modellről”; Szegedy-Maszák Mihály a jakobsoni metafora-metonímia paradigmát a Krúdy- és Kosztolányi-novella narratív struktúrájának megkülönböztetésére alkalmazza; Bernáth Árpád az idő elbeszélésbeli szerepét vizsgálja, míg Vitányi Iván a novelláknak az ellentétek mentén megrajzolódó „szövetét” elemzi, láthatóvá téve a „felületi struktúra” alatt megbúvó „mélystruktúrát”. Voigt Vilmos „szegmentszekvenciáknak” nevezett egységeket különböztet meg a négy novella elbeszélő módjának leírására; Bécsy Tamás a novellák szereplőinek strukturális viszonyát határozza meg; Martinkó András az elbeszélő, a cselekmény, a tér és az idő ellentozásában mutatja ki a novellák ritmusát; Horányi Özséb a strukturalista adaptációelméletbe nyújt bevezetést a novellák megfilmesíthetősége kapcsán; Kelemen János pedig a Kosztolányi-novella szemiotikai elemzését adja. Elméleti inspirációjának megfelelően az egész tanulmánygyűjtemény gazdagon modellált: csak úgy hemzsegnék benne az ábrák, a diagramok, az ágrajzok, a képletek. (Meg kell azonban említeni a két konferencia mai szemmel nagyon is különös furcsaságát: a kritikai forrásmegjelölés hiányát. Seholy egy utalás Roman Jakobsonra a metafora/metonímia modell, Joseph Frankre térbeli forma-fogalom, Noam Chomsky mélyszerkezet/felszíni szerkezet megkülönböztetése kapcsán – pedig ezek mind olyan modellek, fogalmak, tézisek, amelyek az eszmefuttatások alapjául szolgáltak. Még ahol a szerzők említenek is forrást, leggyakrabban ott is hiányzik a precíz bibliográfiai hivatkozás [örömteli kivétel a szlovák Karol Tomiš,

²⁰ Hankiss 1971c: 1.

valamint Horányi Özséb és Kelemen János tanulmánya a novel-laelemző konferenciakötetben].)

A két konferenciakötet mellett egy harmadik, nagyszabású, szintézisre törekvő gyűjtemény is megjelent 1971-ben: a Hankiss Elemér szerkesztette, kétkötetes *Strukturalizmus* című szöveggyűjtemény, amely a legfontosabbnak számító strukturalista elméleti szövegeket tartalmazza magyar fordításban, összefogva a különböző diszciplináris irányzatokat, szemléleteket, s ezzel igazolva a strukturalizmus nemzetközi és tudományközi jellegét. Együtt olvashatóak itt a strukturalista nyelvészeti alapvetések (Saussure, Chomsky, Osgood, Todorov); a lélektani, szociológiai, gazdaságtani írások (Piaget, Richards, Gurvitch, Marchal); a néprajzi és antropológiai tárgyú szövegek (Propp, Lévi-Strauss, Barthes); a reklám- és sajtóelmélettel kapcsolatos művek (Bense, Barthes); a képzőművészeti és filmelméleti tanulmányok (Mukařovsky, Panofsky, Metz), valamint a irodalomtudomány strukturalista alapszövegei (Tinyanov, Jakobson, Ingarden, Lotman, Eichenbaum, Wilson Knight, Cleanth Brooks, Riffaterre). Vagyis láthatóan egyetlen elméleti irányzatot alkot a strukturalizmus első, második és harmadik nemzedéke (Saussure; Lévi-Strauss, Lacan, Barthes; Todorov, Kristeva), az orosz formalisták néhány képviselője (Tinyanov, Sklovszkij, Eichenbaum, Tomasevskij), a Prágai Nyelvész kör (Jakobson, Mukařovsky), a lengyel integrális iskola (Ingarden), a tartui iskola (Lotman), az Újkritika (René Wellek, John Crowe Ransom, Allan Tate, Cleanth Brooks, W. K. Wimsatt), valamint a francia strukturalista antropológiai, szemiotikai, filozófiai, szociológiai és poétikai iskola számos tagja (Lévi-Strauss, Barthes, Foucault, Gurvitch, Riffaterre). Hankiss nagyívű előszavában pedig Magyarországon az elsők között mutatja be tételesen a strukturalizmus ismérveit, állításait.

1.2. Visszarendeződés és lecsengés

1.2.1. VISSZARENDEZŐDÉS PÁRTIRÁNYÍTÁSSAL

A visszarendeződés 1972-ben indul, amikor is a *Társadalmi Szemlé*ben megjelenik az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség (melynek elnöke ekkor [1971–1974] Aczél György volt) állásfoglalása. A névtelenül közölt direktíva²¹ figyelmeztetés a strukturalizmussal kacérkodó kutatók számára, hogy ideológiailag veszélyes terepre tévedtek: „burzsoá ideológiai befolyások” fenyegetik őket „az imperialista fellazítás”²² eme formájában. „A kritikai életen belül [...] *teret nyertek különböző* kritikátlanul átvett, terjesztett és alkalmazott *polgári* nézetek. [...] terjedőben van [...] a *művészet-elméleti formalizmus* nem egy változata, amely a műelemzés történelmi-társadalmi értékelését tagadja: a szerkezet-elemzés technikai módszerét világnézeté »előléptető« strukturalizmus, a csak látszólag ideológiamentes neopozitívizmus befolyása. [...] A különféle formalista iskolák a műelemzés fontos problémáira irányították a figyelmet, a részeredményeken túl nem adhatnak választ a művészet alapvető kérdéseire. [...] színvonalas, hatásos kritikával kell visszaszorítanunk a formalizmus hazai térhódítását.”²³ Az állásfoglalás kimondja: „*mindenelőtt a marxista eszmeiség hegemon helyzetének erősítése szükséges*”,²⁴ hiszen „a marxista kritikában nincs helye ideológiai pluralizmusnak; a marxizmus az egyetlen, gyakorlati cselekvésre vezető, a szellemi erőket szervező és összefogó eszme”.²⁵

²¹ Minden bizonnyal Aczél György utasítása szerint készült ez a direktíva, ám az sem lehetetlen, hogy maga Kádár János szolt bele az ügyekbe, vagy akár Moszkva – mint történt a *Mozgó Világ* esetében. Lásd erről Kulin 2018: 2–3.

²² MSZMP 1972: 29.

²³ MSZMP 1972: 33.

²⁴ MSZMP 1972: 35.

²⁵ MSZMP 1972: 30.

Ezzel megtorpanásra kényszerülnek a nyíltan strukturalista kutatások, és a kutatók jórészt a különböző strukturalista irányzatok kritikai bemutatására szorítkoznak: Szőke György a pszichoanalitikus kritika módszereiről ír, Vigh Árpád a francia tropológiai vizsgálódásokról, Nyíró Lajos a szemiotikai és szemantikai elemzések lehetőségéről, Horváth Iván a strukturalista verstan hasznosíthatóságáról, Kerék András a generatív verselméletéről, Bojtár Endre a szláv strukturalizmus különböző irányzatairól, Szegedy-Maszák Mihály pedig bevezeti a strukturalista narratológia legfőbb fogalmait.

Különösen a műhelyekben szerveződő, teammunkára (vagy legalább összehangolt munkára) alapozott kutatások torpantak meg (nem véletlenül, hiszen mint Bezeczký rámutat, a pártvezetést leginkább „a csoportos fellépés és az irányzott szerveződés lehetősége zavarta”; Bezeczký 2006), miközben a különböző diszciplínákon átívelő elméleti vizsgálódások inkább elszigetelt, egyéni erőfeszítések eredményeképp jöttek létre. Eredeti strukturalista kutatások inkább csak elszórtan folytak, elsősorban Kanyó Zoltán (aki a generatív-transzformációs grammatika eredményeit alkalmazza poétikai vizsgálódásaiban), Hankiss Elemér (aki az irodalmi mű modellszerűségét írja le), Szegedy-Maszák Mihály (aki a stílus és a világkép nem-marxista alapú összekapcsolását végzi el), Horváth Iván és Veres András részéről (akik az ismétlődés toposzát teszik meg az általuk szerkesztett tanulmánygyűjtemény fókuszául).

1.2.2. AZ ÚN. STRUKTURALIZMUSVITA

Külön ki kell emelnünk az MSZMP KB Kultúrpolitikai Munkaközössége 1972-es Állásfoglalása nyomán előidézett megtorpanás egyik konkrét következményét: a strukturalizmusvitát, melynek dokumentumgyűjteményét 1977-ben adták ki Szerdahelyi István szerkesztésében.

Szerdahelyi előszava szerint a két kötet az „MTA Irodalomtudományi Bizottságának *határozata* alapján” (kiemelés tőlem)

jelenik meg, s tartalmazza „az 1960-as évek második felétől 1973-ig húzódó »strukturalizmus-vita« fontosabb dokumentumait”.²⁶ Mint Szerdahelyi írja, ekkorra „a strukturalistának nevezett irányzatok nyugati divathulláma már jó ideje elvonult, és az irántuk mutakozó magyarországi érdeklődés is megcsappant”.²⁷ Miközben „erősen vitathatónak” tartja a különböző irányzatoknak „strukturalistaként” való „összefoglaló” elnevezését, kiemeli, hogy mind a „kritikátlan rajongás”, mind a „merek elutasítás attitűdje [...] kivételes volt nálunk, szakíróink nagy többsége mindjárt a kezdetektől a kritikai adaptáció, a gondosan mérlegelt marxista szintézis igényével közelített a »strukturalizmusok«-hoz”, lehetővé téve, hogy „a magyar marxista irodalomtudomány és esztétika új szempontokkal, elemzési eljárásokkal gazdagodva, megerősödve”²⁸ kerüljön ki a vitákból.

A válogatást ugyanaz az ambivalencia jellemzi, mint a strukturalizmussal kapcsolatos politikai állásfoglalást általában. Tisztelegesen jelen vannak a strukturalizmus különböző iskoláit, irányzatait bemutató legfontosabb, már korábban megjelent tanulmányok, köztük Szabolcsi Miklós (eredetileg 1967-ben a *Kritikában* megjelent) írása, melyben a francia strukturalizmus, a *nouvelle critique* és a Tel Quel-csoport (Lévi-Strauss, Althusser, Lacan, Foucault, Barthes) ismertetésén keresztül vázolja a legfőbb strukturalista téziseket. Ezek kapcsán Szabolcsi hangsúlyozza, hogy a szöveg a strukturalisták szerint autonóm egység, totalitás, rendszer, modell; hogy a világ jelenségeit „binom” jelek rendszereként modellálják; hogy az általános szemiológiai strukturalista módszer más tudományterületeken is alkalmazható, hiszen „a kultúra minden jelenségét, a magatartásformákat, a hiedelmeket, a viselkedésformákat, a divatot mint jelek hálózatát, különbségek és azonosságok rendszerét interpretálja”²⁹; hogy „a marxizmus együtt mehet a strukturalista kultúrfilozófusok-

²⁶ Szerdahelyi 1977a/I: 7.

²⁷ Szerdahelyi 1977a/I: 8.

²⁸ Szerdahelyi 1977a/I: 8.

²⁹ Szabolcsi 1967: 10.

kal”,³⁰ hiszen például a Tel Quel-kör is a szovjet strukturalista kutatásokra támaszkodik.³¹

Hankiss Elemér több írását közlik újra, így a kétkötetes *Strukturalizmus*ba írt bevezetőjét, melyben rögzíti a strukturalizmus néhány általános jellemzőjét; az irodalomtudományban alkalmazható kvantitatív módszerekről írt tanulmányát (*Valóság*, 1968), amelyben a strukturalizmus szellemében az egzaktságnak, mérhetőségnek és bizonyíthatóságnak a természettudományokból átplántált igényét terjeszti ki a humán és társadalomtudományokra; a *struktúra* fogalmának meghatározásával foglalkozó tanulmányát (*Kritika*, 1970), amelyben kifejti, hogy a strukturalizmus a „lineáris ok-okozati összefüggések helyett [...] összetett, kölcsönös, »körbefutó« kauzalitásrendszereket” vizsgál³²; valamint a struktúra és a modell fogalmának megkülönböztetésére vállalkozó írását (*Valóság*, 1970), melyben az irodalmi művet modellnek – „struktúrák rögzítésére és vezérlésére hivatott jelrendszernek”³³ – tekinti. Újraközlik továbbá Miklós Pál nagyvű tanulmányát a *Helikon* 1968-as tematikus számából, amelyben történeti kontextusban mutatja be a *struktúra* fogalmának alakulását a szociológia, a nyelvtudomány, a filozófia és a pszichológia területén, sőt még a matematikában és a természettudományok egyes diszciplínáiban is. Miklós hangsúlyozza, hogy sem a marxizmustól, sem a szovjet tudományosságtól nem idegen a strukturalista szemlélet: ezen állítás alátámasztásaként a *struktúra*fogalmat összeveti a marxi *totalitás*fogalommal, melyet „a dialektika alapvető szemléleti kategóriájának”³⁴ nevez (Engelstől hozva rá példát), majd bemutatja azokat a szovjet tudósokat, akik „kifejezetten a struktúrafogalommal és szemléletével”³⁵ dolgoznak – többek között Proppot, Ejhenbaumot, Bahtyint és

³⁰ Szabolcsi 1967: 14.

³¹ Szabolcsi 1967: 16.

³² Hankiss 1970a: 71.

³³ Hankiss 1970b: 92.

³⁴ Miklós 1968: 117.

³⁵ Miklós 1968: 119.

a „szovjet szociológiai irodalomtudományi iskola” képviselőit. Miklós elméleti alapvetése – Petőfi S. János korábbi munkáira is támaszkodva – részletesen levezeti a formális-strukturális szemlélet kialakulását Saussure-tól és az orosz formalistáktól a prágai nyelvész körön, a lengyel és a dán strukturalistákon át a francia és az amerikai újkritikáig, és annak ellenére, hogy tanulmánya nem mentes marxista sallangoktól és obligát tiszteletköroktól (a szovjet strukturalista irodalomtudomány írásának visszatérő hivatkozási pontja), tág perspektívájú, szintézisteremtő munka, amely Magyarországon elsőként mutatja ki a közös paradigmát nemcsak a szláv, a dán, a francia és az amerikai nyelvészeti és irodalomtudományi iskolák, de többek között a Panofsky nevéhez fűződő művészetszemlélet, a Lévi-Strauss-hoz köthető antropológia, valamint a Frye-féle archetípus-vizsgálatok között.

Ezeket az írásokat tekintve a gyűjtemény nem tűnik ellenségesnek, hiszen egészében hitelesen mutatja be a magyarországi strukturalista kör legfontosabb dokumentumait. Ám megszólal a másik oldal is, hogy a hatalom nevében összűzet zúdítson az eltévelyedett kutatókra. „Reflektálatlan döntések” sorát róják föl nekik, és „a szcientista terminológia leple alatt”³⁶ megbúvó „irracionálizmussal” vádolják őket (Szerdahelyi). A strukturalizmussal létrejön az „újnietzscheanizmus” és az „ember nélküli tudomány”;³⁷ „aktív támogatója a manipulációnak, a monopolkapitalizmus egész rendszerének”³⁸ (Hermann István). Franciaországban „államilag támogatott filozófia rangjára emelkedett” a strukturalizmus,³⁹ „nem emberközpontú szcientista (tudomány-filozófiai) irányzat”⁴⁰; „nem új filozófia tehát, hanem a polgári filozófia szcientista altípusának egy elkésett, de nagyon erőteljes változata”⁴¹ (Kistamásné Varga Sarolta). A strukturalizmus „az

³⁶ Szerdahelyi 1977b: 197.

³⁷ Hermann 1970: 211.

³⁸ Hermann 1970: 215.

³⁹ Kistamásné 1968: 238.

⁴⁰ Kistamásné 1968: 241.

⁴¹ Kistamásné 1968: 251.

önáltatás formája”, melyet „távlatnélküliség” jellemez, és kétfajta viszonyulást követel meg a marxista kutatótól: „egyfelől – társadalmi fejlődése felől szemlélve – ideológiai harcot, szembenállást kíván, [...] másfelől – a tudományszak belső fejlődését nézve – elsajátítást tesz szükségessé”⁴² (Király István). „A marxisták a strukturalizmust mint sajátos (polgári) filozófiát, egységesen utasítják el”⁴³; „a lényegtelenségig finomított belső kérdések”⁴⁴ foglalkoztatják a strukturalistákat; miközben a „strukturalizmus is kitenyészti a maga halandzsázóit. Az egzakt blöffölőket, akik hatalmas »tudományos« apparátussal mondanak a semminél jóval kevesebbet”⁴⁵ (Kiss Lajos).

A személyeskedő, harciasan lekezelő „vita” – melyek elsődleges célja a marxizmus dogmatikus és autoriter védelme volt – alapvetően arról folyt, hogy összeegyeztethető-e a strukturalizmus a marxizmussal, appropriálhatja-e a marxizmus a strukturalista szemléletet. A bírálók által Lukács 1938-as tanulmányából a hatvanas években is sokat idézett lenini direktíva szerint a marxizmus „mint a forradalmi proletariátus ideológiája” ne utasítsa el a „polgári kor legértékesebb vívmányait”, hanem tegye magáévá „az emberi gondolkodás és az emberi kultúra több mint kétezer éves fejlődésének minden értékét”.⁴⁶ E szemlélet értelmében a marxizmus is beépítheti a strukturalista módszereket vizsgálataiba, „elsajátíthatja” a szemléletet és a módszereket,⁴⁷ csatlakozva a létező „marxi »strukturalizmus«”, a „marxista strukturalisták”⁴⁸ táborához. Annál is inkább, mert – mint írják – maga Marx volt az első strukturalista⁴⁹; Marx *Tőkéje* tekinthető az „első, úttörő jelentőségű strukturalista módszerű

⁴² Király 1972: 277.

⁴³ Kiss 1972: 14.

⁴⁴ Kiss 1972: 14–15.

⁴⁵ Kiss 1972: 18.

⁴⁶ Lukács 1938: 304.

⁴⁷ Király 1972: 277.

⁴⁸ Kiss 1972: 16.

⁴⁹ Miklós 1968: 117–118.

közgazdasági elemzésnek,⁵⁰ amely „a történelmi elemzésnek és a struktúrák elemzésének kombinációja volt”,⁵¹ s amelynek történelmi módszerével kell kiegészíteni a strukturalista szemléletet. Hankiss Elemér is nyilván ezért nyomatékosítja azt, hogy a „strukturalizmus nem filozófiai-világnézeti irányzat, hanem tudományos módszer, tudományos szemléletmód, a tudományos kutatás egy bizonyos szintje, illetve szakasza (amely a jelenségeket kölcsönös összefüggések szintjén, működő rendszerekként vizsgálja), s épp azáltal, csak azáltal, hogy nem filozófia, hanem tudományos módszer, vált, válhatott alkalmassá arra, hogy a legkülönbébb világnézetet valló és szolgáló kutatók alkalmazzák, sajátítsák ki a maguk céljaira”.⁵² A strukturalizmusvitáról írt összefoglalójában⁵³ Szerdahelyi kétkedéssel fogadja a strukturalizmus és a marxizmus összeegyeztethetőségére irányuló kísérleteket, név szerint elmarasztalva Hankisst, Miklós Pált, Voigt Vilmost és Petőfi S. Jánost.⁵⁴ Mintegy elterelő hadműveletként – és elbogatellizálva a nézetkülönbségeket⁵⁵ – terminusokról vitáznak: a *strukturalizmus*, *strukturalista* terminusok helyett Szerdahelyi Köpeczi Béla „immanens kritikája” kifejezését javasolja, mely Szabolcsi szerint a „totalitás belső analizisét” tűzi célul, s Király Istvánra hivatkozva (aki azonosítja a strukturalizmust a formalizmussal) a *neoformalizmus* elnevezést tartja leginkább elfogadhatónak.⁵⁶ Majd a ma már kissé megmosolyogtató megoldással áll elő: „bízta meg az Irodalomtudományi Főbizottság az Irodalomelméleti Bizottságot azzal, hogy készítsessen egy olyan tanulmányt, amelyik részletesen feltérképezi, melyek azok a pol-

⁵⁰ Hankiss 1971d/I: 11.

⁵¹ Szabolcsi 1969: 100.

⁵² Hankiss 1973: 20.

⁵³ Szerdahelyi 1974.

⁵⁴ Szerdahelyi 1974: 89–90.

⁵⁵ „A nyílt véleményeltérések mögött gyakran nem elvi különbségek, hanem a »strukturalizmus« szó félrevezető többértelműségéből (olykor pedig hevenyészett megfogalmazásokból) adódó félreértések húzódtak meg” (Szerdahelyi 1974: 128).

⁵⁶ Szerdahelyi 1974: 95–96.

gári irodalomtudományi kategóriák, koncepciók, amelyeknek értékelése a marxista szakirodalomban nem kielégítő, vitatott, tisztázatlan, amelyekkel nem tudunk megfelelően kidolgozott marxista koncepciókat szembeállítani [...] e tanulmány birtokában készítse el a vonatkozó viták lebonyolításának munkatervét olyan módon, hogy e viták a többi illetékes szakbizottság és valamennyi autentikus szakértő bevonásával folyjanak le, és eredményeiket egy-egy egyértelmű állásfoglalást, pozitívan is kidolgozott marxista koncepciót tartalmazó tanulmány rögzítse”.⁵⁷ A kötet ambivalens voltára mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a megtámadott Hankiss lehetőséget kapott a válasziratra, s csatlakozhattak hozzá olyanok is, akik magában a vitában korábban nem vettek részt (Kelemen János, Szili József, Szegedy-Maszák Mihály, Veres András).

1.2.3. AMIKOR A STRUKTURALIZMUS „LECSENG”

Ezzel véget ért a strukturalizmus magyarországi történetének mozgalmas hőskorszaka, amikor nem egyszerűen tudományos, hanem tudományetikai tettnek is számított a strukturalista gondolkodásra való hivatkozás, akár a strukturalista szerzők idézéséről volt szó, akár a strukturalista módszer alkalmazásáról. A hetvenes évek második felétől csendesebb időszak következett, az elmélyült munkáé, amikor a pártvezetés által működtetett tudományos cenzúra ellenére is megjelent néhány szintézisre törekvő mű a strukturalista gondolkodásról,⁵⁸ valamint olyanok is, amelyek a strukturalista szemléletet a gyakorlatba ültették.⁵⁹ A helyzetet egyik tábor sem kívánta kiélezní: amíg a strukturalista nemzedék nem a marxizmussal szemben álló irányzatként művelte a strukturális elemzést, addig a hatalom megelégedett azzal, hogy a kutatók nem szállnak nyíltan szembe az uralkodó ideológiával:

⁵⁷ Szerdahelyi 1974: 129.

⁵⁸ Például Bojtár 1978.

⁵⁹ Például Szegedy-Maszák 1980; Horváth–Veres 1980; Hankiss 1985.

művelik a strukturalizmust, de nem hirdetik. A marxista oldal még sokáig igyekszik nem tudomást venni a strukturalistákról; a Kovács Endre és Szerdahelyi István által 1980-ban kiadott *Irodalomelméleti alapfogalmak* című kötet egész egyszerűen ignorálja a strukturalizmus által bevezetett fogalmakat (a tárgymutatóban még „struktúra” sem szerepel). Az 1980-as kötet ugyanakkor a marxista diszkurzusra fókuszálva kiemelt figyelmet szentel többek között az „eszmei mondanivaló”, a „művészi visszatükrözés”, a „proletárirodalom”, a „propaganda”, a „társadalmi tudat”, a „szocialista realizmus”, az „értékhierarchia”, az „értékstruktúra” és az „agitatív művészet” témaköreinek. Címével ellentétben a mű egyébként sem tekinthető elméleti fogalomtárnak: inkább irodalomtörténeti, műfajtörténeti, retorikai és poétikai kieszésk gyűjteményének mondható, amelyben a szerzők nem kötik elméleti irányzatokhoz a fogalmak által lefedett témaköröket, és alig szerepeltetik a kritikai források között a strukturalizmus képviselőit.⁶⁰

2. Miben állt a strukturalizmus új szemlélete?

2.1. A strukturalizmus fő tételei

De miben is állt a strukturalista irodalomszemlélet lényege? – Az alábbiakban röviden összefoglalom azt a néhány tételt, amelyet a magyarországi strukturalista irodalomtudomány képviselői elfogadtak a hetvenes években.

⁶⁰ Kovács–Szerdahelyi 1980. A felhasznált/javasolt irodalom nagyjából 95%-a magyar, 2%-a szovjet vagy szocialista országbeli, és talán 2%-a amerikai vagy európai (elsősorban Wellek–Warren és Jakobson). Lukács György és az MSZMP Kulturális Elméleti Munkaközösségének szövegei többször szerepelnek az egyes fejezeteket záró irodalomjegyzékekben, mint Hankiss Elemér vagy Fónagy Iván munkái.

1. Elsőként a bináris kategóriákból szervezett struktúrák fellelésének szándékát kell említenünk a művészeti alkotásokban, a mítoszokban és népszokásokban, minden társadalmi folyamatban, de még az elme működésében is. Mint Hankiss Elemér fogalmaz: a strukturalista kutatók „zárt, önmagában teljes és megbonthatatlan egységnek, »struktúrának« tekintik a műalkotást, melyben nem maguk az alkotóelemek, hanem az alkotóelemek bonyolult belső összefüggésrendszere hordozza a lényegét, az esztétikai értéket, a műalkotás jelentését, üzenetét, mondanivalóját”.⁶¹ A strukturalista a „strukturált egész” „kölcsonös összefüggéseit, összefüggésrendszerét” vizsgálja, „azt az egészet, totalitást, amelyet az alkotóelemek [...] belső összefüggésrendszere, dinamikája, »struktúrája« hoz létre”,⁶² „a törvényszerűségek, egy-egy rendszer »működésének« alapelvei érdeklik”,⁶³ „az alkotóelemeket egységbe fogó struktúrát keresi a strukturalista pszichológus az emberi pszichében, a szociológus a társadalomban, a nyelvész a nyelvben, az irodalomkutató a műalkotásban, az etnológus az áttekinthetetlenül sokféle népszokásban vagy a mítoszok világában és így tovább”.⁶⁴

Vitányi Iván a novellaelemző konferencián elhangzott előadásában így fogalmaz: „Ha a műalkotást szerkezetnek, struktúrának, rendszernek, egységnek, totalitásnak, szervezetnek, organizmusnak, alaknak, formátumnak, morféának, szövetnek, modellnek tekintjük, akkor azt állíthatjuk róla, hogy részei vannak.”⁶⁵ Ezek a részek pedig egy bináris kategóriákból épülő szerkezet mentén helyezkednek el.

2. Másodszor: szinkrón szemlélet váltja föl a diakrón megközelítést. A strukturalista kutató nem a folyamatot vizsgálja, hanem annak végtermékét; nem a változás folyamatát, hanem e változás

⁶¹ Hankiss 1968: 37.

⁶² Hankiss 1971d/I: 5–6.

⁶³ Hankiss 1971d/I: 9.

⁶⁴ Hankiss 1971d/I: 6.

⁶⁵ Vitányi 1971: 87.

végző produktumát, amely az időn kívüli pillanat lenyomata. Hankiss szerint „[a] strukturalista kutatót általában nem a rendszer létrejötte, hanem a rendszer – egy társadalmi rendszer, egy nyelv, egy élő sejt, egy gyár, egy kultúra, egy műalkotás – »működése« érdekli [...] általában inkább a törvényszerűségek érdeklik, mint a jelenségek»⁶⁶; pontosabban, mint később rámutat, »a jelenségeket [is] rendszerként vizsgálják».⁶⁷ A strukturalista irodalomkutatóról pedig megállapítja, hogy »vagy magát a műalkotást elemzi mint bizonyos alkotóelemek komplex rendszerét», vagy »ha például egy keletkezésfolyamat is érdekli, akkor egy, a műalkotást is magába foglaló nagyobb rendszert vizsgál».⁶⁸

3. Harmadszor: a különböző diszciplínákat átható, általános nyelvközpontúságról beszélhetünk, a nyelvészet fókuszából szervezett interdiszciplinaritásról. A strukturalista ugyanis – bármelyik tudományterület művelője is – sajátos »nyelvként« írja le a törvényszerűségeket, az alkotóelemek belső összefüggéseit, elfogadva a saussure-i tételt, miszerint »a nyelv [...] önmagában egész és osztályozási elv».⁶⁹ Vagyis a strukturalista irodalomtudós, folklorista, szociológus vagy pszichológus egyaránt a nyelv struktúráit modellálja a maga területén leírandó jelenségekben, keresve a nyelvészek által meghatározott struktúrákat. E nyelvészeti-alapú szemlélet több fontos következménnyel járt: egyrészt a diszciplínák a nyelvi struktúrák keresésében találkoznak, s kialakul egy erős »interdiszciplináris szemlélet»,⁷⁰ másrészt a strukturalista kutató hozzá tud szólni más tudományterületek kérdéseihöz, amennyiben fölfedezi és leírja a jelenségek mögötti mélystruktúrákat, amelyek a felszíni struktúrákat szervezik.

Vagyis – hogy néhány példát említsek – a nyelvész két trópus működését fedezi fel a beszédzavarokban, a metaforának és a me-

⁶⁶ Hankiss 1971d/I: 6.

⁶⁷ Hankiss 1971d/I: 10.

⁶⁸ Hankiss 1971d/I: 8.

⁶⁹ Id. Miklós 1968: 121.

⁷⁰ Hankiss 1971d/I: 6.

tonímiának feleltetve meg a beszédzavarok két nagy osztályát; az irodalmár a motívumok grammatikájáról ír, miként a folklorista a népszokások grammatikájáról; a szociológus fölfedezi a társadalom paradigmaticus és szintagmatikus kapcsolódásait; a pszichológus meglátja az elme „nyelvét”. Ez az interdiszciplinaritás látványosan érvényesül a hetvenes évek első felében rendezett konferenciák és vitaülések előadóinak témaválasztásában, amikor is egyaránt nagy hozzáértéssel beszélt nyelvész, pszichológus, folklorista, zenetudós és irodalmár a Babits- és Kassák-versről, illetve a Krúdy- és a Kosztolányi-novelláról. Mindez nagy nyelvészeti jártasságot feltételezett a különböző diszciplínák művelőitől, és külön előnynek számított, ha valaki egyszerre volt nyelvész és, mondjuk, irodalmár, mint Fónagy Iván, Petőfi S. János vagy Martinkó András (aki a strukturalista módszer védelmében nem véletlenül hangsúlyozza az „apróságok, részletproblémák” fontosságát: „a mikrovilágban letapogatott törvényszerűségek vezethetnek csak el a makrovilág törvényeinek felismeréséhez s a törvények általánosításához”⁷¹).

Az interdiszciplinaritás azt is jelentette, hogy a kutatók jóval szorosabb szakmai kapcsolatot létesíthettek egymással, mint korábban bármikor. A különböző tudományterületeken dolgozó szakemberek azonos elméleti nyelvet beszéltek, rálátásuk volt egymás munkájára, aminek következtében alkotói közösségek jöttek létre. Sőt a „nyugattól” évtizedeken át elzárt magyar kutatók a nemzetközi tudományos élettel is kapcsolatba kerültek; a strukturalizmus eleve nemzetközi mozgalom volt, mégpedig „nyugati” és „keleti” gyökerekkel egyaránt (a Hankiss Elemér szerkesztette *Strukturalizmus* kötet éppen a szláv gyökerű mozgalom nemzetközi és interdiszciplináris jellegét mutatta be).

4. Negyedszer: a strukturális vizsgálat a műre, a szövegre koncentrált, hangsúlyozva az irodalmi szöveg autonómiáját, így a verset is mint „szerves egészt”, „önmagában teljes struktúrát”⁷² tekin-

⁷¹ Martinkó 1973: 5.

⁷² Hankiss 1971d/II: 71.

tette, melynek elemzésében előtérbe kerültek a formai viszonylatok, szemben a marxizmussal, amely – mint Kulcsár Szabó Ernő fogalmaz – „egy-egy művészen túli »rendező középponthoz« mért eszmék és téveszmék történetévé változtatta az irodalmi hagyományt”.⁷³ Hankiss szerint a „strukturalista irodalomkutatás [...] valóban csaknem kizárólag a műalkotás »formálisnak« tekinthető szintjeit elemezte, a nyelvi kifejezés szintjét és a kompozíció szintjét”.⁷⁴ A strukturalista a műalkotás jelszerűségét és modellszerűségét vizsgálja (Lotman, Hankiss); egyúttal állítja, hogy az „irodalmisság” és a „költőiség” kritériumai éppen a formális szerkezetben keresendők. Mint Hankiss írja, az „új irányzatok [...] arra töreksenek, hogy fölfedezzék és meghatározzák azt az egyetlen vagy néhány alapvető mozzanatot, amely irodalommá teszi az irodalmat, műalkotássá a műalkotást, s mintegy vezérlő elvként megteremti, kialakítja, egybehangolja a műalkotás egész belső dinamizmusát, struktúráját”.⁷⁵ A struktúrát pedig formalizáltan, képletekbe rendezve írják le, olyan bináris ellentétpárookra alapozva, mint tartalom és forma, jelölt és jelölő vagy felszíni szerkezet és mélyszerkezet.

Mivel meggyőződésük szerint a költészetben jelenik meg legtisztábban a struktúra vezérelve, a költészet szolgál a strukturalista elemzés természetes terepeként. Ekként vizsgálják a költői nyelvet a köznyelv „deformálásaként”, illetve „deautomatizálásaként”, keresve az azt a köznyelvtől elkülönítő strukturalitás és retorizáltság módzatait. „Az irodalmi alkotás princípiumává, ősmoddelljévé” lett „hol az oxymoron, hol a paradoxon, a szinesztézia, a metafora, a rekurrencia, az ambi-, illetve multivalencia, a szisztéma és széria dialektikája és így tovább” – fogalmaz Hankiss.⁷⁶

A felsorolt strukturalista tételeket ma már nem kizárólag a strukturalizmushoz kötjük, hiszen a strukturalista szemlélet beépült a tudományos gondolkodásba: a formai elemzés technikák

⁷³ Kulcsár Szabó 1994: 37.

⁷⁴ Hankiss 1971d/I: 20.

⁷⁵ Hankiss 1968: 37.

⁷⁶ Hankiss 1968: 38.

szinte készségekké váltak, és az irodalmi szövegszerkezet saját grammatikaként és szinkrón grammatikai kategóriák által történnő megközelítése tovább élt, beépülve számos posztstrukturalista irányzat módszertárába is. A strukturalista poétika és narratológia olyan elemző eszköztárat hozott létre, amely irányzatoktól – és irányultságtól és céltől – függetlenül biztosítja a szakszerű, objektív vizsgálatot.

2.2. A strukturalizmus marxista kritikája

Tudomásom szerint a magyar marxista kritika soha nem tekintette át tudományos szigorral a strukturalizmus tételeit, sehol nem adták azok rigorózus cáfolatát; ehelyett gyakran csak szinte esetlegesen elejtett megjegyzéseket olvashatunk, amelyeket a strukturalizmus marxista kritikájaként kellett tekinteni. Ám nemcsak a strukturalizmus részletes marxista kritikájának hiányáról beszélhetünk, hanem a marxizmus irodalomelméleti összefoglalásának az elmaradásáról is.⁷⁷ Bár címében több kiadvány is ígérte a marxista irodalomelmélet tételes bemutatását, a magyar marxista irodalomtudomány adós maradt e feladat abszolválásával. Igaz, egy magát marxistának valló értelmezés sem attól volt marxista, hogy a megfelelő elméleti tételeket a gyakorlatba ültette volna, vagy hogy jellemzően marxista szemlélet keretezte volna a szövegeket. Általában elegendő volt az önmegnevezés (amikor is a szerző önmagára mint marxistára utal), néhány klasszikus marxista forrás szerepeltetése,⁷⁸ valamint az obligát tiszteletkö-

⁷⁷ A mai olvasó számára különösen furcsa, hogy a marxista irodalomelmélet áttekintését ígérő tanulmánygyűjteményben legalább akkora teret kapnak a történelmi adatok (mint például Lenin és a szovjet hatalom, a Párizsi Kommün vagy a II. Internacionálé) és a „sztorik” (például Lukács bécsi emigrációja), mint a valóban elméleti tételek. (Lásd Nyíró–Veres 1981.)

⁷⁸ Klaniczay Tibor például ekként sorolja föl marxista forrásait: „Marx és Engels az irodalomról és művészetről szóló cikkei”, „Lenin irodalmi vonatkozású írásai”, „Lukács György jórészt már korábban írt és külföldön

rök megtétele Marx, Engels, Lenin és (bizonyos időszakokban) Lukács György körül, vagy akár egyetlen Lenin-idézet a tanulmányok elején vagy végén. Hiszen – hangzott a magyarázat – „a marxista irodalomelmélet [...] a lenini útmutatás alapján tudja létrehozni a történeti és az esztétikai irodalomszemlélet szintézisét”.⁷⁹ Sőt Magyarországon gyakran elegendő volt a párt kultúrpolitikájának közvetítése, irányt mutató szerepének elismerése. Mint Szabolcsi Miklós, Illés László és József Farkas az 1982-ben kiadott *Világsszemlélet és irodalom. A magyar marxista irodalom-szemlélet kialakulásának dokumentumaiból* című kötet előszavában írják: „irodalom és kritika a mozgalom elkötelezettje [...], a történelmi szükségszerűség a nemzetközi munkásmozgalomnak addig soha be nem járt terepen történő előrehaladásából származott”.⁸⁰ A példakép ekkor éppen Lukács György, aki – mint e kötet előszavában olvassuk – „kemény számadással, olykor kegyetlennek tetsző kritikával illeti a magyar szellemi élet jelenségeit, de a szocialista kibontakozás érdekében”.⁸¹ Mint maga Lukács írja a kötetben közölt egyik írásában: „A marxista kritikus nagy politikai felelőssége abban áll, hogy ő egyik végrehajtója a párt kultúrpolitikájának, aktív részese a szocializmus felépítésében döntő jelentőségű kultúrforradalomnak.”⁸² Vagy mint egy későbbi kritikus fogalmaz: „irodalomelméletünknek törekednie kell e cél [a szocialista és a kommunista társadalom új embe-
rének az új viszonyokra való nevelése] megvalósítására”.⁸³ „Az irodalomelmélet akkor szolgálja leghívebben [...] a feladatát, ha elősegíti a szocialista irodalom fejlődésében szerepet játszó elvi, elméleti kérdések feltárását és megoldását: ha képes megvilágíta-

megjelent, de Magyarországon és magyar nyelven csak a felszabadulás után publikált művei” (Klaniczay 1964: 272).

⁷⁹ Szili 1966: 47.

⁸⁰ Szabolcsi–Illés–József 1982: 8.

⁸¹ Szabolcsi–Illés–József 1982: 20.

⁸² Lukács 1949: 70.

⁸³ Nyíró 1967: 18.

ni irodalmunk új törvényszerűségeit”.⁸⁴ A feladat pedig „a marxista kritika hatékonyabbá tétele, elvi és gyakorlati problémáinak megvilágítása, [ami] a párt kulturális politikáját közvetve és közvetlenül segíti”.⁸⁵

Ha azonban eltekintünk a magyarországi politikai-ideológiai irányítástól, és csak magukat a marxista tételeket nézzük, elmondhatjuk, hogy a strukturalizmus bizonyosan szembement a marxista kritika számos állításával – vagyis az uralkodó ideológia elvi alapon is követelhetette a strukturalisták marxista alapú visszaszorítását. Ezt az elvi alapot három tételütközés mentén kíséreltem meg föltérképezni.

Elsőként említhető a marxista tükrözésmélet és a strukturalista szövegautonómia-koncepció ütközése. A marxista kritika szerint az irodalom a társadalmi felépítmény része; az irodalmi szöveg a valóság visszatükrözése.⁸⁶ Ennek alapján érthető, hogy a marxista kritika talán a strukturalizmusnak az irodalmi mű autonómiájára vonatkozó tézisét bírálta a leghevesebben, „ön-célúsággal”⁸⁷ vádolva a strukturalista módszert, amely vizsgálódásaiból kizárja a társadalmi kontextust, és ezzel megkérdőjelezi a marxista irodalomkritika egyik alappillérét képező tükrözésméletet. Mint az egyik kritikus írja, „az irodalom képes a való-

⁸⁴ Nyíró 1967: 18.

⁸⁵ MSZMP 1972: 27.

⁸⁶ „...a társadalmi tartalom és esztétikum egymásba való átmenetének sajátos, konkrét módozatait” képviseli (Szili 1966: 468); „a művek visszatükrözik a társadalom életét” (Szili 1966: 469); „az irodalmat mint társadalmi jelenséget a társadalom fejlődésének alapvető törvényei határozzák meg” (Nyíró 1967: 15); „a marxista irodalomelmélet kiindulópontja az, hogy az irodalom a társadalmi felépítmény egyik jelensége, a társadalom ideológiai szférájához tartozik, és a társadalmi tudat sajátos megnyilvánulási formája” (Nyíró 1967: 16); „a társadalom mozgása és haladása determinálja a művészet létét és fejlődését” (Nyíró 1967: 43); „a marxizmus a művészetet az emberi tudat produktumának tekinti – s a tudat társadalmi” (Nyíró 1967: 57); „a marxista irodalomtudomány az irodalmi jelenségek társadalmi determinánsait kutatja, fedi fel és elemzi” (Nyíró 1967: 126).

⁸⁷ Nyíró 1967: 15; Szili 1966: 463.

ság aktív visszatükrözésére, képes a társadalmi fejlődés törvényei által meghatározott feltételek alapján sajátos, belső fejlődésre, s e fejlődés közben a visszatükrözés módjainak, irányának, mélységének kimeríthetetlen lehetőségeit a társadalom és a saját fejlődése által konkrétan meghatározott módon érvényesíti”.⁸⁸

A második tételütközés a diakrón és a szinkrón szemlélet között jelenik meg. Klaniczay Tibor szerint „a marxista történetiség következetes alkalmazására való törekvés. [...] az irodalomtudományi munka minden ágában, így a filológiában, irodalomelméletben és kritikában” a „polgári irodalomelméletek” „ahisztorizmusa” miatt „különösen jogosulttá” vált.⁸⁹ Ezért tekintették perdöntően fontosnak „a marxista történetiség következetes végigvételét”⁹⁰ – szemben a strukturalizmus izoláló, csak szinkrón jelenségekre koncentráló figyelmével.

Harmadik pontom a marxista kritika által hangsúlyozott értékalapú szemléletre és az értékmentesség strukturalista tételére vonatkozik. Különösen a magyar marxista kritikusok fektettek nagy hangsúlyt a preskriptív, normatív kritika gyakorlására, elméletileg próbálva igazolni a pártvezetés vagy a kulturális hatalmi központok kanonizációs gyakorlatát.⁹¹ A kanonizáció min-

⁸⁸ Szili 1966: 466–467.

⁸⁹ Klaniczay 1964: 257.

⁹⁰ Klaniczay 1964: 258.

⁹¹ Ekként értekeznek a kritika „normatív szerepéről” (Nyíró 1967: 31), a „korszerű, 1963-as szocialista irodalomról” (Szabolcsi 1964: 139), s miközben „elfogultlan irodalomszemléletet” (Lukács 1947) követelnek, a marxista irodalomkritikus feladatát abban jelölik meg, hogy cselekvően részt vegyen „a polgári csökevények felszámolásában” (Lukács 1949: 70), a marxista lektor feladatát pedig abban, hogy meggyőzze, nevelje az író, rávezesse „kézirata megfelelő kijavítására” (Lukács 1949: 73). Horváth Márton mutat példát: „Író-diplomaták” elemzésében felsorolja a kortárs írók munkáiban talált tévedéseket, „a bűn határait súroló súlyos” hibákat (Horváth 1949: 76): Fehér Klára színdarabjában, Zelk Zoltán költészetében és általában a kortárs írók munkáiban, akik „lényegében cserben hagy[ák] a népet” (Horváth 1949: 77), és nem nyitják ki „fülüket Lenin figyelmeztető szavaira” (Horváth 1949: 78). Révai József pedig megszerkeszti Lukács

denekelőtt a „realizmus programmá avatásában”⁹² nyilvánult meg, a „szocialista realistának” minősíthető művek dicsérő-ünneplő bemutatásában és az „egységes magyar szocialista irodalomba” sorolható művek lajstromozásában.⁹³ A kritikával szemben elvárható – olvassuk a Béládi Miklós szerkesztette *A magyar irodalom története* (közismert nevén „Spenót”) 1981-es, hetedik kötetében –, hogy „ítéleteivel értékrangsort alakít ki és a fő vonalakban megfogalmazott általános elveket a mindenkori művészeti fejlődés szintjén konkrét elemzések formájában realizálja, és mintegy »visszaigazolja« azt az irodalomirányítás számára”.⁹⁴ A kritikusok nyíltan – igaz, kis iróniával – „ítészeknek” is nevezték magukat,⁹⁵ akik bevallottan „normatív” irodalomkritikát művelnek.⁹⁶ Mint Kulcsár Szabó fogalmaz, „[a] nagy marxista

bűnlajstromát, aki szerint nem foglalkozott eleget a pártirodalommal, a proletáriradalommal, a fiatal szocialista irodalommal (Révai 1950).

⁹² Szabolcsi–Illés–József 1982: 16.

⁹³ Lásd erről Szabolcsi 1964: 19.

⁹⁴ Béládi–Kiss–Rónay 1982, 1981: 423.

⁹⁵ „„ÍTÉSZ» vagyok”; Szabolcsi 1964: 226.

⁹⁶ A normatív kritikus meg tudja mondani, hogy kik tekinthetők a „költő-eszmény” megvalósítóinak (Klaniczay 1964: 25), mely szerzők sorolhatók a kizárólagosként elfogadott „proletáriradalomba” vagy „proletárforradalmi irodalomba” (Szabolcsi 1964: 38), melyek a legfontosabb kritikai témák („a szocialista realizmus, a pártosság, a népiség, a pozitív hős” (MSZMP 1972: 32–33), mely „kritikai orientáció” elfogadott, illetve mely kutató szemlélete, értelmezése elfogadható. Hogy ki a fontos szerző, és ki nem, elsősorban „az ábrázolás eszmei-politikai irányától” és az „alkotó politikai véleményétől” függ (Szabolcsi: „az alkotó politikai véleménye minősít” [Szabolcsi 1964: 23–24]). Lukács Lengyel Balázs „ferde elmélete” ellen indított támadást, melynek során Ady és Petőfi mellett Babits, az Újhold-nemzedék és Kosztolányi egyaránt könnyűnek találta (Lukács 1946/b: 37), miként a népi írók is, elsősorban Szabó Dezső és Németh László, akiket a „társadalom helyes felismerésének” elmaradásával vádol (Lukács 1946/a: 21), valamint azzal, hogy nem találtak „elég intenzíven kapcsolatot a munkáskultúrához” (Lukács 1946/a: 33). Klaniczay a „marxizmustól idegennek” (Klaniczay 1964: 131) könyvelte el a népi írókat, „akiknek irányzata zsákutca” (Klaniczay 1964: 139). Nyíró Füst Milánt

elbeszélés [...] előre eldöntött, irodalmon túli lényeket tulajdonít az irodalomnak, az irodalomtudományt pedig arra a szerepre kényszeríti, hogy a maga integrált elbeszélése nyelvén »megalopozza« az előzetesen megállapított értékösszefüggéseket”.⁹⁷

3. Paradigmaváltás vagy fordulat?

Végül arról a kérdésről kívánok szólni, hogy mennyiben tekinthető paradigmaváltásnak a strukturalizmus megjelenése a hatvanas-hetvenes évek magyarországi irodalomtudományában. A strukturalizmus előtt vagy után húzódik-e paradigmaváltás a Thomas Kuhn által leírt értelemben? Vagyis amikor „a tudományos forradalom” hatására a tudósok „új eszközöket alkalmaznak és új területeket vesznek szemügyre”⁹⁸; melynek eredményeképp a tudós „látótere átfordul”,⁹⁹ s megváltozik a „tudományos észlelés”,¹⁰⁰ sőt még „a világ is megváltozik”¹⁰¹?

A válasz egyáltalán nem magától értetődő. Egyrészt elmondhatjuk ugyanis, hogy a strukturalista elméletet valóban koherens

ítélte el „túlhaladott”, „irracionalis esztétikája” miatt (Nyíró 1967: 44–73). Később Szabolcsi a „neoavantgarde” irányzatain belül elkülönítette azt a vonulatot, amely megtalálta „az utat a forradalmi munkásmozgalomhoz” (Szabolcsi 1971: 83), és az avantgárdon belül is megtalálta azt a néhány művészt (elsősorban József Attilát és Majakovszkijt), aki „marxista megoldást” adott az „avantgarde által fölvetett problémákra”, megszüntetve-megőrizve az avantgárd „képalkotástechnikát” és egyéb költői eszközöket, „egy szocialista realista líra szerves, világos, kristályos részévé” téve ezzel az avantgárd sajátos formanyelvét (Szabolcsi 1971: 144). Mindezzel pedig „az avantgarde egyes eszközei betagozódtak, mint részletelemek, mint a művészeti forma egyes részei egy nagyobb, egységesebb, szocialista eszmeiségű egészbe” (Szabolcsi 1971: 145).

⁹⁷ Kulcsár Szabó 1994: 38.

⁹⁸ Kuhn 1984: 153.

⁹⁹ Kuhn 1984: 155.

¹⁰⁰ Kuhn 1984: 159.

¹⁰¹ Kuhn 1984: 153.

paradigma szervezte – vagyis olyan elvi tételegyüttes, amelyet egy adott „tudományos közösség minden tagja elfogad”.¹⁰² A strukturalista paradigmának e tudományos közösségszervező potenciálja mindenképp megvolt Magyarországon. Nem mondható el ugyanez a marxizmusról, amely Magyarországon elsősorban ideológiaként működött, a pártvezetés tudományfelügyeletének keretként, de nem tudományos közösségszervező paradigmaként (pontosabban csak nagyon kevesek számára működött így). A strukturalizmus minden bizonnyal azért vonzotta a fiatal tudósnemzedék legigényesebb tagjait, mert a marxizmus paradigmahiánya után egy valódi tudományos paradigma szervezte szemléletben és közösségben gondolkodhattak, dolgozhattak. – Ebben a tekintetben tehát egy paradigma bevezetéséről beszélhetünk.

Másrészt azonban, ha távolabbról nézzük a helyzetet, a strukturalizmus és a marxizmus episztemikus összeegyeztethetőségének vagy összeegyeztethetetlenségének a perspektívájából, akkor inkább a két szemlélet bizonyos fokú rokonságáról kell beszélnünk. Ha a legfőbb állításokat, a két elmélet alappilléreit tekintjük, a marxizmust és a strukturalizmust egyaránt a foucault-i modern episztémé szervezte szemléletnek kell tartanunk, amennyiben a dualistavilágkép-elemzést mindkét szemlélet egyaránt elfogadta. Mindkét szemléletben tetten érhető a modern episztémé hegeli alapú mélység-modellje, mely a jelenség/lényeg, külső/belső, látens/manifeszt stb. kettősségekből épül. A strukturalizmus úgy írta felül a marxizmust, hogy közben nem lépett ki a dualista paradigmából. Felülírta, amennyiben a „társadalmi valóságot” a nyelvvel helyettesítette, ugyanakkor alapvető episztemikus rokonságot is mutatott a marxizmussal, amennyiben mindkét szemlélet a felszíni jelenségek mögötti rend megismerhetőségét hirdette – a modern episztémé szellemében. Michel Foucault 1960-os budapesti látogatása során tett megjegyzése – *„J’étais un peu ému en voyant que la pensée du cher vieux Alth*

¹⁰² Kuhn 1984: 233.

[Althusser] *venait jusqu'au tréfonds du marxisme des steppes*¹⁰³ – is erre a „furcsa párra”, a marxizmus és a strukturalizmus váratlan összefonódására vonatkozott. Nem véletlen, hogy annyi szakember sürgette a marxista és a strukturalista szemlélet termékenyítő összekapcsolását.

Vagyis, hogy a kérdésre válaszoljak, a strukturalista szemlélet a magyarországi (pártirányítással működő marxizmus uralta) helyzetben valóban tudományos paradigmát honosított meg az irodalom tudományos vizsgálatában. Ugyanakkor, ha a valóban tudományos marxista tételeket vesszük figyelembe, a két szemlélet között nem érhető tetten valódi episztemikus törésvonal. Eképp a strukturalizmus inkább fordulatnak tekinthető a magyarországi irodalomtudományban, amely Doris Bachmann-Medick szerint alapvetően a vizsgált „tapasztalathalmazok” átalakulásával és a paradigmán belüli új módszertanok átvételével jár anélkül, hogy új paradigma jönne létre.¹⁰⁴

A paradigmaváltás vagy fordulat kérdésére adott válasz attól is függ, hogy miként ítéljük meg a nyelvi fordulatot, pontosabban annak két hullámát, amelyet Bo Pettersson a „gyenge” és az „erős” terminusokkal jelöl. Mint írja, míg a gyenge nyelvi fordulat beéri annak hangoztatásával, hogy a gondolkodás valamiképp a nyelvben gyökerezik, addig az erős nyelvi fordulat – azon túl, hogy az emberi gondolkodás nyelvi gyökerét hangsúlyozza – azt az állítást is magában foglalja, miszerint a nyelv kizárólag a nyelvre utalhat, és nem a valóságra.¹⁰⁵

Az oxfordi és cambridge-i analitikus filozófia (mely többek között a Hamann, Herder, Humboldt és Schleiermacher nevével fémjelzett korai nyelvszemlélet hagyományára épül) szakított a korábbi instrumentalista felfogással (miszerint az ideákhoz képest másodlagos nyelv a gondolkodásnak pusztán eszköze), azt állítva, hogy nincs gondolat nyelv nélkül. Elsősorban Russellről

¹⁰³ „Megindított, hogy a drága öreg Alth gondolkodása ilyen mélyen behatolt a marxista sztyeppékre.” Id. Defert–Ewald–Lagrange 1994: 28.

¹⁰⁴ Bachmann–Medick 2016: 11.

¹⁰⁵ Pettersson 2012: 408–409.

és a fiatal Wittgensteinről van szó, akik a filozófiai problémák megoldásához a nyelv működésének tanulmányozását javasolják. „Az egész filozófia »nyelvkritika«”¹⁰⁶ – fogalmaz Wittgenstein a *Tractatus*-ban (1921). Miként Richard Rorty írja, az angol-amerikai gyökerű nyelvi fordulat képviselői által vallott tételek szerint „a megfelelő (és biztos) módja, hogy [bizonyos dolgokról] beszéljünk az, ha a nyelvről (annak szintaxisáról és értelmezéséről) beszélünk”.¹⁰⁷ Ian Hacking nyomatékosan kijelenti, hogy a nyelvfilozófia lényegében jelentésméletnek tekinti a filozófiát; a nyelv azért „számít” a filozófia számára, mert a tudásról való gondolkodás átalakult: a nyelv alkotja az emberi tudást, és nem tapasztalatainkat rögzítő eszköz.¹⁰⁸ Ekként a filozófia feladata nem az ideák, hanem a mondatok vizsgálata.¹⁰⁹

Az 1930–40-es években következett be tehát az a nagyarányú változás a filozófián belül, melynek során megjelent a nyelv vizsgálatának imperatívusza. Ez az időszak pedig pontosan egybeesett a strukturalizmus megjelenésével, melynek során ez az imperatívusz átalakította a kultúra minden jelenségéről, így az irodalomról való gondolkodást is. Miként a filozófia tárgya csak a nyelv lehet (és nem a fogalmak), és miként a filozófia feladata nem az ideák, hanem a mondatok vizsgálata, úgy az irodalomtudomány feladata sem a „tükrözött valóság” vagy az „eszmei mondanivaló” tanulmányozása, hanem a mondatoké; nem a tartalom vizsgálata, hanem a formáé. Minthogy a „valóság” a nyelv lenyomata, úgy kell azt leírni, mint egy nyelvet: jelek, reprezentációk és különbségek rendszereként; tehát a „valóság” mindenmű vizsgálata is nyelvészeti. A nyelven túli, a nyelvhasználat

¹⁰⁶ Wittgenstein 2004: 33. [4.0031]

¹⁰⁷ „...the proper and safe way of speaking about [some things] is to speak about (the syntax and interpretation of) language”; Rorty 1992: 9.

¹⁰⁸ „Language matters to philosophy because of what knowledge has become. [...] discourse [...] no longer merely a tool by which experiences are shared, [...] but as that which constitutes human knowledge”; Hacking 1975: 187.

¹⁰⁹ „...sentences appear to have replaced ideas”; Hacking 1975: 159.

mögötti „valóság” – bár létezését nem vonják kétségbe – nem vizsgálható, állítják a filozófusok; hasonlóképp azt állítják az irodalmárok, hogy bár „tartalom” létezik, az csak a formán keresztül tanulmányozható.

Az episztemikus kapcsolódások szempontjából fontos megjegyezni, hogy a gyenge nyelvi fordulat nem kérdőjelezi meg magát a nyelven kívüli vagy nyelven túli valóságot: a *Tractatus*-ban Wittgenstein a tények képéről (Nyíri Kristóf fogalmazásában azok leképezéséről¹¹⁰) ír, a tényekről alkotott képet pedig a valóság modelljének tekinti: „Mi képeket alkotunk magunknak a tényekről”,¹¹¹ „a kép a valóság modellje”¹¹². A *Logikai-filozófiai értekezés*ben ezért hemzsegek az olyan szavak, mint ábrázol, tükröződik, leképez, mutat, melyek egyértelműen a modern episztémé dualista szemléletéről árulkodnak.¹¹³ Ebben a tekintetben kapcsolható össze az első vagy gyenge nyelvi fordulat a strukturalizmussal: miközben mindkét gondolkodás a nyelv elsődlegességét hangsúlyozza, a nyelv által leképzett vagy a nyelven keresztül megközelíthető valóság létét nem kérdőjelezi meg (miként a formán keresztül megkülönböztethető tartalom létét sem). Vagyis elmondható, hogy az első vagy gyenge nyelvi fordulat szemlélete hatotta át a 20. századi strukturalista iskolák – köztük a magyarországi strukturalizmus – nyelvészeti-technikai alapú, de mindvégig a modern episztémé keretében működő dualista szemléletét. Ebben az értelemben a strukturalizmus fordulatnak tekinthető, és nem episztemikus (vagy paradigma) váltásnak.

¹¹⁰ Nyíri 1983: 30–31.

¹¹¹ „We make to ourselves pictures of facts”, Wittgenstein 2015: 238/Wittgenstein 2004: 18 (2.1 §).

¹¹² „The picture is a model of reality”, Wittgenstein 2015: 238/Wittgenstein 2004: 18 (2.12 §).

¹¹³ „...the logical form [...] mirrors itself in the propositions. That which mirrors itself in language, language cannot represent. That which expresses itself in language, we cannot express by language. The propositions show the logical form of reality”; Wittgenstein 2015: 282 (4.121 §).

Ám paradigmaváltás mégis történt – igaz, néhány évvel később. 1980-ban, vagyis a vizsgált évtized végén Szegedy-Maszák Mihály éppen az akkorra már sürgetővé vált episztemikus vagy paradigmaváltás kérdését veti föl, amikor a „dualista” világkép-elemzés („költőileg megformált világkép”,¹¹⁴ „költőileg megformált ideologikum”¹¹⁵) helyett *monista* elemző módszert sürget, amelynek keretében „a tartalom és a forma nem különül el egymástól”,¹¹⁶ és „a mű ideologikuma ne[m] csak ontológiai, hanem történelembölcseleti értelmezést” is kap.¹¹⁷ Mindehhez egy „új fogalmi nyelv teremtését” tartja szükségesnek, „melynek minden eleme egyszerre jelöl eszmeiséget és formát”.¹¹⁸

A nyolcvanas években pedig már olyan mondatokat olvashatunk, miszerint – most Kulcsár Szabó Ernőt idézem – „a mű éppúgy teremti és formálja olvasóját, miként az olvasó is újrateremti a maga számára a művet”¹¹⁹; „a modern regény úgy sugall észlelési modelleket, hogy azokat a szöveg kontextuális adottságai folytán magának az olvasónak kell »előállítania«”¹²⁰; „az irodalmi műalkotást olyan képzeletbeli tárgynak tekinthetjük, amely szöveg és olvasó együttműködése során mindig más és más alakban realizálódik”.¹²¹

A Szegedy-Maszák és Kulcsár Szabó által megfogalmazott tételeket olyan tudományos elmélet keretezi, amely lényegileg lesz összeegyeztethetetlen a strukturalizmussal. Ez az összeegyeztethetetlenség, amely Kuhn szerint a tudományos forradalom jellemzője, akkor következik be, amikor egy tudományos közösség elveti „a hagyományos tudományos elméletet egy vele összeegyeztethetetlen másik kedvéért”, és ezzel átalakítja „a tu-

¹¹⁴ Szegedy-Maszák 1980: 15.

¹¹⁵ Szegedy-Maszák 1980: 17.

¹¹⁶ Szegedy-Maszák 1980: 15.

¹¹⁷ Szegedy-Maszák 1980: 15.

¹¹⁸ Szegedy-Maszák 1980: 21.

¹¹⁹ Kulcsár Szabó 1984: 14–15.

¹²⁰ Kulcsár Szabó 1984: 59.

¹²¹ Kulcsár Szabó 1984: 62.

dományos munka színterét képező világ[ot]”.¹²² A strukturalista szemlélettel (és általában a modern episztémé szervezte elméleti iskolákkal) összeegyeztethetetlen tételek között említhetjük többek között a szavak és a dolgok megkülönböztetésének, a referencialitásnak és nyelvtől független (vagy a nyelvhasználat mögötti) valóság vizsgálatának lehetetlenségére vonatkozó állításokat; a valóság nyelvi konstrukcióként, a beszélők által lakott nyelvi rendszerek effektusaként történő felfogását; a nyelvnek nem a világ lenyomataként, hanem a világot, a világról való ismereteket megelőző rendszerként történő kezelését; vagyis a nyelvben való „mindig már” bennlevőség hangsúlyozását; a nyelv mint emberi kifejezés vagy tevékenység, és egyúttal a beszélői ágencia lehetőségének elvetését, amennyiben nem a beszélő, hanem a nyelv beszél.

Mindezek a tételek az erős nyelvi fordulathoz köthetők, és összekötik az olyan, egyébként egymástól meglehetősen különböző nézeteket valló gondolkodókat, mint a késői Wittgenstein, Husserl, Heidegger és Gadamer, és nem kevésbé Jacques Derrida. A posztumusz kiadott *Filozófiai vizsgálódások* (1953) Wittgensteinje elvetette a nyelvi jelentés dualizmusát, és a szójelentést a nyelvhasználatban jelölte meg,¹²³ ezzel „visszahozva a szavakat metafizikájukból hétköznapi használatukba”.¹²⁴ Amikor beszélünk, hangsúlyozza, a szavak mellett nem jelennek meg „jelentések” a fejünkben, amelyeket egymáshoz kellene igazítanunk; nem is beszélhetünk efféle „igazításról”¹²⁵, hiszen „maga a nyelv

¹²² Kuhn 1984: 24.

¹²³ „...the word »meaning« [...] can be defined thus: the meaning of a word is its use in the language”; Wittgenstein 1958: 20. [43 §] (Nyíri Kristóf fordításában: „a szó jelentése nem más, mint használati módja a nyelvben”; Nyíri 1983: 93.

¹²⁴ „...bring words back from their metaphysical to their everyday use”; Wittgenstein 1958: 20 [116 §].

¹²⁵ „...if the meaning is the *use* we make of the word, it makes no sense to speak of such »fitting«”; Wittgenstein 1958: 53 [138 §].

a gondolat szállító közege”.¹²⁶ Az erős nyelvi fordulat a nyelv és a beszélő dualizmusát is felülírta, elvetve az emberi ágencia lehetőségét; Heidegger szerint „[l]ényegét tekintve a nyelv se nem az ember kifejezése, se nem tevékenysége. A nyelv beszél.”¹²⁷ E nyelvi fordulat során – mint Kulcsár Szabó Ernő írja – „annak gondolkodástörténeti tapasztalata került előtérbe, hogy az értelmes beszédre egyedül képes élőlény nyelvi mivolta (= a nyelv általi definiálhatósága) a nyelvnek *nem az eszközszerű használatában* mutatkozik meg, hanem kettejük viszonyának ama másik értelmezésében, ahol az embernek a nyelvhez való *hozzátartozása* a meghatározó mozzanat”.¹²⁸ Ezt nevezi Kulcsár Szabó „a nyelv mindenkori mögékerülhetetlenségének”.¹²⁹ A nyelvbe zártság legvégletesebb megfogalmazását talán Derridánál olvassuk, aki a referens vagy a transzcendentális jelölt hiányára mutat rá, tagadva a jelölt/jelölő kettősséget: „*Le signifié y fonctionne toujours déjà comme un signifiant.*”¹³⁰ – vagyis „[i]tt a jelölt mindig már jelölőként lép működésbe”,¹³¹ továbbá „*il n’y a pas de hors-texte*”¹³² – vagyis „szövegen kívüli jelentés nincsen”.¹³³ „Az olvasat [...] nem folymodhat egy metafizikai, történeti, pszicho-biografikus valóság referenciájához vagy egy szövegen kívüli jelölthöz sem (amelynek tartalma a nyelven kívüli tartalommal bír vagy bírhatna).”¹³⁴ Vagyis minden emberi tapasztalás a nyelv terméke, „effektusa”; minden nyelv.

¹²⁶ „...the language is itself the vehicle of thought”; Wittgenstein 1958: 107 [329 §].

¹²⁷ Heidegger 1959: 1126.

¹²⁸ Kulcsár Szabó 2017: 434.

¹²⁹ Kulcsár Szabó 2017: 437.

¹³⁰ Derrida 1967: 16.

¹³¹ Derrida 2014. „A könyv vége és az írás kezdete” című fejezet „A program” című alfejezetében.

¹³² Derrida 1967: 227.

¹³³ Derrida 2014: 2. „A Veszedelmes pótlék” című fejezet „A mértéktelen. Módszertani kérdés” című alfejezetében.

¹³⁴ Derrida 2014: 2. „A Veszedelmes pótlék” című fejezet „A mértéktelen. Módszertani kérdés” című alfejezetében.

Olyan gondolatok ezek, melyek valamilyen formában fellelhetők a strukturalistákból – részben az erős nyelvi fordulat hatására – posztstrukturalistákka lett teoretikusok állításaiban (Barthes, Althusser, Deleuze, Donato, Foucault, Genette, Girard, Kristeva – és még idesorolnám Benveniste-et is), valamint a posztstrukturalizmus tágabb címkéje alatt futó iskolák (köztük a dekonstrukció, pszichoanalitikus kritika, a hermeneutika és a recepciókritika) más képviselőinek felfogásában (Derrida, Miller, Johnson, Butler; Lacan; Heidegger, Gadamer; Jauss stb.).

Elmondható tehát, hogy míg a gyenge nyelvi fordulat meghatározó szerepet játszott a strukturalista szemlélet kialakításában, addig az erős nyelvi fordulat – amely a tanulmányomban alkalmazott terminológia értelmében maga is paradigmaváltás volt – a posztstrukturalista paradigmaváltásért felelős.

Ám nálunk ebben a tekintetben sem az történt, ami várható lett volna. Magyarországra csak nagy késéssel – jó három-négy évtizedes késéssel – szüremkedtek be strukturalista irányzatok, amelyek megingatták a marxista kritikának a politikai hatalom által biztosított hegemoniáját. Az pillanat, amikor Magyarországon a strukturalizmus a tudományos közbeszéd tárgya és kerete lett, szinte egybeesik azzal a pillanattal, amikor „Nyugaton” a strukturalista elméleti paradigma kifulladásra jutott. E kifulladás kezdeti dátuma 1966-ra tehető, a Johns Hopkins Egyetemen tartott konferencia időpontjára,¹³⁵ amelyen többek között elhangzott Derrida „A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diszkursusában” című, a bináris kategóriákból és a struktúrán kívüli középpontból szerveződő struktúra érvényességét megkérdőjelező előadása. A posztstrukturalista fordulat itt megnyilvánuló előkészítői között meg kell említenünk Eugenio Donatót is, aki prezentációjában rámutatott, hogy a jelölt rendje másodlagos a jelölő rendje mellett, valamint Roland Barthes-ot és Jacques Lacant: előbbi a nyelv „duplicitása” ellen érvelt, utóbbi a szubjek-

¹³⁵ Ennek a konferenciának az anyaga 1970-ben jelent meg *The Structuralist Controversy: The Languages of Criticism and the Sciences of Man* címen, Richard Macksey és Eugenio Donato szerkesztésében.

tum monologikus felfogása mellett, a nyelvet és a szubjektumot egyaránt Möbius-szalagként konceptualizálva.

Különös módon a strukturalizmus magyarországi elterjedésének megkésettségét nem követte a posztstrukturalista szemlélet elterjedésének megkésettsége: utóbbi viszonylag gyorsan – egy-két évtized után – megjelent a kutatómunkában. Ekként Bezeczký Gábor frappáns megjegyzése, miszerint „a magyar irodalomtörténészek szinte kollektíven aludtak át egy – vagy több – korszakot”,¹³⁶ csak a strukturalizmus előtti időszakra érvényes. Nem véletlen, hogy a Szegedy-Maszák Mihálytól és Kulcsár Szabó Ernőtol korábban idézett kijelentések, melyekkel a posztstrukturalista váltást sürgették, az 1980-as évekből valók: a nyolcvanas években már „a hegemoniájába belefásult marxista esztétikáról” beszélhetünk,¹³⁷ amennyiben az „állampárt tudomány- és művelődéspolitikája már régen lemondott [...] a marxizmus *monopóliumáról*” és megrendült „a hivatalos ideológia uralmának *hegemón* pozíciója”.¹³⁸ Vagyis elmondható – és ezzel a fordulat vagy paradigmaváltás kérdésére is válaszolok –, hogy a magyarországi irodalomtudományban a strukturalizmus fordulata rövid időn belül maga után vonta a posztstrukturalizmus paradigmaváltását.

Irodalom

- Abádi Nagy Zoltán 2017. A humán és társadalomtudományok helyzete az 1950-es években. *Debreceni Szemle* XXV (1): 14–43.
- Bachmann-Medick, Doris 2016. *Cultural Turns – New Orientations in the Study of Culture*. Ford. Adam Blauhut. Berlin: De Gruyter.
- Béládi Miklós – Kiss Ferenc – Rónay László 1981. Az irodalomkritika a hetvenes években. In Béládi Miklós (szerk.): *A magyar irodalom története 1945–75*. VII köt. Irodalmi élet és irodalomkritika.

¹³⁶ Bezeczký 2006.

¹³⁷ Kulcsár Szabó 1994: 31.

¹³⁸ Kulin 2018: 3.

- Budapest: Akadémiai. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Spenot-a-magyar-irodalom-tortenete-1/vii-kotet-a-magyar-irodalom-tortenete-19451975-i-irodalmi-elet-es-irodalomkritika-740F/a-korszak-irodalomszemlelete-7737/a-kritika-beladi-miklos-kiss-ferenc-ronay-laszlo-78C3/a-kritika-szerpenek-atalakulasa-19571975-7926/az-irodalomkritika-a-hetvenes-evekben-7943/>
- Bezecsky Gábor 2006. A strukturalizmus Magyarországon. 2000 2006 (4): 64–76. <http://ketezer.hu/2006/04/astrukturalizmus-magyarorszagol/>
- Bojtár Endre 1978. *Szláv strukturalizmus az irodalomtudományban*. Budapest: Akadémiai.
- Defert, Daniel – Ewald, François – Lagrange, Jacques 1994. Chronologie. In Michel Foucault: *Dits et écrits, 1954–1988. I.* Paris: Gallimard. 13–32.
- Derrida, Jacques 1967. *De la Grammatologie*. Paris: Les Éditions de Minuit.
- Derrida, Jacques 2014. *Grammatológia*. Ford. Marsó Paula. Budapest: Typotex Kiadó. e-könyv.
- Hacking, Ian 1975. *Why Does Language Matter to Philosophy?* Cambridge: Cambridge University Press.
- Hankiss Elemér 1968. Kvantitatív módszerek az irodalomtudományban. [Valóság XI (7): 1–18.] In Szerdahelyi István (szerk.) 1977. *A strukturalizmus-vita. I.* Budapest: Akadémiai. 36–69.
- Hankiss Elemér 1970a. A „struktúra” – Kísérlet a fogalom meghatározására. [Kritika 8 (9): 21–30.] In Szerdahelyi István (szerk.) 1977. *A strukturalizmus-vita. I.* Budapest: Akadémiai. 70–88.
- Hankiss Elemér 1970b. Az irodalmi mű: struktúra vagy modell? [Valóság XIII (7): 74–88]. In Szerdahelyi István (szerk.) 1977. *A strukturalizmus-vita. I.* Budapest: Akadémiai. 89–114.
- Hankiss Elemér 1971a. Vitaindító szempontok. In Hankiss Elemér (szerk.) 1971. *Formateremtő elvek a költői alkotásban: A verselemzés új módszerei és lehetőségei*. Budapest: Akadémiai. 9–10.
- Hankiss Elemér (szerk.): 1971b. *Formateremtő elvek a költői alkotásban: A verselemzés új módszerei és lehetőségei*. Budapest: Akadémiai.
- Hankiss Elemér (szerk.): 1971c. *A novellaelemzés új módszerei*. Budapest: Akadémiai.

- Hankiss Elemér (szerk.): é. n. [1971d]. *Strukturalizmus. I–II*. Budapest: Európa.
- Hankiss Elemér 1973. Amiről érdemes vitatkoznunk. [*Kritika* 11 (2): 5–6.] In Szerdahelyi István (szerk.) 1977. *A strukturalizmus-vita. II*. Budapest: Akadémiai. 19–25.
- Heidegger, Martin 1957. Language. In Leitch, Vincent B. (ed.) 2001. *The Norton Anthology of Theory and Criticism*. New York: Norton. 1121–1134.
- Hermann István 1970. Az elsüllyesztett ember. Jegyzetek a strukturalizmusról. [*Kritika* 8 (5): 16–21.] In Szerdahelyi István (szerk.) 1977. *A strukturalizmus-vita. I*. Budapest: Akadémiai. 198–215.
- Horváth Iván – Veres András (szerk.): 1980. *Ismétlődés a művészetben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Horváth Márton 1949. Író-diplomaták. In Szabolcsi Miklós (szerk.) 1955. *Irodalom és felelősség*. Budapest: Művelt Nép. 76–79.
- Katsányi Sándor 2004. Indexek, könyvúzdák, könyvtárosok. Könyvkivonások a Fővárosi Könyvtárban 1945–1950. *Könyvtári Figyelő* 50 (3): 513–524. <http://epa.oszk.hu/00100/00143/00052/katsanyi.html>
- Király István 1972. Marxizmus, közélet, irodalomtörténet. [Beszélgetés E. Fehér Pállal; *Kritika* 10 (6): 14–16.] In Szerdahelyi István (szerk.) 1977. *A strukturalizmus-vita. I*. Budapest: Akadémiai. 270–278.
- Kiss Lajos 1972. Struktúra és strukturalizmus. [*Kritika* 10 (10): 6.] In Szerdahelyi István (szerk.) 1977. *A strukturalizmus-vita. II*. Budapest: Akadémiai. 14–18.
- Kistamásné Varga Sarolta 1968. A strukturalizmus vázlatos kritikája. [*Társadalmi Szemle* XXIII (5): 103–110.] In Szerdahelyi István (szerk.) 1977. *A strukturalizmus-vita. I*. Budapest: Akadémiai. 238–252.
- Klanczay Tibor 1964. *Marxizmus és irodalomtudomány*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kovács Endre – Szerdahelyi István 1980. *Irodalomelméleti alapfogalmak*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kósa László 2001. *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest: Osiris.
- Kuhn, Thomas 1984. *A tudományos forradalmak szerkezete*. Ford. Bíró Dániel. Budapest: Gondolat.

- Kulcsár Szabó Ernő 1984. *A zavarbaejtő elbeszélés*. Budapest: Kozmosz Könyvek.
- Kulcsár Szabó Ernő 1994. *Az új kritika dilemmái – Az irodalomértés helyzete az ezredvégen*. Budapest: Balassi.
- Kulcsár Szabó Ernő 2017. A nyelv, a dolgok és az alapító megnevezés. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Budapest: Gondolat. 433–461.
- Kulin Ferenc 2018. A Kádár-korszak kultúrpolitikájának politikatörténeti háttere. *Életünk* 56 (3): 1–8.
- Lukács György 1938. A realizmusról van szó. In Szabolcsi Miklós – Illés László – József Farkas (szerk.) 1982. *Világ szemlélet és irodalom. A magyar marxista irodalom szemlélet kialakulásának dokumentumaiból*. Budapest: Kossuth. 279–306.
- Lukács György 1946a. Népi írók a mérlegen. In Szabolcsi Miklós (szerk.) 1955. *Irodalom és felelősség*. Budapest: Művelt Nép. 16–34.
- Lukács György 1946b. Újhold. In Szabolcsi Miklós (szerk.) 1955. *Irodalom és felelősség*. Budapest: Művelt Nép. 35–38.
- Lukács György 1947. Elfogulatlan irodalom szemléletért. In Szabolcsi Miklós (szerk.): 1955. *Irodalom és felelősség*. Budapest: Művelt Nép. 39–44.
- Lukács György 1949. A marxista kritika feladatai. In Szabolcsi Miklós (szerk.) 1955. *Irodalom és felelősség*. Budapest: Művelt Nép. 49–75.
- Martinkó András 1971. Próza, ritmikus próza, vers, szabad vers. In Hankiss Elemér (szerk.) 1971. *Formateremtő elvek a költői alkotásban: A verselemzés új módszerei és lehetőségei*. Budapest: Akadémiai. 55–66.
- Martinkó András 1973. *Költő, mű és környezet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Miklós Pál 1968. Bevezetés a *Helikon* 1968. 1. számához. [*Helikon* XIV (1): 3–24.] In Szerdahelyi István (szerk.) 1977. *A strukturalizmus-vita. I.* Budapest: Akadémiai. 115–147.
- MSZMP 1972. Irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdése. Az MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalása. *Társadalmi Szemle* XXVII (10): 26–39.
- Nyíri Kristóf 1983. *Ludwig Wittgenstein*. Budapest: Kossuth.
- Nyíró Lajos 1967. *Irodalomelmélet – korszerű művészet*. Budapest: Magvető.

- Nyíró Lajos (szerk.) 1970. *Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól*. Budapest: Akadémiai.
- Nyíró Lajos – Veres András (szerk.) 1981. *A marxista irodalomelmélet története*. Budapest: Kossuth.
- Pettersson, Bo 2012. On the Linguistic Turns in the Humanities and Their Effect on Literary Studies. In Ansgar Nünning – Kai Marcel Sicks (ed.): *Turning Points – Concepts and Narratives of Change in Literature and Other Media*. Berlin: De Gruyter. 407–423.
- Révai József 1950. Megjegyzések irodalmunk néhány kérdéséhez. In Szabolcsi Miklós (szerk.) 1955. *Irodalom és felelősség*. Budapest: Művelt Nép. 80–95.
- Rorty, Richard (ed.) 1992. *The Linguistic Turn – Essays in Philosophical Method*. Chicago. The University of Chicago Press.
- Szabolcsi Miklós 1964. *Elődök és kortársak*. Budapest: Szépirodalmi.
- Szabolcsi Miklós 1967. Strukturalizmus, napi kritika és közönség Franciaországban. [*Kritika* 5 (8): 3–10.] In Szerdahelyi István (szerk.) 1977. *A strukturalizmus-vita. I.* Budapest: Akadémiai. 9–24.
- Szabolcsi Miklós 1969. *A verselemzés kérdéseiről*. Budapest: Akadémiai.
- Szabolcsi Miklós 1971. *Jel és kiáltás. (Az avantgarde és neoavantgarde kérdéseiről)*. Budapest: Gondolat.
- Szabolcsi Miklós – Illés László – József Farkas (szerk.) 1982. *Világ szemlélet és irodalom. A magyar marxista irodalom szemlélet kialakulásának dokumentumaiból*. Budapest: Kossuth.
- Szegedy-Maszák Mihály 1971. Szintakszis, metafora és zeneiség Kassák költeményében. In Hankiss Elemér (szerk.) 1971. *Formateremtő elvek a költői alkotásban: A verselemzés új módszerei és lehetőségei*. Budapest: Akadémiai. 419–437.
- Szegedy-Maszák Mihály 1980. *Világkép és stílus*. Budapest: Magvető.
- Szerdahelyi István 1974. Vita a strukturalizmusról a magyar irodalomtudományban. [*Valóság* XVII (3): 32–48.] In Szerdahelyi István (szerk.) 1977. *A strukturalizmus-vita. II.* Budapest: Akadémiai. 87–129.
- Szerdahelyi István (szerk.) 1977a. *A strukturalizmus-vita. I–II.* Budapest: Akadémiai.
- Szerdahelyi István 1977b. Kis János – Bence György: A strukturális elemzés határai című cikkének ismertetése. In Szerdahelyi István (szerk.): 1977. *A strukturalizmus-vita. I.* Budapest: Akadémiai. 193–197.

- Szili József 1966. „Irodalomközpontúság” az irodalomtudományban. *Irodalomtudományi Közlemények* 66 (4): 454–472.
- Tamás Lajos 1967. Előszó a magyar kiadáshoz. In Ferdinand de Saussure: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Ford. B. Lőrinczy Éva. Budapest: Gondolat. 5–8.
- Telegdi Zsigmond 1972. Előszó. In Telegdi Zsigmond (szerk.) 1972. *Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet*. Budapest: Tankönyvkiadó. 3–5.
- Vitányi Iván 1971. Novellaelemzések. In Hankiss Elemér (szerk.) 1971. *A novellaelemzés új módszerei*. Budapest: Akadémiai. 87–91.
- Wittgenstein, Ludwig 1958. *Philosophical Investigations*. Ford. G. E. M. Anscombe. New York: Macmillan.
- Wittgenstein, Ludwig 2004. *Logikai-filozófiai értekezés – Tractatus logico-philosophicus*. Ford. Márkus György. Budapest: Atlantisz.
- Wittgenstein, Ludwig 2015. *Tractatus Logico-Philosophicus/Logisch-philosophische Abhandlung*. Ford. C. K. Ogden és Frank P. Ramsey/D. F. Pears és B. F. McGuinness. London: Kegan Paul.

Agy és elme: szerencsés találkozások

1. Behaviorizmus és kognitív pszichológia

A kísérleti pszichológia fő irányzatainak változásait leegyszerűsítve úgy írhatjuk le, hogy először az élményeket közvetlenül megfigyelő kísérletezés jelent meg. Ezt felváltotta a viselkedés megfigyelése, ahol a külső hatások (ingerek) és az ezekre adott reakciók változásait elemezték a viselkedés következményeinek (jutalmazás, büntetés) függvényében (kondicionálás). Ez az irány, valamint a tanulási teljesítmény változásait a megtanulandó anyag prezentálásának és a korábbi tanulás hatásának függvényében (verbális tanulás) vizsgáló kutatások a kapcsolatok képződését tartották a pszichikus működések építőkövének. Ezt követően az elmében (az angol „mind” fordítása) végbemenő folyamatok jellegének kutatása vált a céllá, azaz a környezetről alkotott reprezentációk sajátosságainak és a reprezentációk átalakulásainak vizsgálata. Másképpen, a klasszikus, Wundtra visszavezethető kísérletes pszichológiát felváltotta a behaviorizmus, ezt pedig a kognitív pszichológia. A behaviorizmus térnyerését az 1930-as évektől számíthatjuk, bár a programalkotó írás már 1913-ban jelent meg.¹ A kognitív pszichológiáról mint „uralkodó” irányzatról az 1960-as évektől beszélhetünk.² A kognitív pszichológia megjelenéséről szoktak mint kognitív forradalomról beszélni,³ ahol a bombákat olyan írások jelentették mint Chomsky bírálata Skinner *Verbal behavior* című könyvéről, vagy

¹ Watson 1913: 158–178.

² A pszichológia történetéről lásd Pléh 2010.

³ Lachman–Lachman–Janet 1979.

George Miller írása a mágikus hetes számról (plusz/mínusz ket-tő).⁴ E dominánsan amerikai történet mellett az európai kísérleti pszichológiát a sokáig „állócsillagnak” tűnő Piaget jellemezte,⁵ a kognitív pszichológia kialakulása pedig nagymértékben brit kutatásokhoz köthető.⁶ „Forradalmi alvósejt” akcióját jelentette a brit Bartlett munkáinak felelevenítése, aki vizsgálataiban ki-mutatta az emlékezeti torzítások formáit, amikor történeteket kellett felidézni. A változások a sémák irányába tolódtak, így az eredmény megalapozta az emlékezet konstrukciós elméleteit.

2. Kísérleti pszichológia

A magyar kísérletes pszichológia alakulása egyáltalán nem kö-vette ezt a történetet. Magyarországon a pszichológiában a la-boratóriumi kísérletezésnek nem volt nagy hagyománya, ami nem azt jelenti, hogy ne lettek volna komoly kutatások (itt főleg Ranschburg Pálra, esetleg Harkai Schiller Pálra szoktunk hivat-kozni⁷). Ha megnézzük a *Magyar Pszichológiai Szemle* 16. köte-tét (1947), kísérletes közleményt nem találunk benne. E kötet volt egyébként az utolsó, mielőtt a pszichológia a nem kívánatos

⁴Chomsky 1959: 26–57, Skinner 1957, Miller 1956: 81–97.

⁵Az „új” kísérleti gyermeklélektan rámutatott a csecsemők és kis-gyermekek jelentős mentális teljesítményeire. E területen magyar kutatók, Csibra Gergely és Gergely György munkája alapvetőnek tekinthető.

⁶A II. világháború idején brit pszichológusoknak több gyakorlati problémát kellett megoldani. Ezek között szerepeltek a zajos kommuni-kációs rendszerekben a felvető kapacitásának problémái, az irreleváns és releváns események megkülönböztetésének lehetőségei. E kérdéskör ala-pozta meg a figyelem modern pszichológiai kutatásait, és ezen belül az első kognitív pszichológiaiak nevezhető modellt, Broadbent „korai szűrési” modelljét. (A témakör összefoglalásaként lásd Broadbent 1958. A figyelmi szelekció kérdésköréről lásd Czigler 2005.)

⁷Ranschburg Pál kísérletes kutatásairól lásd Czigler 2013. Harkai Shiller Pál kutatásairól lásd Marton–P. Bakay 1995: 133–155; P. Bakay 1996: 49–72.

tudományok közé került. A nem kívánatos tudomány azonban nem jelentette a pszichológia teljes tiltását, Kardos Lajos vezetésével ezekben az években is működött pszichológia tanszék az ELTE-n (bár a pszichológusképzés csak a hatvanas évek elején indult el), az Egyetemi Könyvtár pedig folyamatosan előfizetett számos fontos külföldi folyóiratot.⁸

2.1. A „magasabbrendű idegrendszeri folyamatok” (Pavlov)

A támogatott irányzat a Pavlov nevéhez köthető, feltételes (kondicionált) reflexeken alapult. Magát az alaphelyzetet mindenki ismeri: ha a tápláléknak a kísérleti állat (Pavlov laboratóriumában kutya) szájába kerülését rendszeresen megelőzi egy csengő hangja, a nyáleválasztás már a csengőhangra megjelenik, ám ha az együtt járás tartósan elmarad, a hangra megszűnik a nyáleválasztás. A kondicionálás e formájához (klasszikus kondicionálás) képest a másik paradigma, az instrumentális kondicionálás az amerikai behaviorista pszichológiában alakult ki, az alpmódszerben az állat (legtöbbször galamb vagy patkány) megfelelő mozgást (csőrével rákoppint egy billentyűre, illetve lábbal lenyomja) követően táplálékhoz jut. Ha az állat éhes, a mozgások gyakorisága fokozódik. A „büntetési” változatban az állat (általában patkány vagy macska) megfelelő viselkedéssel elháríthat vagy elkerülhet egy kellemetlen ingert (általában áramütést). A viselkedés tanulmányozásának harmadik módszerében az állat

⁸ A magyarországi kísérleti pszichológiával kapcsolatos tágabb politikai és szűkebb tudománypolitikai háttérrel lásd Pléh 2011. E tanulmány bemutatja a kísérleti pszichológia alakulását befolyásoló személyi és szervezeti tényezőket, a magyar pszichológusok szakmai tájékozódási lehetőségeit, és statisztikai adatokkal illusztrálja a kísérleti pszichológia magyarországi alakulását. Bemutatja a hazai könyvkiadást, mely egyrészt követte, másrészt formálta a területet. Így e tanulmány hozzájárulása jelen tanulmányhoz alapvető, és több tekintetben kiegészíti azt.

(általában patkány) labirintusok megfelelő útvonalának bejárásával juthatott táplálékhoz. A próbák során az állat megtanulta az optimális útvonalat.⁹ Közös vonás annak keresése, hogy mi az, ami összekapcsolódik a tanulás során, például a semleges inger és a vegetatív idegrendszer által indított reakció (nyáleválasztás), vagy a semleges inger és a táplálék által kiváltott inger. Továbbá van-e szerepe, és ha igen, mi a jutalomhoz vezető mozgásban a labirintus egyes pontjainak: ezeknek a helyeknek a speciális kinézete, esetleg szaga döntő, vagy a labirintus egészéről kialakult belső kép (ez a vonatkozás később még fontos lesz). Az egyik központi tényező így a kapcsolatok kialakulása. Ugyanez mondható el a humán kísérletezésről. A „verbális tanulás” (*verbal learning*) címszó alatt azokat a törvényszerűségeit vizsgálták, melyek meghatározzák, miként felejtődnek el ezek a kapcsolatok.

A magyar kutatóknak (szerencsére) nem kellett olyan „kemény vonalas” irányt követni, mely a pavlovi és az amerikai behaviorista pszichológia elhatárolását követelte volna. Ugyanakkor Pavlovval foglalkozni kellett, amit még a klasszikus német pszichológiai hagyományokon építkező Tánczos Zsolt is megtett a szenzoros kölcsönhatásokat vizsgáló munkái kezdetekor.¹⁰ Az egyetemi pszichológiai kutatásokban hosszú ideig meghatározó szerepű Kardos Lajost viszont komolyan érdekelte a kapcsolatok kialakulásának kérdésköre, és fokozatosan kimunkálta az állati emlékezés olyan elképzelését, melyben jelentős szerepet játszott a képszerűen működő reprezentációs rendszer, egy olyan rendszer, mely a kognitív pszichológiai gondolkodás egyik forrásától, a neobehaviorista Tolman kognitív térkép fogalmától nem áll messze.¹¹

⁹ E módszerek, a hozzájuk kapcsolódó elméleti viták, és ezen túlmenően a kísérleti pszichológia szinte valamennyi területének ismeretanyaga magyar nyelven 1966-tól vált könnyen hozzáférhetővé: Woodworth–Schlossberg 1966.

¹⁰ Tánczos 1958: 105–120; Tánczos 1959: 101–116.

¹¹ Tolman 1948: 189–208. Kardos Lajos hangsúlyozta a különbségeket Tolman és az ő felfogása között. „Feltehető, hogy az állat emlékképe

A kondicionálás egyéni különbségeinek vizsgálatára Pavlov laboratóriumában tipológiát alakítottak ki az ingerületi és gátlási folyamatok erősségének alapján, ami jelentősen befolyásolta a brit személyiség-lélektan ismert képviselőit. Magyarországon a személyiség-lélektan ehhez az irányzatához Marton Magda számos elméleti és empirikus közleménnyel csatlakozott.¹² Később ezt az irányt Kulcsár Zsuzsa munkássága vitte tovább. Maga idegtudományos kísérleteket nem végzett, de elméleti munkásságában a neurofiziológiai eredmények szerepe központi jelentőségű volt.

2.2 Neobehaviorizmus

A „neobehaviorizmus” kifejezés ebben az írásban Tolman nevével kapcsolatban hangzott el először. Mit jelent a „neo”? Lényegében azt a felismerést, hogy vizsgálni kell, mi van a viselkedést megindító környezet és a nyílt viselkedés között. Ilyen a hajtóerő (drive), azaz valamilyen szükséglet belső megjelenése, de nem biztos, hogy a viselkedés azonos lesz, ha eltérnek a szükséglet kielégítésének lehetőségei (ösztönző [incentív]), alapvető a kapcsolat erőssége a környezet és az adott viselkedés között (szokáserősség). A viselkedést több tényező is gátolhatja, például az azonos viselkedés azonnali ismétlésének gátlása (reaktív gátlás). E tényezők egyidejű tekintetbevételével elvileg megjósolható lenne a viselke-

nem tökéletes reprodukciója az érzékelt originálnak, hiányozhatnak belőle részletek, lehet halványabb, de semmi esetre sem leegyszerűsített, vázlatos, sematizált vagy bizonyos (bármely szempontból) releváns mozzanatokra redukált (mint pl. a térkép).” Kardos Lajos 1973: 337. Kardos Lajos akár ezen az úton, akár az információ mibenlétéről kialakított elképzeléseivel Kardos Lajos (Kardos 1976) közel kerülhetett volna a kognitív pszichológiához. Mindazonáltal, mint ezt hivatkozásai mutatják (például Kardos 1981), Kardos Lajos ismerte és olvasta több, a kognitív pszichológia élővalába tartozó szerző kutatásait.

¹² Marton Magda kísérletes munkásságának áttekintését lásd Czigler 2017: 427–439.

dés egy adott pillanatban. Egy ilyen rendszer kialakításával Clark C. Hull próbálkozott.¹³ A rendszer valójában nem működött, amit az mutat, hogy Hull maga bevonta az értelmezésbe a „reakció potenciál ingadozása” elnevezésű tényezőt, ami mint random (előre láthatatlan) hatás befolyásolja, és így megjósolhatatlanná teszi az aktuális viselkedést. Mindazonáltal Hull hatása általában, és Magyarországon is nagyon jelentős volt. Meglepőnek tűnhet, hogy a Magyarországon is sokat kutatott téma, a kreativitás kísérletes vizsgálata¹⁴ is ebből az elméletből indult el. Az adott helyzethez potenciálisan kapcsolódó reakciók ugyanis hierarchiát alkotnak. Ha ez merev, és egy adott válasz vagy néhány válasz dominál, akkor a ritkább, kisebb valószínűségű válaszok megjelenésének valószínűsége kicsi. Ha viszont nem merev a hierarchia, ritkább, kisebb valószínűségű válaszok is megjelennek. A kreativitást pedig éppen az ilyen szokatlan válaszok megjelenése jelentené, melyre a kreativitást vizsgáló eljárásokat alapítanak.

3. Az aktivációs rendszer

A pavlovi és behaviorista megközelítések központi mozzanata – mint erre fentebb utaltam – a kapcsolatok kialakítása. Ennek egyik szükséges, de nem elégséges feltétele az időbeli egybeesés (pontosabban kontiguitás). Teljesülnie kell azonban egy további feltételnek is, Hull rendszerében a hajtóerő redukciója (drive redukció). A hajtóerő megszűnése az aktivitás megszűnését jelenti, következésképpen kialakulása az aktivitás növekedését. Ezen a ponton az idegélettan és a pszichológia egy ritka találkozása jött létre. Moruzzi és Magoun az 1940-es évek végén úgy találta, hogy az érzékelés specifikus pályái mellett az idegrostok oldalági az agytörzsben hálózatos rendszert alkotnak, mely összegzi a beérkező impulzusokat. Az összegzett aktivitás, nagyságának

¹³ Hull 1943.

¹⁴ Példaként: Pléh 1970; Barkóczi–Oláh–Tamás 1973: 522–532; Zé-
tényi 1978: 565–570.

megfelelő aktiváló hatást fejt ki az agykéregre.¹⁵ A pszichológusok már régóta tudták, hogy az aktivitás és a teljesítmény kapcsolatát fordított U görbe írja le, azaz az optimális viselkedés szempontjából nem megfelelő sem a túl magas, sem a túl alacsony aktivitási szint (Yerkes–Dodson-törvény). Az agytörzsi felszálló aktiváló rendszer idegélettani alapot teremtett ehhez a törvényszerűséghez, és általános magyarázó elvet kínált a viselkedés szabályozásához: a törekvés a túl magas aktivációs szint csökkentése (drive redukció), és a túl alacsony elkerülése (drive indukció). E gondolatmenet, mely megalapozta a kereső, újdonságot preferáló viselkedés magyarázatát, főként D. O. Hebb hatására vált népszerűvé.¹⁶ Magyarországon Barkóczi Ilona egyetemi előadásaiban 1964–65-ben ezek az eredmények és a belőlük levonható teoretikus elképzelések részletesen szerepeltek.

3.1. Pszichofiziológia az élettani intézetekben és kutatási témák a kísérleti pszichológiai műhelyekben

A kondicionálási kísérletekben az aktivitás változása, a hajtóerő redukciója a neobehaviorista elméletben a kapcsolat kialakulásának alapvető tényezője. Egy másik gyors aktivációváltozás viszont annak növekedése. E változás az orientációs reakció. Az orientációs reakciót, mint „Mi ez?” reflexet már Pavlov laboratóriumában megfigyelték, amikor egy új ingerre a kutya lehetőségei szerint (a pavlovi helyzetben ez meglehetősen korlátozott volt) az új inger felé fordult. A magyar pszichológia számára alapvető jelentőségű, hogy a Pécsi Orvostudományi Egyetem Élettani Intézetében Grastyán Endrét ez a két témakör, a megerősítés és az orientációs reakció idegrendszeri mechanizmusa érdekelte. Az orvostudományi egyetemeket valószínűleg kevés-

¹⁵ Moruzzi–Magoun 1949. Magyarul ismerteti: Ádám 1969.

¹⁶ Hebb könyve magyarul (Hebb 1975) hét kiadást ért meg. Hebb ismertségét legalább annyira Hebb-törvény jelenti, mely szerint az idegsejtek közötti kapcsolat erősségét az azonos idejű tüzelés gyakorisága alakítja ki.

bé kötötték a pszichológiát érintő megszorítások, a kísérletezés feltételei és a publikációs lehetőségei lényegesen jobbak voltak, mint az ELTE-n, és ami talán a legfontosabb, ebben a környezetben természetes volt a neurofiziológiai módszerek alkalmazása. (Megjegyzendő, hogy az élettanhoz kötődő keretek tették lehetővé Mészáros István mellett Bányai Éva hipnózis kutatásainak elindulását.) Ez abból a szempontból is lényeges, hogy Pavlov mindvégig élettani kutatóként azonosította magát és munkatársait, a valódi neurofiziológia módszertana (agyi elektromos ingerlés, agyi elektromos elvezetések) viszont Pavlov idejében még nem alakult ki. Grastyánt, aki meg volt győződve, hogy a viselkedés alapvető modellje és a viselkedés elemi összetevője az instrumentális kondicionálás, többek között az a kérdés foglalkoztatta, hogy a drive redukció (aktivitáscsökkenés) mint a kapcsolat kiépülésének mechanizmusa ellentétben áll a fiziológia egyik elvével: az alapvető (aktív) mechanizmus az ingerület, így az aktiváció növekedése. Kísérleti eredményei bebizonyították, hogy ez így is van, az ingerlés fokozatosan gátlást épít fel, megerősítéskor viszont a gátlás megszűnik, a gátlás megszűnése pedig a lehető legnagyobb idegrendszeri aktivitásfokozódáshoz vezet. Az ingerületgátlás e dinamizmusa kísérleti eredményeiben felfedte a viselkedés vezérlésének alapelveit, a húzó-taszító működéseket, és ezzel elvezetett egy általánosabb motiváció általánosabb felfogásához.

Fontos, hogy Grastyán munkáiban a motivációs és mozgásszervezés összefonódott, amennyiben kimutatta, hogy a kéreg alatti ingerléssel szimulált pozitív és negatív megerősítés egyben húzó, illetve taszító mozgásokkal jár. A mozgásosság vizsgálata a pszichológiai működésekben lényegesen meghatározta a magyar kísérleti pszichológiai kutatásokat, és ebben valószínűleg szerepe volt Grastyán munkáinak is, de nem csupán annak. A szovjet pszichológia cselekvésvű irodalma fordításokban azok számára is ismertté vált, akik eredetiben nem olvasták, illetve tanulmányaikat nem a Szovjetunióban végezték. A hazai kísérleti pszichológiában (néhány fejlődéslélektani kutatástól eltekintve) a hatás inkább nem-specifikus lehetett. A ténylegesen mozgásszer-

vezéssel foglalkozó kísérleti kutatások területén Semjén András munkái egy francia kísérletes iskolát követtek, Illyés Sándor pedig lényegében irányzatoktól függetlenül foglalkozott mozgásszervezési kérdésekkel. A kognitív pszichológia irányába viszont két kutatási vonulat mutatott, az ELTE-n Putnoky Jenő és Barkóczi Ilona érdeklődése, az MTA kutatóintézetében pedig Marton Magda és Szirtes József munkássága.¹⁷

Grastyán laboratóriumában a másik témakör az orientációs reakció vizsgálata volt, jelesül az, hogy mi vált ki orientációs reakciót.¹⁸ A témakör, mint erről fentebb szó volt, előkerült Pavlov laboratóriumában, de az orientációs reakció máig legtöbbet idézett modellje Szokolov nevéhez fűződik.¹⁹ Szokolov elmélete szerint a környezetről idegrendszeri modell alakul ki, orientációt pedig azok az események váltanak ki, melyek nem illenek össze az idegrendszeri modellel. Grastyán ezt az elméletet úgy módosította, hogy az orientációs reakció kialakulásához arra van szükség, hogy két, egyidejűleg aktív idegrendszeri modell egymással összeférhetetlen legyen.

Az orientációhoz tehát arra van szükség, hogy rendelkezésre álljanak modellek a környezetről, és e modelleket előzetes tanulási folyamatok alapozzák meg. Az orientációs reakció időleges aktivitásemelkedés, ebben a vonatkozásban kapcsolódik azokhoz a motivációs formákhoz, melyek aktivációnövekedésre vezetnek, mint az újdonság, érdekesség keresése, és melyeket máig is hatékony könyvében Berlyne kollatív motivációnak nevezett. A magyar pszichológiában főként Barkóczi Ilona munkáiban jelent meg ennek közvetlen hatása.²⁰

¹⁷ Szabó–Molnár–Kolta–Grastyán 1968: 289–301; Marton–Urbán–Szirtes 1968: 317–331; Marton 1970: 182–189; Barkóczi 1965: 115–123; Putnoky 1975: 283–396; Illyés 1965: 207–213; Semjén 1970: 1–25.

¹⁸ Vereczkey–Karmos–Grastyán 1965: 123–129.

¹⁹ Sokolov 1963: 545–480. Az elméletet részletesen ismerteti Marton 1964: 37–50.

²⁰ Berlyne 1960; Barkóczi 1970: 199–205; Czigler–Strasszer–Nagy–Barkóczi 1970: 216–223.

Az orientációs reakció elmélete/elméletei történetileg nem kapcsolódnak a kognitív pszichológiához, fogalmilag viszont igen, hiszen Szokolov elmélete feltételez idegrendszeri modelleket, és bár e kifejezésben az idegrendszer szó szerepel, valójában a modell sokkal inkább fogalmi, mint konkrétan neurofiziológiai (ugyanaz persze elmondható a magát „magasabb idegműködések tudományának” nevezett pavlovi kutatások döntő többségéről). Grastyán Endre pécsi és Ádám György budapesti laboratóriuma viszont valóban agykutatásokat folytatott, az utóbbi laboratórium agyi területek egymás utáni ingerlésekor a kapcsolat kialakulásának lehetőségeit, majd a zsigeri ingerek észlelhetőségének feltételeit vizsgálta.

A korszak egyik legérdekesebb felfedezése az volt, hogy az agy egyes területeinek ingerlésével az instrumentális kondicionálás jelenségeinek megfelelő hatásokat lehet elérni. Az állat megtanulta, hogy billentyű lenyomásával elektromos impulzus érje az adott területet (öningerlés), felkeresse vagy elkerülje azokat a helyeket, melyeken az ingerléskor tartózkodott. Előállítható a fordított eset is, azoknak a helyeknek a kerülése, melyeken akkor tartózkodott, amikor bekapcsolták az ingerlést. Az eredeti magyarázat szerint lennének jutalmazó, másutt pedig büntetőpontok az agykéreg alatti területein. Grastyán Endre felfedezése az volt, hogy ugyanazoknak a helyeknek az ingerlése az intenzitásától és időtartamától függően megközelítő és távolító (húzó vagy taszító) választ is kiválthat. Grastyán és munkatársai eredményeiket a korabeli neurofiziológia két alapmódszerével, az agy megfelelő részeibe vezetett elektródákkal történő elektromos ingerléssel, illetve az agyi elektromos működés elvezetésével kapták. Általánosítva tekinthetjük úgy, hogy e kutatások abba az irányba tartoztak, mely a neobehaviorista elmélet feltételezéseit agykutatói módszerekkel vizsgálta. Grastyán ismerte a kognitív kísérletezést, így Broadbent munkáit, de az volt a véleménye, hogy ez az irány nem segíti a neurofiziológiai alapok kutatását (Grastyán Endre személyes közlése).

3.2. A műszeres alapok

Ádám György és csoportja, valamint a Gratyán Endre vezette csoport kutatásainak volt egy olyan technikai vonatkozása, mely meghatározóvá vált a hazai kognitív pszichológia módszertanában. Egy adott eseményhez (ingerhez) kötődő elektromos változások nagyon kicsik, és beágyazódnak az egyéb idegrendszeri történések közé. Így az ingerhez nem kötődő tevékenység a kutató számára mint jelentős méretű zaj jelentkezik. Hogy az esemény által kiváltott aktivitást elemezni lehessen, a jel/zaj arányon javítani kell. A hatvanas években kialakult ennek metodikája, egy olyan átlagolási technika, melyben az inger által előidézett és próbától próbára azonos jelek kiemelkednek a szabályossággal nem jellemezhető zajból. A Központi Fizikai Kutatóintézetben nukleáris célra kifejlesztettek egy eszközt, melybe beépíthető volt az a modul, ami megfelelt az elektrofiziológia fent vázolt céljaira, és így lehetővé vált a hazai laboratóriumokban az „eseményhez kötött potenciál” technika, azaz izolálhatóvá vált egy-egy eseményhez (ingerhez) köthető agyi elektromos aktivitás. A technika lehetővé tette a humán kognitív pszichofiziológiai kutatásokat. Az MTA Pszichológiai Intézete a hatvanas évek közepén jutott hozzá egy ilyen készülékhez (lényegében cél-számítógép, a korabeli elnevezéssel „analizátor”). Az eszközzel Marton Magda kutatócsoportja kezdett dolgozni. Az agyi elektromos működések vizsgálatának elterjedéséhez hozzátartozott az is, hogy Esztergomban az agyi elektromos működések vizsgálatához szükséges elektroencephalógráfokat gyártottak.

4. Szavak, fogalmak, asszociációk

4.1. A mediációs elmélet

A fogalomalkotás neobehaviorista megközelítése alapvető szerepet tulajdonított a mozgásoknak. E mozgástendenciákat Putnoky Jenő az elvont fogalmak jelentése mögött is megtalálta.

A mozgástendenciák szerepét kidolgozottan Osgood elmélete mutatja be. Az elmélet szerint a konnotatív jelentést (később inkább az emocionális jelentés kifejezés terjedt el) azok a mozgástöredékek közvetítik, melyeket eredetileg a fogalom referenciája váltott ki, és az elmélet szerint ezek a mozgástöredékek kapcsolódnak össze a verbális alakokkal. Osgood és munkatársai kialakították a konnotatív (emocionális) jelentés mérését, a szemantikus differenciál eljárást. Az eredmények szerint, amikor fogalmak széles körét vizsgálják, a közvetítő tendenciáknak három faktora azonosítható: egy értékelő faktor (melynek azonosítása húzó-taszító mozgástendenciákkal egyáltalán nem erőltetett, sőt empirikusan is igazolható), egy olyan faktor, melyet aktivitásként, és egy olyan, melyet erő-faktorként lehet elnevezni. Némi fantáziával e két faktor is úgy tekinthető, mint mozgásos tendenciák tulajdonságai. Az elméletről és kapcsolatáról egyéb neobehaviorista megközelítésekkel összefoglalót jelentettünk meg. Ugyanekkor publikálta Erős Ferenc irodalompszichológiai szemantikus differenciál vizsgálatát. A Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatócsoportja, Hunyady György támogatásával lehetőséget tetemtet arra, hogy Osgood eljárását a kezdeti lépésektől a többváltozós módszerek alkalmazásáig kipróbálhassuk (az akkori lehetőségek mellett ez számítástechnikailag jelentős segítség volt).²¹ Maga az eljárás, fogalmak skálázása ellentétes melléknév párok között, majd a skálaértékekből a fogalmak alkotta rendszerek, szerkezetek megállapítása a szociálpszichológiában az attitűdkutatás bevett módszertana maradt, az elméleti alapok viszont „kikoptak” alóla.

A fogalmak jelentésének neobehaviorista elméletét több szempontból lehet értékelni. A „sötét oldal”: a dimenzionálás rendszer nem tudta kezelni a denotatív jelentést. A „világos oldal”: a közvetítő rendszer felfogható úgy is, mint olyan belső szerkezet, mely kiértékelő rendszerként, majd emlékezeti reprezentációként működik, és ilyen formán beleillik vagy legalábbis közel kerül a kognitív pszichológia információ feldolgozó apparátusába.

²¹ Czigler–Pléh 1973: 88–108; Erős 1973: 109–121; Pléh–Czigler 1979: 479–532.

4.2. A verbális tanulástól az önkéntes felejtésig

Hogy mit is jelent a behaviorista, a kognitív pszichológia felé mutató és kognitív szemlélet, a verbális tanulás területéről vett példán mutatom be. A felejtés hagyományos elmélete az asszociációs interferenciaelmélet volt. Az elmélet szerint minden tanulás asszociációs kapcsolat, melynek laboratóriumi modellje a páros asszociációs listatanulás.²² A páros asszociációs listák ingertagokból és reakciótagokból állnak, egy értelmetlen szótagokból álló páldával: LIS-HUD; KAM-LEF; DOR-MEF; stb. A listát (mely például 10 párból áll), először bemutatják, majd megjelenik az első pár első tagja („ingertag”), amire a résztvevő megmondja (helyesen vagy helytelenül), hogy mi a hozzá tartozó második tag („reakciótag”). Ezután megjelenik a helyes válasz. Következik a második pár ingertagja, és így tovább. Az eljárás mindaddig folytatódik, míg a résztvevő eléri a tanulási kritériumszintet (például két egymás utáni helyes válaszsor). Ezt a tanulási listát A-B listának nevezik, ahol A az ingertagok összessége, B pedig a reakciótagoké. A következő szakaszban új listát kell megtanulni, ahol az A ingertagokhoz új reakciótag tartozik; például LIS-GAT; KAM-CIH; DOR-TOF; stb. (A-C lista). Ha ezután újra megvizsgálják a teljesítményt az első listán, ez lényegesen rosszabb lesz, mintha a második listának semmi köze sem lett volna az elsőhöz. Ha tehát egy kialakult kapcsolat után az ingerhez új reakciót kell tanulni, akkor ez a tanulás lényegesen rontja az eredeti teljesítményt (negatív transzferhatás). Az eredeti magyarázat: újratanuláskor az ingertag kiváltja mindkét reakciót, és az erősebb kapcsolat elnyomja a gyengébbet (válaszinterferencia, vagy ahogy Postman nevezte, „független dominancia hiptézis”).²³ Van azonban egy másik lehetőség is: a második lista tanulása gyengítette az eredeti kapcsolatok erősségét

²² A magyar kísérleti pszichológiában a verbális tanulás tradicionális kutatása, a párokból álló listák tanulása nem volt gyakori módszer. A kutatások lényeges sajátosságait lásd Barkóczi Ilona 1976: 3–13.

²³ Postman 1963: 40–48.

(„tanulatlanodás”). Mint ezt a két évtizedig tartó, számos elmés kísérletet felvonultató, mindazonáltal meglehetősen terméketlen vita mutatta, a magyarázatoknak ez a típusa, mely nem vizsgálta az ingerek belső reprezentációjának jellegét, nem vezetett egyértelmű eredményre. Martin²⁴ interferenciaelmélete tett egy lépést a kognitív magyarázatok felé. „Független visszahívási” elmélete szerint az ingertag reprezentációja attól függően változik, hogy mi a hozzá tartozó reakció. Azt is mondhatnánk, hogy a kontextus lesz más és más. A negatív transzfer paradigmában a felejtést az okozza, hogy keverednek a kontextusok. A felejtés oka így az ingertag reprezentációjában keresendő, ami csaknem kognitív magyarázat. Nézzük meg, hogy áll hozzá egy felejtési kérdéshez a kognitív irányzat. A kísérlet az „irányított felejtés” jelensége.²⁵ A kísérletre példa: a személyek listákat tanulnak. Az egyik lista valamilyen tulajdonságban (például a betűk színe) különbözik a másiktól. Az eredeti tanulási szakasz után megmondják, hogy melyik listát kell megjegyezni, majd a résztvevők valami más feladatot végeznek. Ha ezután visszakérdezik a listákat, lényegesen rosszabb lesz a teljesítmény arra a listára, melyet az előzetes tájékoztatás szerint nem kellett megjegyezni. Mint a pszichológiai jelenségek többségénél, ennek a jelenségnek is több magyarázata van, de valamennyiben feltételezik a listákra vonatkozó belső reprezentáció megváltozását. A lista reprezentációjához hozzátartozik, hogy milyen volt a bemutatás fizikai megjelenése (például a betűszín). Az instrukció (nem kell rá emlékezni) kiegészíti ezt a reprezentációt, hozzátesz egy gátló függeléket, miáltal a visszahívás (hozzáférs az eredeti epizódhoz) gátlás alá kerül.

²⁴ Martin 1971: 314–332.

²⁵ Bjork 1972: 217–235; Racsmány–Conway 2006: 44–57.

5. A kognitív pszichológia felé

5.1. „Nem teszik, de tudják”

A magyar pszichológia furcsasága, hogy számos képviselője a hetvenes évek első részében már jól ismerte a kognitív irányzat alapvető munkáit, magában a kísérleti kutatásban azonban ez kevésbé mutatkozott meg. Tánczos Zsolt 1964-ben már idézte Broadbent információfeldolgozási megközelítéssel írt könyvét,²⁶ Marton Magda 1972-ben részletes elemzést adott a szelektív figyelem korai szűrési elméletét agyi elektromos működések elemzésével folytatott vizsgálatairól, és az azokat érintő kritikai tanulmányokról. A tanulmányban idézi a terület kognitív pszichológiai kutatásainak úttörő vizsgálatait,²⁷ Pléh Csaba 1974-ben megjelent írása alapján nyilvánvaló, hogy alapos ismerője a nyelvészet által inspirált kognitív pszichológiának, és ugyanez érvényes 1980-ban megjelent könyvére,²⁸ ahol megfogalmazta, mi is a kognitív pszichológiai megközelítés: „A kognitív pszichológia kifejezés... nemcsak a pszichológiai kutatás horizontjának... tartalmi kitágulását jelenti, hanem egy többé-kevésbé egységes hozzáállást is. Ennek a hozzáállásnak a lényege, hogy az embert, mint információfeldolgozó, -tároló és -átalakító rendszert fogja fel” (79). Kónya Anikó 1979-ben részletes leírást adott a kognitív pszichológia emlékezeti modelljeiről, Putnoky Jenő (aki magát „kognitív behavioristaként” azonosította) a fogalmak jelentésében fellelhető mozgásos komponensek elemzéséről írott

²⁶ Broadbent 1958; Tánczos 1964: 530–538. Az irodalomjegyzékben szerepel Broadbent könyve, a szövegben nem.

²⁷ Marton Lajosné 1972: 394–404. Évtizedeken keresztül vita folyt arról, hogy feladathoz nem kötődő (irreleváns) információkat már az észlelő rendszeren belül megkülönbözteti-e a kognitív rendszer (korai szelekció), vagy a figyelmi hatás a válaszokat megszervező rendszer előtt működik (késői szelekció). A kérdéskör részletesebb ismertetését, és a modernebb álláspontokat lásd Czigler 2005.

²⁸ Pléh 1974: 147–158; Pléh 1980: 147–158; Pléh 1980.

munkájában egyaránt szerepelnek neobehaviorista és kognitív irányultságú szerzők.²⁹ A pszichológiai tájékozódásban jelentős szerepe volt a Gondolat Könyvkiadó szöveggyűjtemény-sorozatának, melyben különböző pszichológiai irányzatokból mutatott be reprezentatív írásokat. Kognitív pszichológia tematikát *A tanulás szerepe az emlékezetben* című kötet érintett.³⁰

1980-ban az MTA Pszichológiai Bizottsága számára tudományterületi összefoglalók készültek,³¹ melyekben a kognitív pszichológia és pszichofiziológia jelentős szerepet kapott. Marton Magda a percepciókutatások irányait az alábbiakban látta: „(1) az új idegéletteni felismerések az érzékleti minőségek szerveződésében konkrét (elsősorban centrális) idegéletteni mechanizmusok kutatásához és okozati összefüggések felismeréséhez vezettek. (...) (2) a szervomechanikai, kibernetikai elvek ihletése nyomán az érzékleti teljesítmények magyarázatában új, „értelmező” működési elveket fogalmaztak meg. Majd jeleztük azt az átalakulást, amelyet a (3) pszicho-fizikában a statisztikus szemlélet térhódítása okozott” (544); „...az észlelésben érvényesülő tanulási hatások kutatása új jelenségek felismeréséhez vezetett, ami termékenyítőleg szabott új irányt az elméleti magyarázatok keresésének is” (545). A kognitív pszichológia centrális szerepére pedig az alábbiakkal hívja fel a figyelmet: „Más oldalról a kezdeti kognitív percepciókutatás szinte minden tudományos hozamát egy új szemléleti keretbe mentette át az információfeldolgozás pszichológiai megközelítésével jelölt (kognitív) percepciókutatás. (Fő képviselői: Posner, Neisser.) Ezt a – jelen pillanatban központi jelentőségű – kutatási szemléletet, gondolkodási módot a számítógép program-modellek, -analógiák alkalmazása jellemzi. Az észleléshez vezető folyamatot a számítógép műveleteinek fogalmaiban értelmezik: inger-bemenet, „letapogató” rendszer, kódolási formák, előfeldolgozás, előtárolás, összemérés

²⁹ Kónya 1979: 107–132; Putnoky 1978: 203–213.

³⁰ Marton (szerk.) 1975.

³¹ Marton 1980: 450–555; Barkóczi–Pléh 1980: 556–575; Illyés–Karmos 1980: 564–574.

a memóriával, az analóg jelfeldolgozás, szeriális műveleti mód, „analízis szintézis útján”, döntés, kimeneti jel, stb. kifejezésekkel illetett történéseket rögzítenek az észlelés folyamatában – még-hozzá a tények elsődleges értelmezésében – jelentős haszonnal” (546–547). Végezetül a tanulmányban megjelenik, amit a szerző hiányol, és ami kisvártatva a hazai kísérletes pszichológiai központi kutatási területe lesz: „Különösnek tűnik, hogy az információfeldolgozás pszichológiai vizsgálatai mennyire kevésbé kísérelték meg, hogy a feltételezett feldolgozási szakaszokat fiziológiai mutatókkal azonosítsák, illetőleg ellenőrizzék. A nemzetközi szakirodalomban – ismereteink szerint – ilyen célkitűzéssel csak egy-két kísérlet próbálkozott; ám ezekben meglehetősen korszerűtlen elektrofiziológiai eljárásokat alkalmaztak. Az agyi potenciálok utólagos értelmezésekor azonban utalnak a pszichológiai vizsgálatokkal rögzített információfeldolgozási szakaszokra” (548). Barkóczy Ilona és Pléh Csaba kiindulásként leszögezi: „Az általános lélektani kutatómunkára nemzetközi viszonylatban az utóbbi 15–20 évben a kognitív pszichológia elterjedése volt jellemző. Ez az irányzat a humán információfeldolgozás problémáit állította a figyelem középpontjába. Fő kutatási témáiként az érzékelés, észlelés, a rövid- és hosszúidejű memória, valamint a figyelem szerepelnek” (556). A nyelvvel kapcsolatos kutatásokat a kognitív pszichológia alapvető területeként mutatják be. Ugyanakkor egyetértően írnak arról a tendenciáról is, mely a pszichológiai elméletalkotásban máig is problematikus: „Kétségtelen, hogy tudományterületünk jelenlegi állását a »kísérleti paradigmák beltenyészete« jellemzi, és ahány kísérleti paradigma, annyi »modell« vagy »elmélet« születik” (557). Problémaként látják ők is, hogy a kognitív pszichológia egyelőre nem kapcsolódott össze a neurofiziológiai kutatásokkal. Az össze-nem-kapcsolódás megmutatkozik Illyés Sándor és Karmos György írásában, amelyben a pszichofiziológiát így határozzák meg: „a szűkebb értelemben vett pszichofiziológia körébe azokat a kísérleti kutatásokat sorolhatjuk, amelyek pszichológiai kérdésfeltevésből indulnak ki, fiziológiai módszereket is alkalmaznak és a pszichés jelenségek mögött álló fiziológiai mechanizmusok

felderítését célozzák” (566).³² A humán kutatásokkal kapcsolatban írnak ugyan „komplex, specifikusan emberi pszichés folyamatok” (567) kutatásáról, de ezek specifikusan kognitív vonatkozásai nem jelennek meg. A hazai pszichofiziológiai kutatások ismertetésében a „kognitív” kifejezés nem szerepel.

Ugyanebben az időszakban (1979 és 1981 között) a *Magyar Pszichológiai Szemlében* csak elvétve jelentek meg kognitív irányultságú cikkek.³³ Az 1981-ben megalapított *Pszichológia* folyóirat első évfolyamában Szirtes József és munkatársai pszichofiziológiai munkái még kevésbé mutattak kognitív orientációt, a későbbiekben viszont elméleti és empirikus vonatkozásban is több kognitív irányultságú tanulmány olvasható. Pléh Csaba a korabeli kognitív pszichológia kedvelt módszerét, a dichotikus hallgatási eljárást alkalmazta gyermekeknél, Marton Magda és munkatársai pedig a szemmozgásokkal kiváltott agyi elektromos válaszok és a szemmozgásokat megelőző agyi elektromos jelenségekről írtak elméleti tanulmányt, majd bemutatták saját kísérleteiket. A „Szövegek megértése és emlékezeti feldolgozása” tematikus számban azután a kognitív irány meghatározóvá vált.³⁴

³² 1970-ben Pléh Csabával felkérést kaptunk az MTA Pszichológiai Bizottságától és az MTA II. Osztályától egy tanulmányra, mely felvázolja a pszichológiai tudomány elképzelt jövőjét. Az egyik iránynak a (megkülönböztetve az ideglettantól) „pszichológiai pszichofiziológiát” jelöltük meg, a meghatározás lényegében megegyezik azzal, ahogy Karmos György és Ilyés Sándor meghatározta a pszichofiziológiát. E dolgozatban arról írtunk, hogy várható a kognitív pszichológia modelljeinek vizsgálata ideglettani eszközökkel. A dolgozat mintegy 30 évvel később megjelent: Pléh–Czigler 1999: 245–258.

³³ Czigler István 1980: 250–259; Síklaki 1980: 471–480; Pléh 1981: 215–230.

³⁴ Szirtes–Diekman–Rothenberger–Jürgens 1981: 171–189; Pléh 1981: 365–394. Dichotikus ingerléskor a jobb és a bal fülbe eltérő ingereket (például szövegeket) adnak. A feladatban általában az egyik szövegre kell figyelni (például hangosan visszamondani). A módszerrel több kérdés vizsgálható: mennyire emlékszik valaki a nem figyelt ingerekre, zavarja-e a nem-figyelt ingeregyüttes a figyeltet, mikor integrálódik a két fülbe adott ingeregyüttes, van-e különbség aközött, hogy a jobb vagy a bal fülre kell

A *Magyar Pszichológiai Szemle* 1984-ben sorozatot indított, ahol az egyes számokban a pszichológia és a társtudományok kapcsolatáról jelentek meg írások. Magam a pszichológia és biológia kapcsolatának bemutatását kaptam feladatul.³⁵ Az írásban így összegeztem a kognitív pszichológia és az idegtudomány kapcsolatait: „Érintkezési pontok azonban szép számmal kialakultak a pszichofiziológia és a kognitív pszichológia között. Az emberi információfeldolgozásról kialakított modellekben kezdettől különböző feldolgozási műveleteket, különböző kódolási szokásokat, tárolási idejű, kapacitású stb. rendszereket tételeztek fel. Mivel az eseményhez kötött agyi elektromos tevékenység elemzésekor is egymás után jelentkeznek különböző összetevők, észszerűnek tűnt a két szakasz-sorozat összevetése. Finomabb megfeleltetésre azonban csak kevesen vállalkoztak. Ez a tartózkodás indokolt, mivel az elméletek, illetve az értékelési eljárások fejlődésével mindkét oldalon jelentősek és állandóak a változások. Ez olyannyira így van, hogy a kognitív pszichológián belül magának a szakasz fogalomnak számos területen kétségbe vonták a létjogosultságát. Ígéretesebbnek tűnik a kognitív pszichológia egyik első témájának, a figyelmi szelekciónak az agyi elektromos tevékenység vizsgálatával összekötött elemzése. Itt e módszer lehetőséget teremtett arra, hogy a teljesítmények elemzésén alapuló elméletek értékelésére, mint független módszert, az eseményhez kötött agyi elektromos változások elemzését alkalmazzák. Továbbra is az agyi elektromos tevékenységnél maradva, az eseményhez kötött potenciálok egyes összetevőinek megjelenése kapcsolatot mutat az információfeldolgozási folyamatok osztályozásakor felvetett kontrollált, illetve automatikus működésmóddal. A pszichológiai elképzelésekben a fogalmi dichotómiák száma tetemes, így természetesen egyelőre nem látható, mennyi-

figyelni. Ez utóbbi témakör, kapcsolódva a két agyfélteke eltérő működéséhez, főként a hetvenes-nyolcvanas években volt népszerű. Marton 1981: 331–346; Marton–Szirtes–Donauer Nándor 1981: 347–364; Síklaki 1981: 469–484; László 1981: 485–516; Pléh 1981: 517–540.

³⁵ Czigler 1984: 271–281.

re bizonyul éppen ez az osztályozási mód termékenynek. A kognitív pszichofiziológia fejlődésének köszönhetően az eseményhez kötött potenciálok egyes késői összetevőinek elemzése sokkal alaposabb képet ad a mentális folyamatok időzítéséről, mint a vegetatív mutatók változásának elemzése. Így e centrális mutatók fokozódó szerepet játszanak a jelentés-szintű feldolgozást vizsgáló kutatásokban” (274–275).

5.2. Kognitív pszichológia, kognitív idegtudomány, kognitív tudomány

Az eddigiekben bemutatott tanulmányok forrásai magyar nyelvű írások voltak. Az 1980-as évekkel kezdődően, amikortól – főként az MTA Pszichológiai Intézete több részlegében – a felnőttekkel végzett laboratóriumi kísérletezésben dominálónak váltak a kognitív pszichofiziológiai kutatások, az eredmények fokozatosan helyet kaptak a nemzetközi folyóiratokban. Illusztrációként: 1970–79 között 5, 1980–89 között 27, 1990–99 között 45 kognitív pszichofiziológiai publikáció jelent meg nemzetközi folyóiratokban. Természetesen a kognitív pszichológián (és a pszichológia egyéb területein) belül nem csupán a kognitív pszichofiziológia (mai nevén kognitív idegtudomány) integrálódott a nemzetközi tudományba. Magyarországon is szorosabb lett a kapcsolat a kognitív pszichológia és a kognitív tudományok más ágai (nyelvészet, informatika, filozófia) között, és ez még akkor is igaz, ha ez kezdetben inkább kölcsönös tájékoztatás és személyes kapcsolatok kialakulása volt, nem pedig közös kutatás. A kognitív tudomány szellemében éveken keresztül tartó konferenciasorozat (MAKOG) indult 1993-ban.

Az 1984-ben írottakban felvetett és hiányolt kognitív pszichológia – kognitív pszichofiziológia kapcsolat, és ezen belül az eseményhez kötött potenciálok módszerének alkalmazása több területen sikeresnek bizonyult. Az agyi aktivitás e formája az információfeldolgozás idegrendszeri folyamatát időben kiterítve mutatja, és így az időnek (reakcióidőnek) mint a kognitív

pszichológiában alapvető mutatónak párja. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy idegrendszeri működés nem szekvenciális, egymással párhuzamosan több folyamat is lezajlik. Ezért fontos, hogy a terület legtöbb művelője valóban belátta, hogy az eseményhez kötött potenciálok egyes összetevőit nem lehet egyszerűen összekapcsolni azzal a fogalmi rendszerrel, amivel a kognitív pszichológia az információfeldolgozás részfolyamatait leírja. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy az eseményhez kötött agyi aktivitás korai szakaszát befolyásolják az elemi inger-sajátságok (például intenzitás), de már befolyásolhatja az is, hogy figyelünk-e az eseményre vagy sem. Ha jelentéssel bíró anyagot (például szavak) vizsgálunk, akkor egy későbbi összetevő változása megmutatja, beleillik-e a szó a verbális kontextusba, így szokványos folytatása-e a mondatnak, vagy sem. A nyelvi anyag-nál maradvány, egyes összetevők érzékenyek a szemantikus hibák-ra. Megfelelően szerkesztett kísérletekkel megvizsgálható, hogy a figyelemi rendszer bevonása nélküli (automatikus) feldolgozás mint primitív intelligencia milyen tulajdonságokat, szabályszerűségeket képes azonosítani és tárolni. Az emlékezeti felidézés különböző típusainak különböző agyi elektromos mutatók felelnek meg. Van olyan hullámforma, mely a szubjektív valószínűség tulajdonítással mutat kapcsolatot, és van olyan, mely (a korábban tárgyalt) orientációs reakció mutatója. Feladathelyzetben a hibás válaszokra érzékeny működés regisztrálható, és jellegzetes változások előzik meg az akaratlagos mozgásokat is. E közel sem teljes felsorolásból kitűnik, hogy a módszer széles lehetőséget kínál a megismerés kutatásában, és a hazai kutatásokban szinte az összes lehetőség meg is jelent. Amire az eljárás kevésbé alkalmas, az a folyamatok agyi lokalizációja. Erre egy másik módszercsoport, a képalkotó eljárások (fMRI) alkalmas.

A hetvenes évektől nagyjából az ezredfordulóig az MTA intézetének kutatási lehetőségei jobbakként voltak, mint az egyetemeké.³⁶ Mára a lehetőségek kiegyenlítődtek, így kognitív témákkal

³⁶ Az MTA intézet történetéről, és ezen belül a kognitív kutatásokról összefoglalásként lásd Czigler n.d.

dolgozó elektrofiziológiai laboratóriumok működnek a kognitív pszichológiát alaposabban művelő egyetemeken (ELTE, CEU, BME, SZTE, PPKE). Természetesen a kognitív kutatások ki szélesedésével a módszertan is változatossá vált (például az agyi elektromos működésekben a frekvencia-összetevők elemzése reneszánszát éli). A hazai kognitív pszichológia ma számos eljárást alkalmaz, de „hungarikumnak” tekinthetjük, hogy az idegtudományos megközelítésnek ilyen nagy súlya van.³⁷

6. Összefoglalás

A címben az agy és az elme szerencsés találkozása szerepel. Melyek voltak ezek a találkozások? Az első találkozás az éberséget biztosító agykéreg alatti aktivációs rendszer felfedezése volt (melyről ma már tudjuk, hogy lényegesen bonyolultabb, mint azt a negyvenes évek végén gondolták). Ezeknek az agyi struktúráknak a részvétele a feltételes kapcsolatok kialakulásában lehetőséget teremtett arra, hogy orvosélettani környezetben valódi pszichológiai orientációjú neurofiziológiai kutatásokat végezzenek. Grastyán Endre ennek az iránynak világviszonylatban elismert képviselője volt, munkássága a kísérleti pszichológia oktatóira és kutatóira jelentős hatást gyakorolt. Külön szerencse, hogy Magyarországon kifejlesztettek egy olyan készüléket, mely a kor színvonalán lehetővé tette az agyi elektromos aktivitás elemzését. A készülék bevezetése a humán kísérletezésbe elvezetett a második találkozáshoz, a pszichológiában megerősödő információfeldolgozási irányzat összekapcsolódásához az idegtudományos kutatásokkal, ami a magyar kísérleti pszichológiai kutatások egyik meghatározója lett. A kognitív idegtudomány ma világszerte hatalmas tudományos kutatási terület, így ez a találkozás tartós kapcsolatnak tűnik.

³⁷ 1991 és 2010 között a nemzetközi folyóiratokban megjelent kognitív témájú magyar közleményei háromnegyed része idegtudományos módszereket használt.

Irodalom

- Ádám György 1969. Érzékelés, tudat, emlékezés biológusszemmel. Budapest: Medicina Könyvkiadó, Budapest.
- Barkóczi Ilona – Oláh Attila – Zétényi Tamás 1973. Az intelligencia, a kreativitás és a szocio-ökonómiai státusz összefüggéseiről. *Magyar Pszichológiai Szemle* 30: 522–532.
- Barkóczi Ilona – Pléh Csaba 1980. Elemzés az általános pszichológia tudományterületéről, különös tekintettel a kognitív pszichológiára. *Magyar Pszichológiai Szemle* 37: 556–575.
- Barkóczi Ilona 1965. A kutató és manipulációs tevékenység sajátos formái csecsemőknél és fiatal majmokban. *Pszichológiai Tanulmányok VII.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 115–123.
- Barkóczi Ilona 1970. A kognitív motiváció néhány problémája az élet korai szakaszában. *Magyar Pszichológiai Szemle* 27: 199–205.
- Barkóczi Ilona 1976. Közvetlen és késleltetett transzferhatás az aktivációs szint függvényében, *Magyar Pszichológiai Szemle* 33: 3–13.
- Berlyne, Daniel Ellis 1960. *Conflict, Arousal and Curiosity*. New York, Toronto, London: McGraw-Hill.
- Bjork, Robert Allen 1972. Theoretical implications of directed forgetting. In A. W. Martin – E. Melton (szerk.): *Coding processes in human memory* (217–235). Washington, DC: Winston. 217–235.
- Broadbent, Donald Erik 1958. *Perception and Communication*. London: Pergamon Press.
- Broadbent, Donald Erik 1958 i. m., Tánczos Zsolt 1964. Szervomechanikai működési elvek és az idegrendszer centrális plasztikus funkciói. *Magyar Pszichológiai Szemle* 21: 530–538.
- Chomsky, Noam 1959. Review of Verbal Behavior, by B. F. Skinner. *Language* 35: 26–57.
- Czigler István – Pléh Csaba 1973. Mediáció és jelentés: egy elmélet fejlődése és lehetőségei. *Magyar Pszichológiai Szemle* 30: 88–108.
- Czigler István – Strasser Judit – Nagy Csilla Lidia – Barkóczi Ilona 1970. A komplexitás preferencia és az aktivációs alapszint összefüggéseinek vizsgálata. *Magyar Pszichológiai Szemle* 27: 216–223.
- Czigler István 1980. Nagy sebességű emlékezeti letapogatás: Sternberg egység-felismeréses módszerének papír–ceruza változata. *Magyar Pszichológiai Szemle* 37: 250–259.

- Czigler István 1984. Biológia és pszichológia. *Magyar Pszichológiai Szemle* 41: 271–281.
- Czigler István 2005. *A figyelem pszichológiája*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Czigler István 2013. Ranschburg Pál kísérleti pszichológiai munkássága és nemzetközi hatása. In Lányi Gusztáv (szerk.): *Ranschburg Pál és a magyar pszichológia: Ranschburg Pál (1870–1945)*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 59–66.
- Czigler István 2017. Marton Magda munkái a kísérleti pszichológiában. *Magyar Pszichológiai Szemle* 72: 427–439.
- Czigler István n.d.: *Az MTA Pszichológiai Intézetének története*. In Csépe Csaba – Mészáros Judit – Pléh Csaba (szerk.): *A pszichológiatörténet írás módszerei és a magyar pszichológiatörténet*. Szerkesztés alatt.
- Erős Ferenc 1973. *Az esztétikai jelentés vizsgálata szemantikus differenciálal*. *Magyar Pszichológiai Szemle* 30: 109–121.
- Harkai Shiller Pál kutatásairól lásd Marton Magda – P. Bakay Éva 1995. Mozgássorozatok kialakulása és az állatok problémamegoldó viselkedése. *Pszichológia* 15: 133–155.
- Hebb, Donald Olding 1975. *A pszichológia alapkérdései*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Hull, Clark Leonard 1943. *Principles of Behavior*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- Illyés Sándor – Karmos György 1980. A hazai pszichofiziológiai kutatások helyzete. *Magyar Pszichológiai Szemle* 37: 564–575.
- Illyés Sándor 1965. A mozgásvezérlés főbb elvei. *Magyar Pszichológiai Szemle* 32: 207–213.
- Kardos Lajos 1973. A vizuális emlékezet összehasonlító lélektani problémái. *Magyar Pszichológiai Szemle* 30: 321–337.
- Kardos Lajos 1976. *A neuropszichikus információ eredete*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kardos Lajos 1981. Az emlékkép két funkciója. *Pszichológia* 1: 5–23.
- Kónya Anikó 1979: Asszociáció és emlékezeti reprezentáció: a tanulás két alaptörvénye a humán emlékezeti információfeldolgozás folyamatában. *Pszichológiai Tanulmányok XV*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 107–132.
- Lachman, Roy – Lachman, J. Janet L. – Butterfield, Earl C. 1979. *Cognitive Psychology and Information Processing: An Introduction*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

- László János 1981. Tárgyi és személyközi forgatókönyvek az emlékezetben. *Pszichológia* 1: 485–516.
- Martin, Edwin 1971. Verbal learning theory and independent retrieval phenomena. *Psychological Review* 78: 314–332.
- Marton L. Magda – Urbán János – Szirtes József 1968. Kép percepcióját kísérő viselkedéses és elektroencefalográfias válaszok majmoknál. *Magyar Pszichológiai Szemle* 25: 317–331.
- Marton L. Magda 1970. Tanulás, vizuális-poszturális testmodell és a tudat kialakulása. *Magyar Pszichológiai Szemle* 27: 182–189.
- Marton Lajosné 1964. Az aktivációs és a tájékozódási reakció főbb működési elvei és jelentőségük a pszichikus folyamatok megismerésében. *Pszichológiai Tanulmányok VI*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 37–50.
- Marton Lajosné 1972. A szelektív figyelem kiváltott potenciál korrelátumainak vizsgálatát ért bírálatokról. *Magyar Pszichológiai Szemle* 29: 394–404.
- Marton Magda (szerk.) 1975. *A tanulás szerepe az emlékezetben*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Marton Magda 1980. Az általános lélektani kutatások néhány fontosabb fejlődési iránya. *Magyar Pszichológiai Szemle* 37: 450–555.
- Marton Magda 1981. Az állandó tér észlelése. *Magyar Pszichológiai Szemle* 38: 331–346.
- Marton Magda – Szirtes József – Donauer Nándor 1981. *Pszichológia* 1: 347–364.
- Miller, George 1956. The magical number seven, plus or minus two. *Psychological Review* 63: 81–97.
- Moruzzi, Giuseppe – Magoun, Horace Winchell 1949. Brain stem reticular formation and activation of the EEG. *Electroencephalography and Clinical Neurophysiology* 4: 455–473.
- P. Bakay Éva 1996. Harkai Schiller Pál felfogása a fehér-patkányok kerülőút-használatában. *Pszichológia* 16: 49–72.
- Pléh Csaba – Czigler István 1979. Kísérlet politikai kifejezések megítélésére alkalmas szemantikus differenciál skálák kidolgozására. *Pszichológiai Tanulmányok XV*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 479–532.
- Pléh Csaba – Czigler István 1999. A pszichológia jövője, avagy „látták hogy jött” 1970-ben. *Magyar Pszichológiai Szemle* 54: 245–258.
- Pléh Csaba 2010. *A lélektan története*. Budapest: Osiris Kiadó.

- Pléh Csaba 1970. A szorongás, a siker és a kudarc hatása a kreatív gondolkodás néhány faktorára. *Magyar Pszichológiai Szemle* 27: 242–255.
- Pléh Csaba 1974. Mondat és emlékezet I–II. *Magyar Pszichológiai Szemle* 31: 147–158.
- Pléh Csaba 1980. *A pszicholingvisztika horizontja*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1980.
- Pléh Csaba 1981. Idői- és feladatváltozók hatása szövegek kivonatolására és feldolgozására. *Pszichológia* 1: 517–540.
- Pléh Csaba 1981. A visszautaló (anaforikus) nyelvi eszközök értelmezése. *Magyar Pszichológiai Szemle* 38: 215–230.
- Pléh Csaba 1981. Különböző szórendű mondatok értelmezése és a dichotikus hallási aszimmetriák. *Pszichológia* 1: 365–394.
- Pléh Csaba 2011. A magyar kísérleti pszichológia fejlődési íve 1950–2000 között. *Magyar Pszichológiai Szemle* 66: 669–693.
- Postman, Leo Joseph 1963. Does interference theory predict too much forgetting? *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 2: 40–48.
- Putnoky Jenő 1975. A szavak mozgáskiváltó hatásának mérése osztályozási eljárással. *Magyar Pszichológiai Szemle* 32: 383–396.
- Putnoky Jenő 1978. A „motoritás” a szójelentés három főbb működési körében. *Magyar Pszichológiai Szemle* 35: 203–213.
- Racsmány Mihály – Conway, Martin 2006. Episodic inhibition. *Journal of Experimental Psychology-Learning Memory and Cognition* 32: 44–57.
- Semjén András 1970. A mozgáscél előzetes vizuális lokalizálásának hatása a mozgásteljesítményre diszkrét célpontkövetési helyzetben. *Magyar Pszichológiai Szemle* 27: 1–25.
- Síklaki István 1981. A történet-nyelvtanok mint a szövegfeldolgozás alapjai. *Pszichológia* 1: 469–484.
- Síklaki István 1980. Szövegfeldolgozás és extroverzió. *Magyar Pszichológiai Szemle* 37: 471–480.
- Skinner, Burrhus Frederic 1957. *Verbal Behavior*. Acton, MA: Copley Publishing Group.
- Sokolov, Evgenii Nikolaevich 1963. Higher nervous functions: The orienting reflex. *Annual Review of Physiology* 25: 545–580.

- Szabó Imre – Molnár Péter – Kolta Péter – Grastyán Endre 1968. Mozgásszervezés és motiváció. *Magyar Pszichológiai Szemle* 25: 289–301.
- Szirtes József – Diekman, V. – Rothenberger, A – Jürgens, R. 1981. Adalékok a beszédészlelés mechanizmusához. *Pszichológia* 1: 171–189.
- Tánczos Zsolt 1958. Érzékelés és mozgás kölcsönhatásai. *Pszichológiai Tanulmányok II.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 105–120.
- Tánczos Zsolt 1959. A szenzoros feltételes kapcsolatok típusairól. *Pszichológiai Tanulmányok III.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 101–116.
- Tolman, Edward Chance 1948. Cognitive maps in rats and men. *Psychological Review* 55: 189–208.
- Vereczkey Lajos – Karmos György – Grastyán Endre 1965. A tájékozódási reakció idegéletteni elemzése. *Pszichológiai Tanulmányok VII.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 123–129.
- Watson, John Brodaus 1913. Psychology as the behaviorist views it. *Psychological Review* 20: 158–178.
- Woodworth, Robert – Schlossberg, Harold 1966. *Kísérleti Pszichológia.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Zétényi Tamás 1978. Szóbeli és írásbeli kreatív teljesítmények összefüggései. *Magyar Pszichológiai Szemle* 35: 565–570.

Hunyady György

A szociálpszichológia elvesztette „burzsoá áltudomány” jellegét

A tisztes kort megélő akadémikusoknak talán nem ismeretlen, de a mögöttük sorjázó fiatalabb generációk számára némi magyarázatra szorul, mit is jelentett egykor, nálunk a tágan értelmezett ötvenes években a „burzsoá áltudomány” minősítés. Ma ez csak groteszk módon hangzik, egykor azonban volt tétje, nem is kevés. Ez tulajdonképpen egy ideológiai kiátkozást jelentett, messzemenő tudománypolitikai következményekkel: nem lehettek intézményei és képviselői, már a kérdései is gyanúsak voltak, és mondandója tiltott, természetesen nem lehetett tanítani és tanulni. Már a címkében megfogalmazott halmozott vád az volt, hogy a polgári társadalom uralkodó szellemiségének része, osztályérdekeinek szolgálója, amely a tudományosság látszatába burkolózik fals tényeivel, álságos érvelésével és álrationális gondolati építkezésével. A szociálpszichológia – hadd mondjam, a szociológia és a pszichológia köztes területe – tévedhetetlenül viselte ezt a bélyeget. Tanulmányom tárgya az, hogy a hatvanas-hetvenes években miként sikerült ezt lehántani, és az esetleges előzményekből és a nyugati impulzusok sokaságából hogyan bontakozott ki egy nálunk is legitim, intézményesült szaktudomány. E tárgyértelmezés magában rejti, hogy „nyugati nyitás” nélkül eleve nem lehetett e tudományterületet művelni, a nyitás egyik legfőbb motívuma és eredménye a módszeres empirikus tényfeltárás megjelenése, létjogának indoklása volt, ilyen értelemben az általánosítások az elvont és egyoldalú ideológiai deklarációk szintjéről e szakterületen a megragadható tények és elemzésükre, magyarázatukra hivatott fogalmak szintjére szálltak

alá. A tárgyalt időszak a hazai tudományosságban a „középszintű elméletek” átlátásának, kritikai feldolgozásának, elrendezésének ideje volt, érdemi originális eredményeknek csak kezdeményei jelentkeztek néhány ponton.

Kezdjük a szociálpszichológia politikai kontextusával, világ-szerte. Általánosságban elmondható, hogy a diktatúrák fenntartással élnek a szociológiával és a pszichológiával, értelemszerűen a kettő közös határvidékével, a szociálpszichológiával szemben is. Averziónak több okból eredeztethető. Egyrészt markáns, radikális ideológián alapulnak, amely félő, hogy nem állja ki a megfigyelt, gyűjtött tényekkel való szembesítés próbáját. Másrészt öntörvényű politikai döntéseik és intézkedéseik előfeltevéseit és hangoztatott eredményeit a tényszerű vizsgálódások mintegy alámoshatják, ráadásul a tényfeltárás és az ezen nyugvó gondolati építkezés viszonylag független, kevésbé kötött feltételek között és kevésbé függő szakemberek révén megy végbe. Harmadrészt a szociológia és pszichológia úgynevezett módszertani individualizmusa – nevezetesen az, hogy az egyes emberek véleményéből, viselt dolgaiból, törekvéseiből indulnak ki – kimondva-kimondatlanul az emberi egyenlőség elvét rejtí magában, a csoportok és társadalmi kategóriák hierarchikus viszonyait vizsgálva is épp az összevethetőség érdekében nem tesz értékkülönbséget az emberek között, ami viszont a diktatúrák ideológiájának és gyakorlatának ismérve.

Ellenpróbaként elmondhatjuk, hogy a szociálpszichológia felvirágzása demokratikus társadalmakhoz és korszakokhoz kötődik, amiben persze szembeötlő szerepe van az Amerikai Egyesült Államoknak, amely az erős európai gyökerekkel rendelkező tudománynak igazi otthona lett. Anélkül, hogy ennek részleteibe belemennénk: az Egyesült Államok múltja kedvez az úgynevezett rendszerelvű szociológiának és pszichológiának, melyek az időtől többé-kevésbé függetleníthető, megalapozott ismereteket ígérnek az emberről és társadalomról. Magyarán Amerika nemcsak hálás fogadó és fejlesztő közege volt ezen tudományoknak, hanem relatíve is kedvező pozíciót biztosít számukra az Európában meg-ingathatatlan fontosságú történeti stúdiumokhoz képest.

A befogadó Amerika nem azonnal, nem mohó lelkesedéssel, de teret adott az Európából, a diktatúrák világából menekülő tudósoknak, akiket viszont épp az üldöztetés kihívásai különösen érzékennyé tettek a társadalmi és emberi problémákra, így sok példát hozhatunk arra, hogy ha szemléletet nem is, de témát váltva úttörő alakjai lettek a szociálpszichológiának. A szociológia és pszichológia metszetében a 20. század első évtizedétől kibontakozó tudományág ugyanis szívesen foglalkozott a társadalmi csoportok között fellépő feszültségekkel, elharapózó előítéletekkel, valamint a plurális demokráciában a közgondolkodásban megjelenő eszmékkel, nézetrendszerekkel, ezek jellegzetes mintázataihoz tartozó személyiség-tényezőkkel. Az attitűdkutatás demokratikus viszonyok között feltáruló és hasznosítható eredményei a II. világháborút megelőzően és annak idején egészültek ki a hatalmi és kommunikációs viszonyok módszeres vizsgálatával a csoportkutatásban, majd a csoportdinamikai kísérletezést utóbb kiegészítette a háborús viszonyok között perdöntő jelentőségű véleményformálás, tömegkommunikációs hatások attitűddinamika-kutatása. Nyilvánvaló, hogy ezek a szaktudományos eredmények nem vesztek jelentőségükből az eszmei harccal kombinált hidegháború időszakában sem, hogy azután a szociálpszichológia művelőinek fontos szerepe legyen abban, hogy az egyének, csoportok, társadalmak különböző szintjén fellépő konfliktusok békés megoldása mellett érveljenek. Az utóbbi egy-másfél évtizedben nagyobb nyomatékot kapott a társadalom hierarchikus viszonyait elfogadó-elutasító magatartás és ennek morális és pszichológiai háttere, ami nyilvánvalóan a ma polarizálódó piaci demokráciák egyik leglényegesebb konfliktusos tapasztalata. Ezek az igazán csak érintőlegesen szóba hozott nagy tudománytörténeti példák illusztrálják azt, hogy az Egyesült Államokban és a II. világháború után hatványozódó erejű befolyásának területén a demokratikus viszonyok milyen sokrétű következményeket támasztottak, lehetőségeket kínáltak, megbecsülést nyújtottak a szociálpszichológia számára.

A diktatúrák és az empirikus társadalomtudományok negatív viszonyára vonatkozó állítás, még ha igazoltnak és evidensnek tű-

nik is, valójában nem maradéktalanul érvényesül. Az emberi és társadalmi viszonyok tanulmányozásának hatékonyságot befolyásoló haszna természetesen számot tarthat a centralizált hatalom képviselőinek és szószólóinak érdeklődésére is. Vegyük a hitleri Németország példáját, ahonnan a szociológia független és a pszichológia igényes gondolkodói zömmel külföldre menekültek, ám az is igaz, hogy a pszichológia és a pszichológusképzés rendkívül kiterjedt és differenciált egyetemi rendszere a Harmadik Birodalomban épült ki, attól datálható.¹ Az eszmei, politikai értelemben eltorzult Németországban ugyanis akkor is virágzott a tudomány alkalmazhatóságának nimbusza, és a pszichológia differenciált kiképzési, alkalmassági, szervezeti alkalmazásának műhelyeit ennek szellemében hozták létre. Tulajdonképpen – jelentős történeti csúszással – egy hasonló trend jelentkezett és érvényesült a szovjet birodalomban is, amikor az ideológiai elvárásoknak megfeleltetett nevelépszichológia, illetve a büszkén ápolt pavlovi tradíciókra építhető neuropszichológia mellé felzárkóztatni kívánták a pszichológia Nyugaton virágzó további ágait, nem utolsósorban a szociálpszichológiát, melynek módszertanát alkalmazva a munkaszervezés és a közösségi nevelés hatékonyságának növelését remélték. Mindez történt az ötvenes-hatvanas évek fordulóján, amikor a Szovjetunió ezen a korábban elhanyagolt terepen is versenyre kívánt kelni a burzsoá Nyugattal. Aligha tévedünk, ha egy központi – birodalmi – intenció nyomait keressük a mögött, hogy a területek az e téren hagyományokat őrző Lengyelország mellett egyetlen nagy hullámban megelevenedtek a Szovjetunióban, az NDK-ban, Csehszlovákiában, Bulgáriáig bezárólag. Erre az impulzusra egyébként Magyarországon a mértékadó akadémiai-egyetemi vezetők körében volt is bizonyos fogékonyság, amint ezt akár az MTA elnökségi emlékeztetői őrzik: 1956 előtt és után prominens akadémikusok Mátrai Lászlótól Gegesi Kiss Pálig rendre hangsúlyozták a korlátok közé szorított, leépített pszichológia értékeit, a szociológiáét is, alkalmasint e kettőt egymás ellenében kijátszva.

¹ Geuter 1992.

A pszichológia és a szociológia elfogadását és befogadását mindazonáltal több eszmeinek mondható nehézség akadályozta a Szovjetunióban és befolyási övezetében. Ha sommásan össze akarjuk foglalni ezeket, akkor az egyik – fogalmazzunk így, történelemfilozófiai és társadalomelméleti szempontból leglényegesebb – nehézség abból adódik, hogy a marxizmus lényegéhez tartozik a társadalmi viszonyok, ezek szerveződés- és változástörvényeinek objektivitása, ami nehezen fér össze a koncentrált figyelemmel, amellyel a szociálpszichológia a személyközi és csoportközi kapcsolatok szubjektív elemeivel, motivációs, érzelmi és megismerési tényezőivel foglalkozik. Nem kimondottan ebben az összefüggésben, de az ún. történelmi materializmus nemzetközi irodalmában unikálisan Molnár Erik tárgyalta ezt a kérdéskört, és próbálta bevezetni azt az értelmezést, hogy a társadalmi tények és összefüggések objektivitása „statisztikusan” érvényesül a személyes élményeken, szándékokon és viselkedésen keresztül, mely értelmezés a „statisztikus” jellegnek különleges és különös értelmet kölcsönöz.² A másik ütközési pont az, hogy a marxizmus az osztályhovatartozást, az osztályharcot, az ezekben megjelenő társadalmi viszonyok rendszerét tekinti elsődleges és alapvető történelemformáló tényezőnek, míg akár a történeti, akár a pszichológiai szakirodalomban a nemzeti összetartozás mint társadalmi identitás, valamint a nemzetek közti dinamikus viszonyok saját jogon kitüntetett figyelemben részesülnek, a történelmi fejlemények magyarázatában elsődleges szerepre is szert tesznek. Megjegyzendő, hogy a dogmatizmus csúcspontját képező Sztálin-írásokban is helyet kap a nemzetkarakterológia és a tömeglélektan a maga múlt századi, tudományelottes formájában, azzal a szigorú megszorítással, hogy leírt jelenségviláguk járulékos és másodlagos jellegű. A harmadik szembeötlő ütközési pont a nevelés felfogása, amelyben a deklarált társadalmi szabályokat és követelményeket hangsúlyozó bolsevik elméleti-módszertani hagyomány igyekezett mellőzni és háttérbe szorítani a befogadó

² Molnár 1962.

emberi közeg igényeit, mentalitását, fejlődési szükségleteit és azt a forradalmi-avantgárd vagy csak reformer pedagógiai felfogást, és ezt – nevezzük gyermekközpontú nevelésnek – kritika tárgyává tette, „pedológia” címkével bélyegezte meg, amitől kirekesztően elhatárolódott.

Az ideológiai különbségeket érzékelve a pártállami rendszer őrzői és védői nem minden ok nélkül gyaníthatták, hogy a szociálpszichológia művelése, közérdeklődésre számot tartó mondanivalójának terjedése és terjesztése kárára lehet e társadalmi-politikai berendezkedésnek. A zárt politikai rendszerek önérdekének szemszögéből tekintve a szociálpszichológiára nagyra tartott kolléganőm, Kulcsár Zsuzsa professzor asszony fura tétele jut eszembe – „mindig a paranoiásnak van igaza”. Bár ez nem egy kitárgyalt téma, de a szociálpszichológiai tudást – a kor szellemében mondjuk így – a „szabad világ” szándékoltan használta, szakértőit alkalmazta politikai kommunikációjában. Nem ugyanez, de tárgyunk szempontjából még fontosabb, hogy a hidegháborút követő szellemi erjedés időszakában a szociálpszichológia művelése a szellemi közeledés jól kiaknázható terepének ígérkezett: a hetvenes években születő Európai Kísérleti Szociálpszichológiai Társaság egyik eleve kiemelt célja volt a kelet–nyugati kapcsolatok felvétele és erősítése, amibe szakmailag kiváló vezetői nem csekély energiát fektettek: többünk számára emlékezetesek nyári szemináriumai és az elsőként Visegrádon megtartott konferencia. Az európai közös szakmai identitás jelszavával létesült és működő társaságnak – a Leon Festinger vezetésével életre hívott transzatlanti bizottság és forrásai révén – alighanem Egyesült Államok volt a főszponzora, ami jól mutatja a nemzetközi tudományos kapcsolatok szövevényességét ebben az időszakban.

Felmerül a kérdés, hogy mi hozhatott és hozott változást a bolsevik rendszer elzárkózó és elitelő attitűdjében. Anélkül, hogy ezt itt kimerítően taglalnánk: a diktatúrák esendősége nem utolsósorban abban rejlik, hogy nem élük túl – jó egészségben – magát a diktátort, Sztálin egymással vetélkedő örököseinek kettős hagyatéka volt, egyfelől a világhatalmi katonai potenciál, amely az általános versenyképesség illúzióját erősíthette, másfelől a

terror-motor kimerülése a hevült osztályharc emlékétől távolodó párturalom lagymatag légkörében. Finoman szólva „a múlt hibáinak beismerése” megingatta a párt nimbuszát és a pártideológia tévedhetetlenségébe vetett vallásos hitet, ugyanakkor a hatalom stabilitása megengedte annak felvilágosultabb keresését, hogy mi tenné hatékonyabba a társadalom működését – akár a nemzetközi versengés sikere érdekében.

Jó lenne azt hinnünk, hogy személyes belátásunk és helyi csatáink voltak perdöntőek a szociálpszichológia beszüremkedésében és térnyerésében, ezek azonban magukban valószínűleg nem lettek volna elegendőek. A konkrét társadalomkutatás (ahogy a szociológia ideológiától lehatárolt részét nevezték) kissé előbb jelentkezett, de ezt szorosan követte a társadalmilag motivált és a társadalmat motiváló pszichológia párhuzamos programja. Ennek hazai realizálása – amint erről a következőkben beszámolok – kétségtelenül sikeresen zajlott: lépései logikusan következtek egymásra, ismertető irodalom, kézikönyvek jelentek meg, kutatók csoportja szerveződött az akadémiai kutatóhálózatban, megindult és tematikusan kiteljesedett egyetemi oktatása, irányadó dokumentum írta le és erősítette meg sporadikus előzmények után feltámadt új tudományág kánonját.

A meghonosításnak számos szereplője volt, az első hullámban talán öten játszottak különösen aktív szerepet: a szaktudomány szálláscsinálójaként Buda Béla és Mérei Ferenc, az intézményesítés kulcsfigurája Pataki Ferenc, az ő ideológiai kihívója Garai László, és kezdetektől kissé renitens fegyvertársa, jómagam.

A hatvanas években informális jelek mutatták és élénkítették a szociálpszichológia iránti érdeklődést a szakmai és értelmiségi körökben. E tekintetben is biztató volt, hogy a *Valóság* című TIT-folyóirat, amely a hivatalosság árnyékában a nyitás megtestesítője volt, egyre több ismertető írást közölt külföldi szociálpszichológiai munkákról, amiben Buda Béla remekelt: havi gyakorissággal újabb és újabb ezeroldalmi szakirodalmat tekintett át a társas kapcsolatok (részben egészségügyi ihletésű) angolszász irodalmából. Ezt a teljesítményt – mint erről maga is beszámolt – valamiféle gyorsolvasási technikájával lehetett csak felmutatni.

Recenzió tömegének figyelemre és elismerésre méltó foglalat volt a TIT brosúra jellegű „Szociológiai Közlemények” kiadványában megjelenő munkája, „A szociálpszichológia és modern kutatási irányzatai” immár szisztematikus áttekintése.³ Ebben kiemel bizonyos szemléleti pozíciókat, így a szociális behaviorizmus általa leegyszerűsítőnek vélt, részben terméketlennek látott eredményeit, az itt „térleméletnek” fordított Lewin-féle csoportdinamikát, a szociológiába átkeveredett szociometriát, a szerinte a szociálpszichológiára a maga dinamikus szemléletével (különösen a kultúrantropológiai határterületen) nagy hatást gyakorló pszichoanalízist, az attitűd leírását és változásának nyújtó kognitív irányt (amelynek adott fejlődési fázisáról szólva lényegkiemelő módon érinti strukturalista irányát és témáit is), valamint – személyes érdeklődésének és érintettségének világos érzékeltesével – részletekbe menően taglalja a sokágú, sokszínű szimbolikus interakcionizmust. A kis kötetbe foglalt bibliográfiáról kerek perec kimondta, hogy a „nálunk könnyen hozzáférhető szovjet és más szocialista országból származó” szakirodalommal nem foglalkozik. Ez egy hangsúlyozottan független fellépés volt, amit az egészségügyben pályát kezdő orvosként karakánul megengedett magának.

Egykor erős, a hatvanas évekre viszont tulajdonképpen szakadozó szálak fűzték Mérei Ferencet a formálódó tudományterülethez. 56 után összeesküvés vádjával vetették börtönbe (elrettentésre is szánt perét a politikailag ártatlan és ártalmatlan Kardos professzornak is végig kellett ülnie), majd mikor szabadult, a Lipótmezőn kapott munkalehetőséget, és szerény laboratóriumából ott lett a klinikai pszichológia tényleges országos módszertani központja. A szociálpszichológia általa 20 évvel ezelőtt megnyitott kutatási területén szívesen látott tanácsadó lett, és e szerepe korántsem volt mellékes: nyílt fórumokon és személyes szakmai beszélgetésekben empirikus munkára és élet-szerű jelenségek megfigyelésére biztatta az útkeresőket (a tanulók

³ Buda 1968.

történetfelfogásáról írt első könyvem kapcsán engem is). Rá jellemző intellektuális türelmetlenséggel reagált a keleti blokkban elhúzódó ideologikus vitára a szociálpszichológia tárgyával kapcsolatban, álláspontjának foglalata az volt, hogy szaktudományunk „a szociálpszichológiai jelenségekkel foglalkozik és nem azzal, hogy mi a szociálpszichológia” (ami persze a szaktudomány kezdeteire, irányzatainak ütközéseire és az immár felhalmozott szakmatörténeti tudásra tán nem érvényes, de az adott szituációban értelmes és konstruktív volt, az előzetes gondolati vergődés helyett a kutatómunkát szorgalmazta). Hasonlóképpen éles, de mindenképpen figyelmet érdemlő útmutatása volt az általa bevezetett és fejlesztett szociometriával kapcsolatban, hogy az mint tudományos téma immár kimerült, ez akkor már nem több és nem más, mint egy alkalmazható eszközrendszer. Ahhoz képest, hogy nálunk majd mindenki a társas kapcsolatok (hálózati!) leírásának ezen tradíciójához nyúlt vissza, és azt elevenítette fel, ez egy egyértelmű ösztönzés volt az új keresésére. Ami kiérlelt mondanivalója volt Méreinek a megújuló szociálpszichológia számára, azt két-három fontos és sikeres könyvben közkézre is bocsátotta: a szociometriáról,⁴ illetve Kurt Lewin korszakos gondolati-kutatási kezdeményezéseiről.⁵ Természetesen pszichológiai gondolkodásmódjának – ezen túl is – volt és maradt szociálpszichológiai felhangja és relevanciája (joggal hivatkozhatunk a rá jellemző módon kissé sejtelmes „utalás” általa alkalmazott fogalmára, vagy a részint klinikai-alkalmazott csoportlélektannak tekinthető pszichodráma általa ösztönzött mozgalmára). Máig épülő szakmai kultuszának szerves része, hogy benne az informális emberi kapcsolatok spontán demokratizmusának hívét tisztelhetjük, ami lényegét tekintve igaz, különösen azt követően, hogy az ötvenes évek fordulata után a közoktatás keményen kézbe ragadott pártirányításából kirekesztették, és szuggesztív egyéniségének varázsos erejét a mester–tanítvány kapcsolatokban élte ki.

⁴ Mérei 1971.

⁵ Mérei 1972, 1975.

1965 nyarán az MTA Pszichológiai Intézetének igazgatója Pataki Ferencet, az OPI közösségfejlesztési kísérletének vezetőjét hívta meg és kérte fel szociálpszichológiai kutatások indítására. Pataki a neveléstudományban számos történeti írása, mindenekelőtt koncepciózus Makarenko-szintézise,⁶ országosan szervezett terepkísérlete és az oktatásszociológia felé törekvő tájékozódása alapján közismert és nagy hatású szakember volt. Mindenki tudta róla, hogy egykor a Nékosz magasra emelkedő politikai-ideológiai csillagaként kitüntetett felelőssége volt a történeti jelentőségű Petőfi Kör mozgásterének biztosításában, a benne is megjelenő és a belőle is táplálkozó reformmozgalomban. Ennek politikai felelőssége – amit maga Kádár is számon tartott – egzisztenciálisan visszavetette, és korlátot szabott annak, hogy meddig haladhat előre az oktatásügy, benne az OPI szigorúan kontrollált rendszerében. A Pszichológiai Intézet ajánlata számára többszörösen előnyös volt, áttételesen folytatását jelentette szakmai törekvéseinek, és ugyanakkor a tudományos élet bizonyosan kötetlenebb közegében több szabadságot és kilátást kínált számára. Pataki szellemi pályafutásában ugyanakkor gyökeres fordulatot jelentett ez a becsülettel végigcsinált „szakmaváltás”, melynek során az eddig csak érintőlegesen ismert szakirodalomban kellett tájékozódni és utat találni, új kollegiális körben és szervezetben kellett helyet kialakítani, a neveléstudományhoz képest más módszerekkel, érvelésmóddal és terminológiával kellett folytatnia munkásságát. Hogy erre vállalkozott, abban bizonyosan nagy szerepe volt annak a belső igényének, hogy az általa kiválóan ismert marxista ideológián túltekintve az iskolai, társadalmi viszonyok valóságát, tényeit jobban megismerje (anélkül, hogy kimunkált értékfelfogását a tényismeret hasznosításában mellőzni próbálná, arról lemondana). Ez az igénye a verbuválódó, zömmel saját, politikailag viharvert korosztályához tartozó oktatásszociológusok körében csak erősödött, ám a közösen kezdett autodidakta munkához képest a deklaráltan

⁶ Pataki 1966.

empirikus szociálpszichológia több támpontot, eszközt, új koncepcionális lehetőséget ígért.

Csoportjának kialakításában nem kapott szabad kezét, meglehetősen heterogén, néhány fős csapattal kezdte a munkát a szakmai és szemléleti szempontból még heterogénebb intézeti közegben, amelyben éltek várakozások a nyomokban ismert szociálpszichológiával kapcsolatban, de hamarosan megjelentek ideológiai szempontból is ellenmotivált ellenerők is.

Minderről képszerűen eszembe jut egy munkaszoba elrendezése. Az MTA-intézet szobái közül ez a hatvanas évek derekán kitűnt tágas méretével (a többi ugyanis a jogelőd Gyermeklélektani Intézet funkcióihoz és lehetőségeihez igazodva kalitkaszerű volt). Nagy szó volt, hogy ezt a reprezentatív helyiséget alakuló csoportként megkaptuk, kifejezte igazgatónk elragadtatott örömet, hogy pár hónap alatt eleget tudott tenni a pártközpont és az Akadémia egybecsengő igényének, hogy az intézetet szociálpszichológiai profillal gazdagítsa. Itt aztán rendesen elért négy hivatali íróasztal. Jobb oldalon félkörívben volt három, az első Nagy elvtársé, aki a pártközpontból került ide, és az itt töltött éve alatt alig szólt pár szót, a második Halász Lászlóé, aki a műalkotások hatását próbálta empirikusan vizsgálni, a harmadik pedig az enyém, aki épp végeztem az ELTE-n a párját ritkító pszichológia és történelem szakpáron. A bal oldalon mindannyiunkkal szemben, középen helyezkedett el Pataki Ferenc asztala, intézeti félnapjainkon e mellett olvasta ki a *Népszabadságot* ától cettig, ami számára – aki elsősorban az értekezleti nyelv és megszólalás mestere volt – elkerülhetővé tette a kötetlen beszélgetést. Új intézeti és szakterületi identitásának félre nem érthető jeleként viselte a fehér köpenyt, ami a Gyermeklélektani Intézet hagyománya is volt, meg a laboratóriumi sterilitás egyenruhája szomszédaink, a kísérleti pszichológia vasajtó mögé húzódó művelői számára. A szobatársak pusztá felsorolásából is sejthető, hogy a szellemi egység kikovácsolása hosszabb távon volt egyáltalán remélhető. Pataki Ferenc nem is ígért mást az összintézeti értekezleten, amikor formálódó csoportunkat bemutatta, és remek szónoki teljesítményével lenyűgözte az intézetiek egyébként kedvetlen és

széthúzó közönségét. Definiálta speciális – mindenkiétől világosan elkülönülő – tudományterületünket, mint az interperszonális viszonyok tanulmányozását, és kitűzte a távlatos célt, hogy a csoportok belső összetartozását – a Mérei Ferenc nyomán itthon megismert szociometria terminológiájával – a csoportkohéziót fogjuk vizsgálni. Visszatekintve nem tűnik teljesen evidensnek, hogy ösztöndíjas gyakornokként akkor és ott miért éreztem szükségét annak, hogy a hatásos és világos programhoz kommentárt fűzzek, mondván, hogy a szociálpszichológia interdiszciplináris határvidék, aminek nem specifikus tárgya, hanem időben változó fókusza van, a személyközi viszony és kiscsoport korszaka már lezárul, az ötvenes évek végétől az attitűd, annak is a dinamikája a korszerű téma. Pataki azonban nemcsak remek szónok volt, hanem különösen rutinos vezető is, aki széles mosollyal fogadva mindezt, azt mondotta, így teljes a bemutatkozásunk, csoportunk bizonyosan az érlelő viták demokratikus színtere lesz. És a kutatói szabadság a csoportban, majd osztályban meg is valósult, a témakonzentráció – ennek is megfelelően – hosszabb távon sem. Csoportunk oszlopos tagja, Halász László művészetpszichológiájában a hatások immár attitűddinamikai vetületben jelentek meg, majd a szociálpszichológia ún. narratív irányát találta termékenyen alkalmazhatónak, és ebbe vezette be a pályáját itt kezdő, évtizedek múltán Pataki osztályvezetői helyébe lépő László Jánost is. Időközben újabb témákkal színezték tovább az összképet, a szocializációs háttérre vetített értékorientációs kutatással Váriné Szilágyi Ibolya, a döntépszichológiával annak nehéz sorsú hazai úttörője, Engländer Tibor, akinek originális gondolatait és kísérleteit Faragó Klára volt leginkább alkalmas nemzetközi szintésre kivinni, illetve a nálunk a szociálpszichológiához erősebben kötődő döntépszichológia nyomvonalán haladva megvetni a hazai szervezetpszichológia elméleti alapjait. Kutatócsoportunk minden itt érintőlegesen felsorolt tárgykörének gazdag nemzetközi, mindenekelőtt amerikai szakirodalma volt, előrehaladni ki-ki annak tanulmányozás révén tudott.

Végül a csoportkohézió „centrális témáját” gondos empirikus aprómunkával Pataki Ferencsel együtt mi ketten dolgoztuk ki,

az iskolai csoportok gazdag szociometriai anyagából ő csoportelméleti igényű összegzést is kerekített.⁷ Az attitűdtéma sem sikkadt el, ez mint nem specifikus, ám épp integratív tárgykör alkalmas volt arra, hogy benne és révén a szociálpszichológusok szellemileg találkozzanak a pszichológia más empirikus ágainak művelőivel: ez egy összintézeti önképző konferenciának is ütős problematikája lett.⁸ Pataki Ferencnek köszönhettem, hogy attitűdszakértőnek ajánlott az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontba, ahol a közgondolkodás empirikus vizsgálata – akár országos reprezentatív mintákon – volt a feladatunk és az addig nem tapasztalt kutatási lehetőségünk, ez el is csábított, és néhány évig tudományos igazgatóhelyettesként és az alkalmazott szociálpszichológiai arculattal szervezett osztály vezetőjeként ott dolgoztam.

Közben sporadikus előzmények után megindult a szociálpszichológia rendszeres egyetemi oktatása, amelynek a hatvanas évek végén Pataki Ferenc lett másodállásban a nagy hatású tanára az ELTE szociológián, én meg a hetvenes évek végére főhivatású oktatója és szervezet-építője az ELTE pszichológián (sőt majd egy évtizedig a második pszichológusképző-helyen, a KLTE pszichológián is). Lassan létrejött a tudományágat megismertető, az oktatás segédleteként is hasznosítható magyar nyelvű alapirodalom⁹: a szociálpszichológia kísérleti törzsanyaga is felbukkant a hazai könyvkiadásban, így professzorunk, Kardos Lajos maga lektorálta a Secord és Backman rendszeres áttekintését,¹⁰ melynek jellegzetesen behaviorista és csereelméleti indulópontja és következtetései voltak (a területi korlátok miatt a kézikönyv a szakirodalom felsorolása nélkül jelent meg, ami bevezető, felvezető szerepét némileg lerontotta). Már ekkor jelentkezett a nyelvi korlátaiba zárt francia szakirodalom is.¹¹ A kor

⁷ Pataki–Hunyady 1972.

⁸ Halász–Hunyady–Marton 1979.

⁹ Ady 2016a.

¹⁰ Secord–Backman 1972.

¹¹ Montmollin 1973.

viszonyait mindenképpen jellemezte, hogy az oktatási tárca marxizmus–leninizmus főosztálya – belső terjesztésre – adta ki a lengyel–amerikai, szakmailag gyakran provokatív–úttörő szerepet játszó Zajonc kis összefoglaló munkáját, amely leegyszerűsítő kognitív-behaviorista végletet képviselt, mondhatni a társadalmi viszonyok komplexitását hirdető marxizmus ellenpontjaként.¹² Két keletnémet szerző, Hiebsch és Vorwerk arra vállalkozott (és ez szélsőben hozzáférhető volt magyar nyelven), hogy a terelés marxi elemzésében szívesen használt kooperáció fogalmából bontsa ki a szociálpszichológia egész rendszerét, ebbe a fogalmi keretbe csomagolva az amerikai szociálpszichológia által interakciónak nevezett pszichológiai egymásra hatást.¹³ E kézikönyvek mellett szükségét éreztük annak, hogy ízlésünk és logikánk szerint válogatott tanulmánygyűjtemények kiadására kerüljön sor, ez az ízlés és logika talán kevésbé volt kiforrott a Pataki-féle egyetemi szöveggyűjtemények sorozatában, de a bevezető tanulmányokkal együtt markánsabb képet mutatott a Gondolat Kiadó (Fehér Imréné szerkesztő nevéhez köthető) ún. kockás sorozatában, amelyben elsőként Pataki szerkesztésében a *Csoportlélektan* kötet,¹⁴ majd az enyémben a *Szociálpszichológia* kötet¹⁵ jelent meg. Mindketten egyébként ugyanazt a könyvészeti trükköt alkalmaztuk évek múltával, második kiadásként, ugyanezen címen merőben más összeállításokat tettünk közzé, ami is mind autentikusabban tükrözte a tudományterületen időközben végbement változásokat.¹⁶ Pataki átmenő szakmai identitását dokumentálva kiadott egy pedagógiai szociálpszichológiai válogatást is,¹⁷ és az ő tanítványa, majd tanársegéde Csepeli György tette viszonylag teljessé a sort a Gondolatnál egy történeti és a Közgazdasági

¹² Zajonc 1971.

¹³ Hiebsch–Vorwerk 1967.

¹⁴ Pataki 1969.

¹⁵ Hunyady 1973.

¹⁶ Pataki 1980; Hunyady 1984a.

¹⁷ Pataki 1976a.

és Jogi Kiadónál egy csoportközi viszonyokra vonatkozó kiváló tematikus összeállítással.¹⁸

A kutatások, az oktatás, a könyvkiadás felszabadulásának, a hazai kutatóhelyek kialakuló munkamegosztásának¹⁹ hátterében ott volt egy szakmatörténeti fontosságú dokumentum, amely szintén Pataki Ferenc nevéhez köthető. A pártállamban megkívánt formális, ideológiai legitimáció a megfelelő módja az lett, hogy a *Társadalmi Szemle* pártfolyóirat közölt tanulmányt a tudomány tárgyról, stratégiai szerepéről, újszerű marxista művelésének sajátosságairól. E kötelezettségnek mintaszerűen eleget tett Pataki 1967-ben megjelent írása, mely szerint a szociálpszichológia a társas valóság módszeres-empirikus megismerése, amely a társadalmi makrostruktúra marxista elemzésétől fontos impulzusokat kaphat. (E szerepre bizonyosan alkalmatlan volt a *Magyar Pszichológiai Szemlé*ben, a szűken szakmai orgánumban megjelent tanulmányom, amely a pszichológia és a társ-társadalomtudományok kapcsolatainak tényszerű, bibliografikus bemutatására vállalkozott, és nem a szociálpszichológia markáns határvonalait, hanem interdiszciplináris beágyazottságát emelte ki.²⁰) Itt nem sürgősen kitérni arra, hogy a Szovjetunióban, ahol a szociálpszichológia a keleti blokkon belül „indító lökést” kapott, az ideológiai legitimáció különösen kemény diónak bizonyult: évtizedes viták folytak arról, hogy a történelmi materializmus mellett mi is lehet, legyen a szociálpszichológia tárgya, haszna, marxista művelése mennyiben jelent újat és többletet a korábban élesen és egyoldalúan bírált „polgári tradíciókhoz” képest. A végeláthatatlan vitákban, több mint fél évszázad után újra felmerültek azon kérdések és szempontok is, amelyekkel a tudományág úttörői a 20. század hajnalán szembesültek és szembesítették egymást: az egyén, a személyiség a maga teljességében nem a szociálpszichológia tárgya-e, korlátozható-e a társas hely-

¹⁸ Csepeli 1981, 1980.

¹⁹ Lásd az USA minden egyetemi könyvtárában fellelhető Hunyady-Pataki-Váriné 1976 seregszemlét.

²⁰ Hunyady 1966.

zetekre a szociálpszichológia érdeklődése, a társadalom mozgása és struktúrái mennyiben vannak áthatva pszichológiai tényezőkkel, többé-kevésbé korlátozva a társadalmi törvényszerűségek, struktúrák, változások objektivitásának tanát. Nálunk a tudományterületi körülhatárolás és tárgykeresés viszonylag gyorsan zárult Pataki deklarációja nyomán. A szerző előnyére vált, hogy felettébb jártas volt a marxizmus–leninizmus dogmatikájában, mesterien beszélt az ideológia agitprop munkásainak nyelvét, rutinos dialektikája alkalmas volt az ellenpólusok áthidalására. Talán nem redukálom végletesen fent jelzett álláspontját, ha abban foglalom össze, hogy a társadalom életének van egy társas-pszichológiai rétege, amelynek megvan a maga önmozgása, és megvannak saját törvényszerűségei is, melyek érvényesülése azonban alá van vetve a nagy társadalmi mozgatóerőknek és objektív törvényeknek. Ennek a társas pszichológiai szférának a kulcsfogalma az ő gondolatrendszerében az amerikai szociálpszichológiából ismerős „interakció”.

Ez a hatásosnak bizonyult érvelés a marxizmus és a szociálpszichológia bontakozó szaktudományának viszonyáról ügyes taktika volt, vagy őszinte személyes meggyőződés? Ennek a megválaszolásához tekintetbe kell vennünk Patakinak az évek hosszú során kibomló szociálpszichológiai munkásságát, ambícióit és szempontjait:²¹ óriási munkabírással, nagy szellemi erőfeszítéssel mind elmélyültebben tájékozódott a szociálpszichológia nyugati – nem utolsósorban francia – szakirodalmában, az indulásakor oly ösztönzőnek tűnő tényfeltárástól el-elszakadva nagyvonalú, átfogó szintézisalkotásra törekedett, mindig ügyelve arra, hogy gondolatépítkezése során tekintetbe vegye a szociálpszichológiai jelenségek történeti jellegét, makrostrukturális-társadalmi beágyazottságát, és így a terület művelésekor ne szakadjon el a marxizmus fundamentális elveitől. Ilyen értelemben a marxista szociálpszichológia kialakításának lehetőségét nem csupán fortélyosan felkínálta, hanem meggyőződése szerint vallotta

²¹ Hunyady 2016b.

is. Pataki világnézeti elkötelezettségéről két nagyon különböző forrásból biztos tudásunk lehet: egyfelől pályafutásának súlyos krízisét hozó '56 utáni években családjának belső beszélgetéseiről és megtárgyalt szándékairól emlékeket rögzít egy oda beépült ügynök, aki visszatérően foglalkozik azzal, hogy Pataki számára a párt bizalmának elvesztése rendkívül fájdalmas volt, és úgy tervezte, hogy szakmai-neveléstudományi munkáival módja lesz arra, hogy világnézeti elkötelezettségét tudományos eredményei révén meggyőző erővel felmutassa. Másfelől munkásságának végén – mikor tragikusan elvesztette látását – páratlannak mondható lelki-szellemi összefogottsággal monografikus írásokat közzölt,²² melyekben társadalmelemző és kritikai megfontolások mellett egyértelművé tette, hogy nemcsak demokratikus, hanem kifejezetten baloldali nézőpontot képvisel.

Az ő szellemi pozíciójának meghatározása azért is lényeges, mert a szociálpszichológia MTA kutatóintézeti és ELTE szociológiai térhódításával szemben 1970-től következetesen és elszántan fellépett egy, a szociálpszichológiai részleggel létszámát tekintve azonos súlycsoportba tartozó kutatóteam. Az MTA Pszichológiai Intézetében – annak szakmai profilját és szellemi sokszínűségét gazdagítandó – Ádám György igazgató létesítette a személyiség-lélektani csoportot a filozófus-pszichológus Garai László vezetésével. Ő a korszak progresszív marxista gondolkodásának szellemében az úgynevezett klasszikusok tételes dogmatikájához kötődött, és azt összekapcsolni igyekezett a szovjet Vigotszkij-hagyománnyal. Garai egy marxista személyiségelmélet kidolgozását tekintette feladatának, ezen belül a specifikus emberi alapszükséglet pszichológiai érdekű és érvényű meghatározását.²³ E csoport tagjai gondolkodásmódját közvetve vagy közvetlenül alkalmazni próbálták egyes – mindenekelőtt a társas-társadalmi magatartást érintő – jelenségek körére. A nyugati szociálpszichológia jó része idegen, sőt ingerlő volt számukra, még ha a képviselőik és megfigyeléseik körében találtak is gon-

²² Pataki 2013, 2015.

²³ Garai 1969.

dolatkörükbe bevonható szereplőket és jelenségköröket. Mindez azzal az elkerülhetetlen súrlódással járt, hogy az elvben uralkodó marxista ideológia magaslatáról kezelték erős kritikával a pszichológia kutatásának, művelésének meghonosodott módját és különösképpen a „szociálpszichológiai nyitást”, amely szerintük emésztetlen felületességgel adott teret más viszonyok között fogant, eszmeileg idegen elgondolásoknak. A szűk csoport zavarba ejtően színvonalas volt – vezetője ördögös kreativitásával és kiemelkedő munkatársa, Erős Ferenc pszichoanalitikus irányban különösen elmélyült szociálpszichológiai műveltségével – miközben sokakban felidézte az éppen csak feledni próbált ideológiai fenyegetéseket és megkötéseket általában a pszichológia és körülhatároltabban a szociálpszichológia területén.²⁴ A több évre kiterjedő nézetkülönbségek és ütközések fokozatosan afféle politikai pozícióváltás jegyében jelentkeztek, ami talán nem is volt annyira egyedi, mint amennyire akkoriban megéltük őket. Ez az alapállás az intézeten belül is meglehetősen elszigetelt lett és tulajdonképpen a hetvenes években érvényesülő tudománypolitikai törekvésekkel sem volt maradéktalan összhangban, így azután eszmei követelőzés fokozatosan az eszmei kritériumoknak meg nem felelő establishment kritikájává is vált. A nyugati eredetű, gyökérzetű szociálpszichológia kritikai elsajátításáért és folytatásáért síkraszálló Patakinak először a marxizmus ortodox képviselőtelével kellett szembenéznie, utóbb azonban már az általa képviselt álláspont lett a Kádár-rezsim hivatalos ideológiájának része, és így a kétségtelenül kreatív Garai László és nagy műveltségű munkatársa és utóda, Erős Ferenc azt rendszerkritikai alapon, hovatovább ellenzéki nézőpontból kérdőjelezte meg.²⁵

Polemikus fellépésük egyik korai állomása volt, amikor 1972-ben az elsőként szociálpszichológiai tárgyban benyújtott kandidátusi értekezésem ellen, a nyilvános vita lezárta után Garai testes tanulmányt intézett a TMB-hez az értekezés marxista irányvételét elvitatva. Az valóban vitatható volt, hogy a tanulók

²⁴ Vö. a merőben más értékelést, Erős 2016, 2017.

²⁵ Erős 1993.

történelmi nézeteit, attitűdjeinek társas kapcsolataikra gyakorolt hatását vizsgáló empirikus munka közvetlenül levezethető-e a marxizmus klasszikus tételeiből (azzal együtt, hogy kétségtelenül aktuális társadalmi tanulságokat kínált, hogy az ideológiai indoktrináció fejt-e ki hatást, és milyen hatást fejt ki a köznapi gondolkodásra és az ember kapcsolatokra). Az viszont szerencsém volt, hogy a pótlólagos vitát eljárásjogi alapon Mátrai László osztályelnök szava lezárta, mivel akkor a tudományos minősítés deklarált követelménye volt az elvégzett munka marxista karaktere. Ennél a személyes ütközésnél nagyobb volt a jelentősége annak a vitának, ami Pataki Ferenc első, a szociálpszichológia stratégiájának szentelt, átfogó írásáról szólt, amikor Pataki alapvetően védeni, megtámogatni próbálta a fiatal magyar szociálpszichológia létét és fejlődését, nyíltan szembenézve ennek kedvezőtlen fordulataival a nyugati világban.²⁶

Az történt ugyanis, hogy alig tápáskodott fel a szociálpszichológia kutatása és oktatása a szovjet birodalom országaiban, ugyancsak a hatvanas évek második felében elindult és egyre szélesedett a szociálpszichológia amerikai és európai fórumain a tudományág művelőinek, tanítványaiknak és mestereiknek a marcangoló szakmai önbírálata. „A szociálpszichológia válsága” több merőben különböző forrásból fakadó, több irányba mutató, ellentmondásos folyamat volt, ami természetesen különösen érzékenyen érintette a felhalmozott szakmai tudásanyag hasznosításán és meghaladásán munkálkodó zsenge kelet-európai szociálpszichológiát. Mindazok, akik eleve ellenálltak e tudományág talpra állásának, hivatkozhattak arra, hogy maga a szociálpszichológia készít önmagáról egy negatív mérleget, meghasonlott, kiúttalannak látszik. Azok továbbá, akik nem elvi, de gyakorlati nehézségekkel küzdöttek ezen empirikus tudomány eszközrendszerének és sokágú eredményeinek elsajátításában, mondhatták, hogy amit nem tudnak, vagy ügyetlenkedve sajátítanak el, az valójában szükségtelen vagy alapvető revízióra szorul: a módszeres

²⁶ Pataki 1976b.

empíria, a kísérletezés, az egzaktságra törő többváltozós számítások útja nemcsak nehéz, hanem jórészt hiábavaló is. Az érdeklődő kívülállókban, a társtudományok képviselőiben kétségek ébredhettek a tudományterület jelentőségével vagy mondanivalójával kapcsolatban, nem utolsósorban azért, mert a határos tudományok épp ekkor, ilyen mélységben nem élek át ilyen krízist, és nem szóltak ennyit válságról. Minthogy a tudományterület bírálata még Amerikában belülről jött,²⁷ ez lendületet adott a 68 szellemében kifejezetten baloldali indíttatású, marxizáló európai bírálóknak, hogy a kelet-európai fejleményekkel szöges ellentétben, sarkítva kiélezzék a marxizmus és a szociálpszichológia eltéréseit és ellentéteit. Utólag visszatekintve – bár ezt már közel egy időben is próbáltam saját körszemlém alapján képviselni²⁸ – ez egy „túltermelési válság” volt a szociálpszichológia terén: a fiatalok érdeklődése, tömeges képzése és a szerteágazó kutatás a felsőoktatási kereteket erősen feszegette, a fiatal szakemberek számára új szakmai feladatokat kellett kiküzdeni. A kiterjedésedésnek és megújulásnak a tendenciái nagyban hozzájárultak a válsághangulathoz, mint ahogy a bekövetkező változások sem a szakterület kiegészével és hangtalan süllyedésével jártak, hanem a szakfolyóiratok, könyvpublikációk számának növekedésével és differenciálódásukkal, a társtudományok és alkalmazási területek felé irányuló szellemi és munkavállalói kiáramlással. Ahhoz képest, hogy a vietnami háború ellen lázadó fiatalok a szociálpszichológiától követeltek több intellektuális és eszmei támogatást, hogy a szakterület művelőiben felerősödött a társadalmi változások messzebb tekintő, interdiszciplináris vizsgálatok igénye (amit történeti és filozófiai szintű elméleti nézőpontok érvényesítésével kellett volna kielégíteni), az intézményeiben, létszámában, publikációs hozamában megerősödő szociálpszichológia meglepő irányba változott, a válságból úgy lábalt ki, hogy nem fokozta a végletekig a társadalmi problémák iránti érzékenységet, hanem a tudományok összességét átjáró komputerezálással

²⁷ McGuire 1973; Hunyady–Jost 2004.

²⁸ Hunyady 1984b.

párhuzamosan a pszichológia belső kohézióját kifejező és növelő kognitív irányba fordult, és kitüntetett témája lett például a személyek és csoportok percepciója.

Pataki Ferenc tehát arra törekedett, hogy a hazai, intézményesülő szociálpszichológia ne szenvedjen kárt a szakterület látványos, fordulatos nemzetközi krízisétől, amelyben lecsapódtak társadalmi, politikai feszültségek, illetve megszólaltak a tudományterület dinamikus fejlődésével párhuzamosan emelkedő igények a szociálpszichológia látókörével, mélységével, üzenetével kapcsolatban. Arra koncentrált, hogy – amit nyilvánvalóan maga is a legfőbb értéknek tartott – a szociálpszichológia tényfeltáró szerepét, jellegét ne veszítse el, az ideológiából kivont/levont deklaráció ne térjen vissza az esetleg tökéletlenül feltárt vagy nem kellő mélységben interpretált tények helyére. Erős Ferenc tollából – feltehetően nem függetlenül csoportjuk egészének inspirációjától – egy érdekes és szellemes kritika született,²⁹ amely harapófogóba szorította Pataki gondolatmenetét: mennyiben tér el az ő szociálpszichológia ideálja az amerikai tudományosság gyakorlatától, illetve ha attól lényegi eltérést nem mutat, mennyiben képvisel marxista álláspontot. A recenzió terjedelme és jellege szerint valójában egy vitairat volt, ezért is született a *Magyar Pszichológiai Szemlé*ben egy olyan – többek nyilvánosságigényét kimondottan sértő – megoldás, hogy a szerző és kritikusi közvetlen vitában fejtsék ki nézeteiket, amelyről a szaklap az összes fél által becsült Vitányi Ivántól bő ismertetést közöl.³⁰ Végül az ismertetésen túlmenően maguk az eredeti írássok is rendre mind nyilvánosságra kerültek, ami együttesen érdekes kordokumentum, és végső soron nem okozott kárt nemhogy Pataki dialektizáló áttekintésének, de a hazai szociálpszichológia uralkodóvá vált empirikus megközelítésének sem.

Az ún. válságvita lett lényegében a záróakkordja a szociálpszichológia természetével, társadalmi funkciójával kapcsolatos ideológiai latolgatásnak. Az immár kiépült akadémiai-egyetemi

²⁹ Erős 1981.

³⁰ Vitányi 1979.

intézményrendszerén, társadalomkutatási eredményein és ismereteit terjesztő tanításain ez után már nem kérték számon a marxizmus klasszikusainak kitételeihez való hűséget, és ezzel együtt elmerült az a kérdésfeltevés is, hogy e szakterület/tudományág a nemzetközi osztályharcban kinek az oldalán áll. Mit kutassunk és hogyan, mit tanítsunk és miért – ez vált a centrális kérdéssé, Mérei egykori kívánságára rímelve. Ha futólag rátekintünk a hetvenes évek után következő évtizedek fejleményeire, talán különösen a szociális identitás tárgykörében látunk erőkoncentrációt és vetélkedést. Garai László volt 1978-ban tán az első, aki paradoxonokra épített pszichológiai, majd gazdaságpszichológiai eszmefuttatásaiban az identitáskérdésekkel foglalkozni kezdett.³¹ Nagy szakirodalmi körképet, sőt szintézist erről alkotott Pataki Ferenc,³² akinek erről írt doktori értekezését valóban összeesküvésszerűen buktatta el az összetételében és motívumaiban vegyes bírálóbizottság, ami aztán kiprovokálta Aczél György pártoló jóindulatát, a TMB plénum közfelkiáltással hozott kedvező döntését, megnyitva majd a nyílegyenes előrehaladás útját az akadémiasság és az akadémiai vezetés lépcsőin. Az évekkel előbb még kétes ismertségű szociálpszichológia az ő révén a magyar tudományosság csúcsein nyert, de aki ismerte őt, tudja, hogy minden részrehajlás nélküli képviselő. Pataki legszemélyesebb pszichológiai mondanivalóját a Nékosz generációs-politikai identitásáról fejtette ki, időskori írásaiban nem hallgatva el a nemzeti identitással kapcsolatos felfogását sem.³³

A nemzettudat empirikus kutatását a TK-ban a hetvenes évek hajnalán (például Trianon percepcióját még a történészeknél is előbb) kezdtük meg,³⁴ kifuttatva a sztereotípiák szerveződésének a nemzetközi szakirodalomban – az információfeldolgozási paradigma eluralkodása nyomán évtizedekig – kiemelkedő ku-

³¹ Garai 1993, 2003.

³² Pataki 1982.

³³ Pataki 2001, 2005.

³⁴ Hunyady–Hann–Pörzse 1975.

tatási irányába.³⁵ Csepeli György, aki fiatalon az európai szövetség konstanzi nyári szemináriumán mély szakmai impressziókat szerzett és utóbb osztott meg a csoportközi megkülönböztetés, az ingroup-preferencia tárgykörében, munkánkat folytatta és azt az előítéletességre kihelyezett bírálatával kiteljesítve a nemzeti tudat- és érzésvilág ismert szakértőjévé vált,³⁶ utóbb Örkény Antallal és Székelyi Máriával is együttműködésben.³⁷ Az előítéletesség, nem mellőzve az antiszemitizmus történeti és aktuális kihatásait, Erős Ferenc érzékeny tanulmányainak is tárgyát képezte, oly annyira, hogy ezek (például a tekintélyelvűséget érintő) rangos elméleti megfontolásait még empirikus adatgyűjtéssel is teljesebbé tette.³⁸ Ennek a kutatási vonulatnak módszertanilag megújított folytatása lett később a történetekből építkező nemzettudat értékeléssel átszőtt tartalmának kutatása, az áldozati szerepre és a megküzdésre irányuló figyelemmel. Az identitás és a csoportközi viszonyok korszakos témája sokarcúságában sem az egyetlen volt, de talán egyetlen szálként is jól illusztrálja a szociálpszichológia hazai építkezését.

Mint e futó áttekintés is érzékelteti, a szociálpszichológia második hulláma e kutatásokban tűnt ki és emelkedett a kilencvenes években professzori szintre. Többfélék, flexibilis-széles vagy épp koncentráló-konvergáló nemzetközi kitekintéssel, ismeretközvetítéssel, kapcsolatépítéssel, a hazai viszonyoknak szentelt éber figyelemmel és szépen visszhangzó publikációs teljesítményekkel. Megjegyzem, hogy előbb jártak-jöttek férfiak, de utóbb megjelentek szaktudós professzornők is (Faragó Klára, a szociológia berkeiben Neményi Mária, majd az MTA osztály immár harmadik vezetőjeként Fülöp Márta), s ha most kisandítunk a budapesti, debreceni, szegedi egyetemek tanszék- és intézetvezető docensi karára hovatovább a nyilvánvaló női dominancia előjeleire kellene utalnunk, ha az MTA-székház rendezvény-at-

³⁵ Hunyady 1996, 2004.

³⁶ Csepeli 1979, 1985, 1992.

³⁷ Vö. Hunyady 2016c.

³⁸ Többek között Erős 2001a, 2007.

moszférájában a társadalmi nem kifejezést egyáltalán szánkra mernénk venni.

A szociálpszichológia tudományos elmélyedéséről és sokszínűségéről szólva, melyekre itt futólag utaltam, ide kívánczok két észrevétel. Egyrészt az egykori vér-marxista nézőpont kikopott ugyan a szakmai közbeszédből, de a kétkedés és lázadás európai szellemi hagyománya és az amerikai önmarcangoló módszertani és etikai tudatosság mindmáig éltet egy kritikai szemléletet, amely nem békél meg a létező szociálpszichológiával, amíg az táplálkozik és bizonyítást merít az empiriából, történeti kontextus nélkül ír le jelenségeket és összefüggéseket, saját kiindulópontjainak, rejtett előfeltevéseinek megkötöttségeivel nem néz szembe. Ezt az immár finoman desztillált kriticismust képviseli és örökíti tovább nálunk például Erős Ferenc, nem szükségszerű, de érthető módon kombinálva pszichoanalitikus-elméleti irányvételével,³⁹ ami sok mindennek mondható, de az utóbbi félszáz év szakmai főirányának nem. A nemzetközi mainstream ebben a kontextusban valóban pejoratív minősítés, holott akár tisztelettel adózva ennek a kritikai és partikuláris megközelítéseknek – megítélésem szerint – a magyar szociálpszichológiának a legfőbb érdeme, hogy több évtizedes kiesés és elmaradás után felvette a lépést tájékozottságában, tematikájában és módszertanában a nemzetközi tudományossággal és tanítványai (ittthon vagy külföldön) magától értetődően szót értenek külföldi kor- és fokozattársaikkal. Másrészt, a másik észrevételem az, hogy a szociálpszichológia tudományos jellegének elmélyedése egyáltalán nincs ellentétben azzal, hogy éltető eleme a társadalmi érintettség és relevancia. A szociálpszichológia a valós társas-társadalmi viszonyok pszichológiája, azok minden méltányolható, felemelő és megtartó rendjével, minden torzító és lesújtó feszültségével együtt. A szociálpszichológia a társadalmi és hatalmi különbségek újabb kiéleződésének perspektívájában sem kerülheti vagy ejtheti az emberi nem egységének, identitásközösségének, a kü-

³⁹ Erős 2001b.

lönbségek tömkelege mögött álló egyenlőségének humanista-demokratikus gondolatát. Vannak, nőnek, visszanőnek rendszerek, melyek intoleránssá válnak a szociálpszichológiával szemben, amely az igazolás helyett kritikával kezeli lezárt, diszkriminatív, kontraszelektív hierarchiájukat. Ennyiben még sokféle elmarasztaló címkézésre fel lehetünk készülve, de – a jó példán okulva – bízzunk a szociálpszichológia intellektuális megküzdő képességében.

Irodalom

- Buda Béla 1968. A szociálpszichológiai és modern kutatás irányzatai. In *Szociológiai közlemények* 1968. II. Budapest: Tudományos Ismeretterjesztő Társulat.
- Csepeli György 1979. A nemzeti tudat- és érzésvilág kutatásáról. *Társadalmi Szemle* 34 (11): 70–78.
- Csepeli György (szerk.) 1980. *Előítéletek és csoportközi viszonyok: Válogatott tanulmányok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Csepeli György (szerk.) 1981. *A kísérleti társadalomlélektan főárama*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Csepeli György 1985. *Nemzeti tudat és érzésvilág*. Budapest: Múzsák Közművelődési Kiadó.
- Csepeli György 1992. *Nemzet által homályosan*. Budapest: Századvég.
- Erős Ferenc 1981. A szociálpszichológia válsága: krízis kritika nélkül. *Pszichológia* 1 (2): 291–302.
- Erős Ferenc 1993. *A válság szociálpszichológiája*. Budapest: T-Twins Kiadó.
- Erős Ferenc 2001a. *Az identitás labirintusai: narratív konstrukciók és identitás-stratégiák*. Budapest: Janus/Osiris Kiadó.
- Erős Ferenc 2001b. *Analitikus szociálpszichológia: Történeti és elméleti tanulmányok*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Erős Ferenc 2007. *Trauma és történelem. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok*. Budapest: Józsefvég Műhely Kiadó.
- Erős Ferenc 2016. Három pályakép a magyar szociálpszichológia történetéből. *Múltunk – Politikatörténeti folyóirat* 61 (4): 57–71.

- Erős Ferenc 2017. Social Psychology in Formation in Hungary: 1960–1990s In Antonelli Mauro (ed.): *European Yearbook of the History of Psychology* (3) 201–218.
- Garai László 1969. *Személyiségdinamika és társadalmi lét*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Garai László 1993. „Elvegyültem és kiváltam”: *Társadalomlélektani esszé*. Budapest: T-Twins Kiadó.
- Garai László 2003. *Identitásgazdaságtan: Gazdaságpszichológia másképpen*. Budapest: Tas Kiadó.
- Geuter, Ulfried 1992. *The Professionalization of Psychology in Nazi Germany*. New York: Cambridge University Press.
- Halász László – Hunyady György – Marton L. Magda 1979. *Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hiebsch, Hans – Vorwerk, Manfred 1967. *Bevezetés a marxista szociálpszichológiába*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Hunyady György 1966. Pszichológia és a társadalmi tudományok. *Magyar Pszichológiai Szemle* 23 (1–2): 97–107.
- Hunyady György 1973. *Szociálpszichológia*. 1. kiadás. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Hunyady György 1984a. *Szociálpszichológia*. 2. kiadás. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Hunyady György 1984b. A kísérleti szociálpszichológia amerikai válságirodalma és amit mi kiolvasunk belőle. *Pszichológia* 4 (1): 147–158.
- Hunyady György 1996. *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hunyady György 2004. Social Stereotypes and „Implicit Social Theory” In Jost, John T. – Banaji, Mahzarin R. – Prentice, Deborah A. (eds.) *Perspectivism in Social Psychology. The Yin and Yang of Scientific Process*. Washington: APA. 187–200.
- Hunyady György 2016a. A szociálpszichológia első évtizede a hazai pszichológusképzésben: Személyes felidézés és könyvészeti rekonstrukció (1977–1986). In Hunyady György *Jelentörténeti szociálpszichológia*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 277–296.
- Hunyady György 2016b. Csoport, társadalom, politika – Pataki Ferenc szociálpszichológiai munkásságában. *Magyar Pszichológiai Szemle* 71 (2): 339–349.

- Hunyady György 2016c. Fókuszban: A nemzet, amint összeköt, elválaszt és összeköt. (Csepeli György 70. születésnapjára.) In Hunyady György: *Jelentörténeti szociálpszichológia*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 269–276.
- Hunyady György – Hann Endre – Pörzse Katalin – 1975. Sztereotíp nemzetjellemzések kognitív szerveződése. *Magyar Pszichológiai Szemle* 32 (2): 147–162.
- Hunyady György – Jost, John T. 2004. The Perspectivist in Historical and Scientific Perspective: McGuire's Role in Twentieth-Century Social Psychology. In Jost, John T. – Banaji, Mahzarin R. – Prentice, Deborah A. (eds.): *Perspectivism in Social Psychology. The Yin and Yang of Scientific Process*. Washington: APA. 11–24.
- Hunyady György – Pataki Ferenc – Váriné Szilágyi Ibolya 1976. *Szociálpszichológiai kutatások Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- McGuire, William J. 1973. The Yin and Yang of Progress in Social Psychology: Seven Koan. *Journal of Personality and Social Psychology* 26 (3): 446–456.
- Mérei Ferenc 1971. *Közösségek rejtett hálózata: szociometriai értelmezés*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Mérei Ferenc 1972. Kurt Lewin – 1890–1947. In Lewin, Kurt: *Mezőelmélet a társadalomtudományban*. Budapest: Gondolat Kiadó. 5–40.
- Mérei Ferenc (szerk.) 1975. *Csoportdinamika. Válogatás Kurt Lewin műveiből*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Molnár Erik 1962. *Dialektikus materializmus és társadalomtudomány*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Montmollin, Germaine de et al. 1973. *Szociálpszichológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pataki Ferenc 1969. *Csoportlélektan*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Pataki Ferenc 1966. *Makarenko élete és pedagógiája*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Pataki Ferenc 1967. A marxista szociálpszichológia tájékozódási iránya. *Társadalmi Szemle* 22 (3): 77–96.
- Pataki Ferenc (szerk.) 1976a. *Pedagógiai szociálpszichológia*. Budapest: Gondolat.
- Pataki Ferenc 1976b. *Utak és válaszutak a mai szociálpszichológiában*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Pataki Ferenc 1980. *Csoportlélektan*. 2. kiadás Budapest: Gondolat Kiadó.
- Pataki Ferenc 1982. *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Pataki Ferenc 2001. *Élettörténet és identitás*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Pataki Ferenc 2005. *A Nékosz-legenda*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Pataki Ferenc 2013. *Hosszú menetelés – A FIDESZ jelenség*. Budapest: Noran Libro Kiadó.
- Pataki Ferenc 2015. *Nemzet és baloldal*. Budapest: Noran Libro Kiadó.
- Pataki Ferenc – Hunyady György 1972. *A csoportkohézió*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Secord, Paul E. – Backman, Carl W. 1972. *Szociálpszichológia*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Vitányi Iván 1979. A szociálpszichológia határai és lehetőségei. Szerkesztőségi kerekasztal beszélgetés. *Magyar Pszichológiai Szemle* 36 (4): 385–392.
- Zajonc Robert 1971. *Kísérleti szociálpszichológia*. Budapest: Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya.

A magyar történetírás megújulása a Kádár-korszakban

A II. világháború elvesztése, az ország szovjet megszállása és az ezt követő kommunista hatalomátvétel 1948–49-ben a magyar történetírás számára is új helyzetet teremtett. A már ismert vagy pályakezdő történészek közül többen – például Alföldi András, Kerényi Károly, Deér József, Bogyay Tamás, Vajay Szabolcs, illetve John Lukács és Deák István – Nyugatra távoztak, Hóman Bálint börtönbe került, Mályusz Elemért kényszernyugdíjazták. Egy-két éven belül a szakma periferiájára szorították Domanovszky Sándort, Hajnal Istvánt, Kosáry Domokost, Benda Kálmánt és még nagyon sokakat a két világháború közötti céhes történészek közül.

Helyükbe Moszkvából hazatért kommunista emigránsok és részben képzetlen vagy történészként felületesen képzett hazai fiatalok léptek. A moszkvai emigránsok közül négyen játszottak fontos szerepet: Révai József, aki a magyar történelem Habsburg-ellenes, függetlenségi interpretációjának ötvözését a marxista-kommunista történelemszemlélettel ideológiailag megalapozta, továbbá Bereiné Andics Erzsébet, Gerőné Fazekas Erzsébet és Nemes Dezső. A kommunista történészcsoporthoz itthoni képviselői közül minden tekintetben kiemelkedett a jogi végzettségű és 1945-ig ügyvédként praktizáló, ám álnéven a magyar őskorról és középkorról is publikáló Molnár Erik, aki magas kormányzati beosztásai ellenére az 1945 utáni történetpolitikai vitákban is folyamatosan és aktívan részt vett. Mellette fontos szerepet játszott Mód Aladár magyar–latin szakos tanár, aki 1943-as könyvében (*400 év. Küzdelem az önálló Magyarorszáért*) Révai alapvetésére

támaszkodva az 1526 utáni magyar történelmet a Habsburg-, illetve németellenes függetlenségi harcok gazdaságilag motivált sorozataként írta le. A fiatalabbakat többek között a történész diplomával rendelkező Zsigmond László és Pach Zsigmond Pál, valamint a még egyetemi hallgató Hanák Péter és Spira György képviselte.¹

Révai elvi és a történetírás irányító pozícióit 1949-től kezében tartó Andics Erzsébet gyakorlati iránymutatása alapján a következő néhány évben a magyar történelem valamennyi korszaka új megvilágításba került. A középkori magyar állam és társadalom korát Molnár Erik kibővített és újra kiadott munkái alapozták meg, igazodva a marxi formációelmélet sémájához. Szent István állama, melynek létrehozását az addigi magyar történetírás a lehető legpozitívabban értékelte, Molnár munkáiban olyan „osztályállammá” minősült, amely „az ország meghódított őslakosságának s a behurcolt rabszolgáknak a féken tartására jött létre”, s amely „a magyar dolgozók osztályalávetésének az eszköze” volt.²

Az 1526 utáni évszázadok történetének alapmunkájává Mód Aladár *400 év* című áttekintése vált, amely 1954-ig hét kiadást ért meg, s az eredetileg karcsú, mindössze 235 oldalas könyvecske több mint 700 oldalas testes összefoglalássá bővült. A munka alaptézise – „Magyarország történetének utolsó 400 esztendejét a német elnyomatás, az Ausztriától való gyarmati függés elleni küzdelem töltötte ki” – mindazonáltal nem változott.³

Az utolsó 100 év eseményeinek és személyeinek marxista értékeléséhez Mód Aladár könyve mellett Andics Erzsébet 30-50 oldalas brosrúái szolgáltattak támpontokat. 1945 és 1949 között ezekből több mint féltucat jelent meg. E füzetek alapjellemzője az 1849 és 1918, és különösen az 1919 és 1945 közötti, fasisztaként ábrázolt magyar kormánypolitika éles bírálata, s a korai munkásmozgalom, illetve a kommunista párt működésé-

¹ Romsics 2011: 356–377.

² Molnár 1949: 5.

³ Mód 1949: 4.

nek piederstálra emelése volt. Az egész időszak csúcspontjaként az 1919-es Tanácsköztársaság tétéleződött, amikor a „magyar kommunisták [...] nemcsak nagy társadalmi átalakulást hajtottak végre, hanem a győztes antant imperialista követeléseivel, a csehek és románok inváziójával szemben ők voltak a nemzeti ellenállás, az igazságos honvédelmi háború megszervezői” is. Eközben „Horthy, Bethlen, Gömbös, Teleki, a későbbi »keresztény és nemzeti« kurzus egész vezető garnitúrája nyíltan az ellenséggel cimborált”. A „nagy történelmi hagyományok” hordozója és a „nagy magyarok” – Bocskai, Bethlen, Zrínyi Miklós, Rákóczi Ferenc, Kossuth, a kurucok és a 48-as honvédek – méltó örököse tehát nem a horthysta és általában a történelmi elit, hanem a Magyar Kommunista Párt, amely „híven képviseli a történelem alapvető törvényét, a haladást”, s így képes arra is, hogy „a magyar nemzet szabadságának az ügyét az általános emberi haladás ügyével” összekapcsolja.⁴

A szaktudomány felváltása marxista üdvtörténettel, valamint a régi professzori kar megtizedelése és az új, ám felkészületlen „káderek” beözönlése a felsőoktatásba az egyetemi történészképzés színvonalát a lehető legmélyebbre süllyesztették. Nem egy félreállított és ezért sértett régi professzor, hanem az ELTE Történettudományi Karának frissen kinevezett dékánja, I. Tóth Zoltán állapította meg 1953-ban, hogy „A minőségi igények csökkenése, a középiskolás módszerek eluralkodása, a tudományos szempontok háttérbe szorulása elmosták az egyetemi jelleget és bizonyos mértékben felső középiskolává alakították át az egyetemet”.⁵ Az igényesebb diákok ugyanilyen nívótlannak ítélték a történészképzés színvonalát. Egyikük, Berend T. Iván, aki közgazdász diplomája mellé az ELTE történelem szakát is elvégezte, utóbb így emlékezett az 1950-es évek elején szerzett bölcsészkarai tapasztalataira: „Bölcsészkarai tanulmányaink színvonala szégyenletesen alacsony volt. A történelmi irodalomból úgyszólván semmit sem ismerhettünk meg. Egyetememes történelmi »tankönyveink«

⁴Dr. Andics 1946: 5, 22.

⁵I. Tóth 1953: 650.

a Szikra Könyvkiadó által publikált, felületes, hibáktól hemzse-
gő, üresen propagandisztikus világoskék szovjet pártfőiskolai fü-
zetek voltak. [...] A szakmai könyvek jó része nemcsak az iroda-
lomjegyzékből, hanem a hozzáférhető könyvtári állományokból
is hiányzott. Az ideológiailag nem kívánatos, elavultan »polgári-
nak« vagy »ellenségesnek« nyilvánított munkákat kiselejtezték,
illetve külön olvasási engedélyhez kötött zárt állományba he-
lyezték. [...] Nyugati könyvekhez, folyóiratokhoz nem lehetett
hozzájutni, az újabb munkákról, vitákról, irányzatokról mit sem
hallottunk. [...] Nyelvi követelmények nem voltak, egyedül az
oroszl volt kötelező, de az is [...] alacsony szinten.”⁶

1956 után, s különösen az 1960-as évek közepétől a hely-
zet fokozatosan javult. Az ún. polgári, vagyis nem marxista ku-
tatókat béklyózó ideológiai kötelékek meglazultak, a marxisták
pedig egyre szakszerűbbé, sőt esetenként antimarxistává váltak.
A belső liberalizálódás mellett ebben a nyugat-európai és ame-
rikai történetírói irányzatokkal újra szövődő kapcsolatok, és az
ekkortól lényegében akadálytalanul beérkező nyugati szakmai
folyóiratok erjesztő hatása is fontos szerepet játszott. A megvál-
tozott légkörnek köszönhetően ismét gyakorivá váltak a szakmai
viták, amelyek számos kérdésben módosították az ötvenes évekre
jellemző sematikus marxista szemléletmódot.

E viták sora – nyilvánvalóan a szabadságharcoként is értelmez-
hető 1956-os felkelés egyik utóhatásaként – a függetlenségi har-
cok, illetve általában a nemzeti kérdés újragondolásával kezdő-
dött. A vitát Molnár Erik kezdeményezte 1960-ban és 1961-ben
publikált cikkeivel. Az 1956-os felkelők jelszava, az „*Aki magyar,
velünk tart!*” – fejtette ki Molnár – „a magyar nemzeti érzést,
a magyar nemzeti közösség tudatát akarta mozgósítani [...] a
proletár nemzetköziség ellen”, miközben „a történelem a maga
alapvető kérdéseit az osztályharc és nem a nemzeti kérdés szem-
pontjából teszi fel”. Ebből kiindulva nemcsak az 56-os felkelők
többségére jellemző oroszellenességet bírálta, hanem az ’56 előtti

⁶ Berend T. 1997: 76–78.

függetlenség központú történelemszemléletet is antimarxistának bélyegezte. A 17–18. századi Habsburg-ellenes harcokat például nem a magyar történelem haladó hagyományaiként, hanem a feudális pozíciókat védő „reakciós” rendi ellenállás megnyilvánulásaiként értékelte.⁷ A vita néhány résztvevője – a szocialista Szabó Ervin 1916–1918-ban papírra vetett alapvetéséhez visszanyúlva – ezt a gondolatmenetet az 1848–1849-es szabadságharcra is kiterjesztette. Az ellentábor – elsősorban Mód Aladár, aki 1957-től az ELTE Tudományos Szocializmus Tanszékét vezette – ugyanakkor a nemzeti eszme integratív és történelmi korokon átnyúló pozitív szerepét hangsúlyozta, és úgy vélte, hogy a „proletár nemzetköziség” nem egy nemzetközi világszervezetként, hanem a „szocialista nemzetek közösségeként” értelmezendő.⁸

Az ún. Molnár Erik- vagy nemzet-vita, amelynek keretében – marxista köntösbe bújtatva – a magyar történelem régi múltja visszatekintő 48-as (kuruc) és 67-es (labanc) interpretációs sémái fogalmazódtak újra, több mint egy évtizeden át, az 1970-es évek közepéig tartott. Záróakkordjának Király István 1973-as fellépése tekinthető a „szupranacionalizmus”, a „kozmpolitizmus”, a „nemzeti nihilizmus” és az „individualizmus” ellen, valamint a „népi patriotizmus” és a „szocialista hazafiság” mellett. A kultúrpolitika, mindenekelőtt annak első számú képviselője, Aczél György úgy próbálta a vitát lezárni, és ezzel az ún. népi–urbánus ellentétek eszkalációjának elejét venni, hogy 1974-es akadémiai beszédében és az ezt követő pártállásfoglalásban a nacionalizmust és a kozmpolitizmust egyaránt a leküzdendő ideológiák közé sorolta. A vita szakmai szempontból legfontosabb hozadéka a magyar nemzeti eszme történelmi útjának modern, a nemzetközi nacionalizmuskutatásokhoz kapcsolódó újragondolása, és ennek részeként a középkori és a polgári nemzetfogalom közötti világos különbségtétel volt. Ez legnagyobb részt az újabb, már

⁷ Molnár 1969: 383–400.

⁸ Mód 1967: 165–175.

1945 után iskolázódott történésznemzedék egyik legkitűnőbb képviselőjének, a medievista Szűcs Jenőnek az érdeme.⁹

Jelentősnek tekinthető továbbá az 1867-es kiegyezést „reális kompromisszumként”, az ezt követő dualista időszakot pedig a magyar történelem egyik gazdasági és kulturális eredményekben egyaránt gazdag korszakként való prezentálása. E téren mindenekelőtt a pályáját 1945 után harcos marxistaként kezdő, az 1960-as évektől azonban egyre inkább a nemzetközi Monarchia-kutatás *mainstream*jéhez kapcsolódó Hanák Péter, valamint a modern gazdaságtörténet kvantitatív módszereit alkalmazó Katus László, és a társadalomtörténet-írás megújításában fontos szerepet játszó Vörös Károly munkássága érdemel említést.

Az 1960-as és 1970-es évek harmadik fontos vitakérdése a Horthy-korszak megítélése volt. Az 1950-es évekre jellemző, durván leegyszerűsítő és elítélő állásponttal szemben, melyet Andics Erzsébet mellett sokáig Nemes Dezső is elszántan képviselt, az 1970-es évek legvégére polgárjogot nyert a Horthy-rendszer konzervatív, autoriter berendezkedésként való prezentálása. E koncepció kidolgozásában és népszerűsítésében a MTA Történettudományi Intézetének két világháború közötti magyar történelemmel foglalkozó osztálya járt élen, amelyet osztályvezetőként, majd igazgatóhelyettesként sokáig Ránki György irányított.¹⁰

A történetírás ideológiai, tematikai és módszertani megújulásának legfőbb műhelyévé – ahogy az már az eddigiekből is kiderült – az MTA Történettudományi Intézete vált, amelynek liberális szelleme és Nyugatra nyitottsága az 1960-as évek közepétől, tehát az 1956 utáni megtorlások lezárulását és az általános amnesztiát követően egyre markánsabban érvényesült. Az intézet személyzeti politikájában, könyvbeszerzéseiben, külföldi kapcsolataiban és kutatási preferenciáiban ez egyaránt megmutatkozott. Szűcs Jenőn, Ránkin, Hanákon és Lackón kívül 1954-től 1968-ig itt dolgozott Mályusz Elemér, 1968-tól az 1956 után börtönviselt Kosáry Domokos és Litván György, va-

⁹ Romsics 2011: 414–422.

¹⁰ Romsics 2011: 440–448.

lamint az 1970-es évek végétől aktívan ellenzéki magatartást tanúsító Szabó Miklós. Az 1970-es évektől az intézet folyóirat-olvasójában nemcsak a világ fontos szaklapjai sorakoztak a nyitott polcokon, hanem a *Spiegel*, a *Newsweek*, sőt a *Le Monde* és a *Neue Zürcher Zeitung* számai is. Egyre gyakrabban érkeztek az intézetbe nyugat-európai és amerikai kutatók, s az intézeti munkatársak is könnyen jutottak nyugati ösztöndíjakhoz. Az 1970-es évek elejétől a fiatalok közül szinte mindenki 6–12 hónapot töltött Mainzban, az *Institut für Europäische Geschichte* ösztöndíjasaként, s akik tudtak franciául két-három hónapot Párizsban az *École des hautes études en sciences sociales* vendégeként. Ez utóbbi Fernand Braudel személyes kezdeményezésének volt köszönhető. A nyugatnémet és a francia történészek, illetve az intézet munkatársai között különösen jó kapcsolatok alakultak ki. Ennek köszönhetően az 1970-es évektől több közös konferenciát rendeztek a legkülönbébb témákból. Ezek az újrászövődő kapcsolatok nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy az 1970-es évekre a gazdaság- és várostörténészek körében Magyarországon is polgárjogot nyert a kvantifikáció, a történeti demográfusok közül többen a francia családrekonstrukciós eljárás technikáit alkalmazták a magyar forrásokra, s az 1970-es évek második felében konkrét tervek születtek a modern szempontú és módszerű társadalomkutatások meghonosítására.

Más szakfolyóiratok mellett a Történettudományi Intézetben szerkesztették a *Világtörténetet*, amelynek első száma 1964-ben jelent meg. Beköszöntő cikkében a lap célját Molnár Erik abban határozta meg, hogy „harcolva a hungarocentrikus provincializmus ellen, tájékoztatást nyújtson a magyar történészeknek és a történelem iránt komolyan érdeklődő olvasóknak a külföldi marxista és nem-marxista történeti irodalomról”.¹¹ Makkai László, aki 1984-ig főszerkesztette a negyedéves folyóiratot, a lehető legteljesebb mértékben igyekezett megfelelni ennek az elvárásnak. A lap nemcsak nyugat-európai és tengerentúli folyóira-

¹¹ Molnár 1964: 2.

tokat szemlézett és könyveket recenzált, hanem portrékat közölt a világ jeles történészeiről, és részletes beszámolókat a nyugat-európai és a szovjet történetírást foglalkoztató kérdésekről. Az első szám két nagy tanulmányának egyike például Robert Mandrou *Introduction à la France modern, 1500–1640: Essai de psychologie historique* (1961) című művére és egy szovjet történész biológia és a társadalomtudományok határterületeivel foglalkozó tanulmányára reflektálva a történetírás és a pszichológia kapcsolatáról értekezett. A másik pedig *Az elektronikus számológépek alkalmazása a történettudományban* címmel jelent meg. A második számban Makkai László Marc Bloch pályaképét vázolta fel, Ádám György közgazdász W. W. Rostow fejlődésméletről értekezett, R. Várkonyi Ágnes pedig E. H. Carr *What is history?* című munkáját ismertette. Ez a világra nyitott, friss szemlélet, amely Makkai szerkesztői gyakorlatát mindvégig jellemezte, rendkívül sokat segített abban, hogy az 1950-es évek visszaesése és beszűkülése után a magyar történetírás nemzetközi perspektívája kitáguljon, és megkezdődhessen a visszacsatlakozás az ideológiai béklyóktól mentes európai történetírás különböző irányzataihoz.

A változást jól tükrözte a magyar történetírás központi orgánumának, az 1867-től megjelenő *Századok* recenzíós rovata látószögének a kitágulása is. Az orosz nyelvű, azaz szovjet könyvek mellé, amelyek 1950 és 1956 között az összes recenzált külföldi munka éppen 50%-át tették ki, nagyobb arányban kerültek nyugat-európaiak. Az 1957 és 1989 közötti időszakban ismertett szovjet könyvek aránya 21%-ra csökkent, a német nyelvűeké 20%-ról 28%-ra, az angol nyelvűeké 14%-ról 16%-ra, a francia nyelvűeké pedig 2%-ról 7%-ra nőtt.

A Történettudományi Intézet és bizonyos mértékben az egész magyar történetírás megújulásában kiemelkedő és alig túlbecsülhető szerepet játszott Ránki György. Ránki szemléletét kezdetben kortársaihoz hasonlóan a marxizmus vulgarizált változata jellemezte. Az 1960-as évektől azonban látóköre fokozatosan kitágult, és utolsó munkáiban Immanuel Wallerstein centrum–periféria elméletét alkalmazta Magyarország és Kelet-Közép-Európa kapitalista gazdasági fejlődésére. „Munkánkkal – tett hitet a

nyitottabb és szakszerűbb szellemiség mellett 1969-es ügyvezető igazgatói beszámolójában – a nemzetközi ideológiai harchoz, a társadalomtudományok terén folyó eszmék küzdelméhez kívánunk hozzájárulni. De ebben a küzdelemben a legmodernebb eszközökkel, a tudományos fegyverzet lehető teljességével óhajtunk részt venni. Ezért a tudomány eredményeinek nem származását, hanem funkcióját nézzük. Ezért keressük mindazt, ami a tudományban új, aminek vagy akinek van tényleges mondanivalója. Ezért midőn az elméleti kérdésekről vitatkozunk a polgári társadalomtudománnyal, új eredményeit, értékeit elismerjük, s amennyiben a marxista felfogásban adaptálható, alkalmazzuk is azokat.”¹² Öt évvel később, a Történettudományi Intézet 25 éves fennállásának alkalmából készített beszámolójában még határozottabban állt ki a modern módszerek – a kvantifikáció, típus- és modellalkotás, komparatisztika, interdiszciplinaritás – alkalmazása, valamint a „társadalmi gondolkodás”, azaz a mentalitás kutatásának meghonosítása mellett. A marxizmus téziseit nyíltan tagadni ugyan továbbra sem lehetett, ám azok hittételszerű ismételtetését és „klasszikusainak” obligát idézgetését, az 1950-es évekre jellemző ún. citatológiát sem várták el.¹³

A nyugat-európai irányzatok közül leginkább az *Annales* törekvései találtak pozitív visszhangra. A francia iskola „érdemeire” és a marxizmussal rokon vonásaira már az 1960-as évek első felében született elméleti és historiográfiai kérdéseket taglaló munkák is utaltak. A Történettudományi Intézet 1968-ban rendezett vitaülésének referense, Katus László viszont már egyenesen mint követendő példát hozta fel a francia gazdaság- és társadalomtörténészek, azon belül elsősorban Braudel modellalkotó törekvéseit, valamint folyóiratának ideológiai és világnézeti nyitottságát. „Ez a történetírói magatartás, a társadalmi valóságnak ez a megközelítési módja, a lényeges történeti folyamatok megragadásának korszerű és egyre pontosabb módszerei és eszközei – ez az a terület, ahol az *Annales* történészeitől még sokat tanulhatunk”

¹² Ránki 1969: 168–169.

¹³ Romsics 2011: 556–561.

– zárta előadását Katus. Ugyanezen a konferencián Makkai László a strukturalizmussal – elsősorban Claude Lévi-Strauss munkásságával – foglalkozva arra hívta fel a figyelmet, hogy valójában Marx is „struktúrák és modellek tudományaként” fogta fel a történettudományt, s ez „különösen megszívlelendő a marxista történészek részéről, mert segít megtisztítani történetírásunkat a sokféle beszüremkedett szubjektivizmustól”.¹⁴

Néhány évvel később Glatz Ferenc a nyugatnémet *Geschichte und Gesellschaft* című folyóiratra és annak irányadó szerzőire – Hans-Ulrich Wehlerre, Jürgen Kockára és Reinhart Koselleckre – hívta fel a figyelmet, akik ugyan „nem marxisták”, ám „a történelemről adott általános képeikben messzemenően felhasználják a marxi formációk tanát”. Az általa szerkesztett 1977-es módszertani kötetben a szovjet és kelet-európai történészek (Barg, Gurevics, Kula stb.) szövegei együtt jelentek meg Braudel, Marczewski, Koselleck és Theodor Schieder írásaival.

Az 1970-es évektől kezdődően tehát a magyar történetírás egyre inkább felzárkózott a modern nyugat-európai elméleti és módszertani törekvésekhez. Ennek megfelelően mind sokszínűbb lett, amelyet egyre kevésbé jellemzett az 1950-es évekből itt ragadt vulgármarxizmus. Mint az egyik 1945 után Nyugatra távozott történészünk, Bogyay Tamás 1979-ben megjegyezte: „A marxista jelző tehát az utóbbi évtizedek magyar történettudományában gyakran elvesztette konkrét, pártos értelmét. [...] Ami jó, meggyőző, arra rá kell ütni, vagy rá lehet ütni még akkor is, ha az egész problémának semmilyen marxista vonatkozása nincs. [...] Ha megnézzük, miről van szó, kiderül, hogy olyan szempontokról, technikákról, amilyenekkel szerte a világon dolgoznak jó történészek világnézeti különbség nélkül.” Vagy ahogy Fernand Braudel és az Annales más képviselői megállapították ugyanebben az időben: „a magyar történettudomány saját történetének az európai (és a regionális) modell összefüggéseiben való bemutatásával nemzetközileg exportképes.”

¹⁴ 1969: Az Annales kör történetfelfogásáról. *Századok* 103: 1118–1133.

Irodalom

- Andics Erzsébet 1946. *Hazafiak-e a kommunisták?* Budapest: Szikra.
- Berend T. Iván 1997. *A történelem – ahogyan megéltem.* Budapest: Kulturtrade.
- Bogyay Tamás 1979. Történetírás – történetkutatás. *Új Látóhatár* 30 (3–4): 193–194.
- Glatz Ferenc 1977. Kérdések a történelem elméleti problémáinak tanulmányozásáról és a történettudománymarxista elméletéről. In Glatz Ferenc (szerk): *Történelemelméleti és módszertani tanulmányok.* Budapest: Gondolat.
- I. Tóth Zoltán 1953. Hozzászólása Elekes Lajos „A magyar történettudomány helyzetének és feladatainak kérdéséhez a kongresszus tanulságai nyomán” című tanulmányához. *Századok* 87.
- Kosáry Domokos 1984. A magyar történettudomány teendői és szervezeti kérdései. *Századok* 118.
- Mód Aladár 1949. *400 év. Küzdelem az önálló Magyarországért.* 4., bővített kiadás. Budapest: Szikra.
- Mód Aladár 1967. Beszéljünk világosan. In Mód Aladár: *Sors és felelősség. Tanulmányok.* Budapest: Magvető.
- Molnár Erik 1949. *A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig.* 2. kiadás. Budapest: Szikra.
- Molnár Erik 1964. Olvasóinkhoz. *Világtörténet* 1.
- Molnár Erik 1969. A nemzeti kérdés. In Ránki György (szerk): *Válogatott tanulmányok.* Budapest: Akadémiai.
- Ránki György 1969. 20 éves a Történettudományi Intézet. *Történelmi Szemle* 12.
- Romsics Ignác 2011. *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Budapest: Osiris.

Bayer József

A megosztott diszciplína

Iskolák és szekták a politikatudományban

I.

A politikatudomány Magyarországon túl későn nyerte el diszciplináris önállóságát ahhoz, hogy a hatvanas évektől kezdve korszerű nyugati elméleti és módszertani újítások átvételéről számolhatnék be. A hazai szociológia a hatvanas-hetvenes években már kivívta diszciplináris önállóságát, és sok mindent alkalmazott is a tudományág kortárs nyugati elméleti és módszertani eszköztárából, a felsőoktatásban szakos képzést tudott indítani, és tudományos kutatóintézete is volt már az Akadémián. A politikatudomány fokozatos önállósulása viszont csak a nyolcvanas és kilencvenes évekre tehető. Ha voltak is politikai jellegű kutatások, azok általában a hatalom belső, intézményes berkeiben zajlottak, és ritkán kaptak nyilvánosságot. Ennek egyszerű a magyarázata: autoriter rezsimek általában nem tűrik el a szabad és független politikai vizsgálódást. Jobb, ha az állampolgárok nem látnak bele a hatalmat birtoklók kártyáiba. Ahogy más országokban is történt, az önálló politikatudomány fellépése itthon is a társadalmi és politikai reformfolyamatok kísérőjelensége és egyben katalizátora volt. A hazai gazdasági reformok megtorpanása egyre mélyülő válságot idézett elő, felérősítve a politikai változások iránti igényt. 1982-ben létrejött a Magyar Politikatudományi Társaság, egyre több politikai tárgyú cikk és elemzés jelent meg, bár sok kutatási jelentés még a fiókban maradt. Ellenzéki szamizdat orgánumokban természetesen a politikai rendszer bírálata és változásának iránya szabad

vita tárgya volt, de hivatalos orgánumban legfeljebb áthallásos elméleti eszmefuttatásokra nyílt esély. A rendszerváltásnak kellett ahhoz bekövetkeznie, hogy a politikatudomány szabadon fejlődjön, utat törjön a felsőoktatásba, és önálló akadémiai kutatóintézete lehessen.

A magyar politológusok érdeklődése kezdetben főként a politika eszmei hagyományainak rekonstrukciójára, a társadalmi érdekek politikai közvetítésére, a demokratikus politikai intézményekre irányult. Eközben részben hazai politikai-eszmétörténeti hagyományokra, részben egyes nyugati elméleti koncepciók átvételére is támaszkodtak. Az elmúlt fél évszázad nemzetközi vitáiban kikristályosodott és divatossá vált nagy elméleti-módszertani paradigmák csak később gyakoroltak jelentősebb befolyást a hazai kutatásokra.

II.

A politikatudományban honos elméleti és módszertani irányzatok nemzetközileg is csak lassan jelentek meg e fiatal tudományág fokozatos önállósulása során, és igazából ma sem állítható, hogy a politikatudománynak valamiféle megállapodott módszertana volna. Ez, mint látni fogjuk, összefügg tárgyának sajátos természetével is. Amikor a politikatudomány a 19–20. század fordulóján jelentkezett a társadalomtudományok sorában, a többi társadalomtudományi diszciplína már meglehetősen előnyre tett szert. A gyakorlati bölcslethez kizakadva, a modern társadalmi szaktudományok a 19. század óta fokról fokra kialakították a vizsgálatuk tárgyához szabott elméleteiket, alapvető fogalmait és módszertani paradigmáikat. Ezeket a politikatudomány már készen találta, és ma is alkalmazza a politika különböző aspektusainak vizsgálatában. Ez olyannyira így van, hogy joggal kérdezhetjük, létezik-e egyáltalán e diszciplínának saját, csak rá jellemző elmélete és tudományos módszere? H. R. Alker egyenesen a politikatudomány „diszciplináris inautentikusságáról”,

és ezzel összefüggésben a politológusok szakmai alsóbbrendűségi érzéséről beszélt.¹

A politika próteuszi karakterének jellemzésére elég néhány mértékadó, érvényes definícióját idézni annak érzékeltetésére, hogy mennyire eltérő elméleti nézőpontokból lehet már a tárgyat is meghatározni. Arisztotelész (és általában az ógörög gondolkodók) számára a politika a polisz közösségi életének megszervezésére, a jó állam és az erényes polgárok létrehozására irányult. Ennek megfelelően tartotta a legmagasabbra a politika tudományát, amely az összes többi tudományt magában foglalja. A reneszánsz idején az egymással vetélkedő olasz városállamok korában, a nemzetté válás előtt Machiavelli így definiálta a politikát: „a politika azoknak az eszközöknek az összessége, amelyek szükségesek a hatalom megszerzéséhez és megtartásához, és ahhoz, hogy a hatalmat a leghasznosabban használjuk fel... A politika tehát a körülmények szabta bánni tudás a hatalommal...” A „megértő” szociológia atyja, Max Weber a 20. század elején a politikát kettős jelentésében definiálta. Általános értelemben a politika egy cél elérését szolgáló stratégiai gondolkodás és gyakorlat; másfelől viszont mint tevékenységi területet úgy definiálta, hogy a politika az állam mint politikai szervezet (*politischer Verband*) vezetése. A politika ennyiben „törekvés a hatalomban való részesedésre, illetve a hatalom elosztásának befolyásolására, akár az államok között, akár azon embercsoportok között, amelyeket az állam átfog”. Ahogy a szociológiában, úgy nyilvánvalóan a politikában sem mehetünk el a tény mellett, hogy a társadalmi cselekvéseknek az emberek valamilyen értelmet tulajdonítanak, ezért nem vizsgálhatók tisztán a természettudományos, kauzális magyarázat logikája szerint.

A jogtudós és politikai filozófus Carl Schmitt különös hangsúlyt adott annak a ténynek, hogy a politika tárgya terjedelmi szempontból nem határolható le. A politika tárgya szerinte bármi lehet, ami az embereket barát és ellenség szerinti csoport-

¹ Goodin–Klingemann 2003: 747.

tosulásra tudja készíteni. És valóban sok példa van arra, hogy emberek olyan kérdésekben kerülnek éles politikai konfliktusba egymással, amelyeknek látszólag semmi közük a politikához.

A hatalom- és konfliktusközpontú politikaértelmezésekkel szemben a politikával foglalkozó kutatók később inkább a politika integráló természetét igyekeztek hangsúlyozni. Főleg az amerikai politológiában lett domináns az a felfogás, amely a politikát valamiféle elosztási küzdelemként definiálta. „A politika az értékek autoritatív elosztása” – olvashatjuk e tömör definíciót David Easton tollából. A funkcionális rendszerelmélet német teoretikusa, Niklas Luhmann, a funkcionális rendszerelmélet német képviselője szerint pedig: „A politika a kollektíve kötelező erejű döntések meghozatala az egész társadalom számára.” Ez az államban mint önállósult társadalmi alrendszerben történik, amelynek vezetésére, befolyásolására irányul minden politikai cselekvés. Luhmann eközben hangsúlyozza, hogy a nem-döntések, azaz a döntések el-sinkófálása is a hatalmi politika körébe tartozik. (A felsorolt idézeteket *A politikatudomány alapjai* című munkámból merítettem.)

Végül álljon itt az a legtágabb, laza definíció, amely szerint „A »politika« legjobban a társadalmi hatalom korlátozott alkalmazásaként ragadható meg.”² E definícióban fontos az a belátás, hogy a politikai hatalom forrása a közösség egyesült ereje, amelynek felhasználása nem teljesen önkényes, hanem korlátokhoz kötött. A hatalom korlátai mindenekelőtt az intézményekben foglalt értékekben, normákban és formális előírásokban testesülnek meg, melyek számos jogszokásban, társadalmi és kormányzati intézményekben, végül legfejlettebb formában a modern alkotmányokban testesülnek meg.

A politika ilyen sokrétű felfogása mögött eltérő gyakorlati tapasztalatok, világnézeti és elméleti pozíciók húzódnak meg. Ez megnehezíti egy egységes elmélet és módszer kialakítását, ehelyett inkább eltérő megközelítéseket követel meg a politikai valóság gazdagságának megragadására. A politikatudományban természe-

² Goodin–Klingemann 2003: 22.

tesen sokféle elmélettel találkozhatunk, elvont filozófiai, metafizikai előfeltevésektől kezdve, amelyek a valóság alapvető természetét igyekeznek megragadni, a különböző társadalomelméleti koncepciókon át a középszintű elméletekig. Az elméleteknek mindig vannak rejtett gyakorlati implikációi, és a politikai elméletek gyakran közvetlenül is kapcsolódnak is azokhoz a gyakorlati célkitűzésekhez, amelyek a kutatásokat ösztönzik. A metaelméletek ugyanakkor egyidejűleg érvényes kutatási módszereket is sugallnak. A kető összefüggését nevezzük tudományos paradigmáknak, amelyek a kutatók számára gyakran implicit háttérfeltevésként szolgálnak.

Az egyes országokban a politikatudomány önállósulása idején uralkodó szellemi hagyományok is nagymértékben befolyásolják azt, hogy milyen elméleteket követ, és milyen kutatási módszereket alkalmaz. Ahol például a történettudomány és a jogtudomány volt uralkodó pozícióban, ott az institucionalista elmélet és módszertani irányzat lett domináns. Eszerint a politikai cselekvést intézményi hagyományok, formális és informális normák terelik és határozzák meg, melyek még a forradalmi törekvéseket is (ha gyakran negatívan is) befolyásolják. Ahol korán intézményesült és fejlett volt a szociológia, ott az empiriát hangsúlyozó behaviorista vagy a konzervatív implikációkat hordozó rendszerelmélet válik dominánssá. Ahol erős a közgazdaság-tudomány, ott könnyebben nyer teret a „racionális választás” elmélete. Végül a hetvenes-nyolcvanas évek posztmodern divatja kedvezett a konstruktivizmus és a hermeneutikai/értelmező attitűd elterjedésének.

Ám függetlenül attól, hogy milyen elméleti hagyományhoz kapcsolódik, és milyen kutatási módszereket vesz át más tudományágaktól a politikatudomány, nem kérdéses, hogy nem boldogulhat elméleti előfeltevések és módszertani tudatosság nélkül. Elmélet nélkül a tények sem értelmezhetők, sőt fel sem tehetők a kutatási kérdések. Amint a frankfurti kritikai elmélet képviselői fogalmaztak, a tények metafizikája semmiben sem különb az abszolút szellem metafizikájánál.³ A modern tudomány-

³Th. W. Adorno: „Az empirikus társadalomkutatás... nem térhet ki az elől, hogy minden általa vizsgált adottság, a szubjektívek nem kevésbé,

elmélet is feltárta, hogy az elméleti gondolkodásnak viszonylagos autonómiája van a valóság megismerésében. Thomas Kuhn a tudományos forradalmak szerkezetéről írott könyvében a természettudományok vonatkozásában is kimutatta, hogy a kutatókat olyan háttér-feltételezések vezetik, amelyek egy konkrét világgépen nyugszanak. A tudománynak ezt az a priori elemét nevezte paradigmának, amelyet a hagyomány közvetít, és amely jó ideig rezisztens marad az empirikus megfigyelésekkel szemben is. Csak az elméleti feltételezéseknek ellentmondó tények felhalmozódása vezet végül olyan tudományos forradalmakhoz, amelyek egy új paradigmát vezetnek be.⁴

Minden tudomány módszeres kutatáson alapul, és ez különbözteti meg a pusztá vélekedésektől. Az elméleti és módszertani tudatosság tehát fontos feltétele a tudománynak, ám a tudományos szigorúságot doktriner módon képviselőeknek mégis érdemes felidézni Arisztotelész korai belátását, mely szerint bármely tudományágtól csak annyi egzakttságot követelhetünk meg, amennyit tárgyának a természete megenged.⁵ A humán és társadalomtudományok számára pedig közismerten nem lehet mérce a természettudományi kánon, mert ismeretelméleti pozíciójuk gyökeresen eltér egymástól. A neokantiánusok a múlt századfordulón ezért élesen megkülönböztették egymástól a *no-motetikus* és az *idiográfikus* tudományokat (Heinrich Rickert; az ismeretelmélet terén követője, Max Weber ezt csak annyiban korrigálta, hogy a szociológiát a kettő között helyezte el, bár nyilván érvényes ez a közgazdaság-tudományra is.) A megismerő szubjektum helyzete alapvetően különbözik a természet és a társadalom vizsgálata során. A humán és társadalomtudo-

mint az objektívek, társadalmilag közvetített. Az adott tény, melyre módszer szerint, mint végső tényre talál, maga nem végső, hanem feltételes függő.” Papp 1976: 276.

⁴ Kuhn 2000: passim.

⁵ „A tanult embert az jellemzi ugyanis, hogy minden kérdésben csak olyan fokú szabadságot kíván, amekkorát az illető tárgy természete megenged...” Arisztotelész 1971: 7.

mányokban ugyanis a szubjektum maga is alkotórésze annak az objektív valóságnak, amelyet vizsgál, és az alkotást itt szó szerint is érthetjük. Nem a modern konstruktivizmus felismerése, hogy a társadalom egészében emberi konstrukció. Giambattista Vico óta érvényes filozófiai belátás, hogy a természet tőlünk független, de a társadalmat és annak történetét mi magunk csináljuk. (Bár bizonyos értelemben a természetet is átalakítjuk, utalnék a mai „anthropocén” korszak beköszöntéről szóló mai vitákra, mégis nem kétséges, hogy ismeretelméletileg nagyon eltérő a két tudománynak az objektív valósághoz való viszonya.)

III.

Milyen elméleti-módszertani irányzatok mértékadóak a mai politikatudományban? Gabriel A. Almond *A Discipline Divided. Schools and Sects in the Political Science* (A megosztott tudományág: iskolák és szekták a politikatudományban) című művében sorra vette a ma legfejlettebbnek számító amerikai politológia irányzatait, vegyítve egymással az elméleti orientáció és a módszertani irányultság szempontjait.

A könyv címe ironikusan utal arra a helyzetre, hogy a tudományágban számos elméleti-metodológiai irányzat kristályosodott ki, amelyek képviselői között alig folyik valódi párbeszéd, elbeszélnek egymás mellett. A világnézeti orientációk alapján megkülönböztet bal- és jobboldali (azaz progresszív társadalomkritikai, illetve konzervatív) irányzatokat, a módszertani kánon alapján pedig a kvantitatív és a kvalitatív módszerek alkalmazása szerint *hard* és *soft* irányzatokról beszél. Ennek megfelelően az amerikai politikatudományi iskolákat egy mátrixban helyezi el: léteznek *soft right* és *hard right*, valamint *soft left* és *hard left* irányzatok. A *soft right* irányzatba sorolja például Leo Strausst és tanítványait, a *hard right* körébe pedig a James Buchanan nevével fémjelzett Virginia Schoolt, illetve a William Riker nevével fémjelzett Rochester Schoolt. A *soft left* irányzatba a frankfurti iskola képviselőit és olyan amerikai vagy az angolszász világban

ismert neomarxistákat, mint Philip Slater, Göran Therborn és Perry Anderson, továbbá az amerikai kritikai szociológia egyes képviselőit. A hardleft irányzatba végül olyan, modern empirikus vizsgálati módszereket alkalmazó baloldali társadalomkutatókat sorolt, mint Cardoso, Chase-Dunn, Richard Robinson és mások. Érdekes módon ez a felosztás nem különbözik nagyon attól, amelyet a német Klaus von Beyme a politikatudomány metateoretikus, elméleti-módszertani irányzatainak áttekintése során a német viszonyokra vonatkozóan állapít meg, amikor normatív-ontológiai, empirikus-analitikai és dialektikus-társadalomkritikai irányzatokat sorol fel, mindegyikhez sajátos módszertani irányultságot is társítva.

Az egyes irányzatok szektás elkülönülése azonban Almond szerint szerencsére nem terjed ki a politikatudomány egészére, mert a kutatást végzők zöme nem horgonyoz le tartósan az egyik vagy a másik tudományos iskolánál, hanem tárgyának változó természete szerint merít eszközöket és belátásokat egyikből is, másiból is. Szemléletes példája szerint az irányzatok szigorú képviselői mintegy külön asztaloknál foglalnak helyet egy nagy kávéház sarkaiban, de a többség a nagy közös asztalt veszi körül, és csak időnként fordul konzultációért a sarokasztalnál ülőkhöz. Almond az elméleti és módszertani eklekticizmust tartja kívánatosnak, mely a tudományos pluralizmus szellemét fejezi ki.

A politikatudomány ismeretelméleti helyzetéről érdekes okfejtéssel találkozunk a könyv egyik, Stephen Gencóval közösen írt fejezetében („Ködök, óraművek és a politika stúdiuma”). A szerzők ebben a neves tudományfilozófust, Karl Poppert idézik, aki a valós jelenségek determinációjának mértékét egy képzeletbeli vonalon ábrázolta. Ennek egyik végén a rendezetlen ködgomoly áll, melynek mozgása, alakulása megjósolhatatlan, a másik végén az óramű, amely rendszeres, jól felépített, működése megjósolható. A majdnem óraműszerűen működő rendszerek közé sorolta például a naprendszert; további példái az inga, a precíziós órák, a járműmotorok. A másik oldalon egy szűnyograj vagy méhraj mozgása áll példaként, amelyben minden egyes lény esetlegesen mozog, eltekintve attól, hogy kisebb-nagyobb

ingadozásokkal követi a raj egészének mozgását. További példák a gázfelhők, az időjárás, és nyilván az emberi társadalmak is ilyenek. A newtoni természettudományos forradalom sokak számára kézenfekvővé tette a mechanikus világképet, pontosabban azt a gondolatot, hogy az univerzum egészében és részeiben is természeténél fogva inkább óraműként viselkedik, és működése elvileg prognosztizálható. Ami eltér ettől a várakozástól, azt talán csak nem értettük meg kellően, még hiányos a tudásunk, előbb-utóbb megismerjük a szabályosságaikat, és kiszámíthatók lesznek. Mindent determinisztikus törvények uralnak, és Popper metaforájával élve, *minden gomolyfelhő óramű* – még a leggomolygóbb is. A húszas évek kvantumfizikai fordulata óta azonban a természet is egyre kevésbé tűnik egyértelműen determináltnak, és nagyobb szerepet kezdenek tulajdonítani a véletlennek. Popper metaforáját megfordítva, Almond és Genco szerint azt is mondhatnánk, hogy bizonyos mértékig *minden óramű gomolyfelhő*, vagy máskeppen szólva: csupán gomolyfelhők léteznek, legfeljebb a gomolygás eltérő fokain. Popper szerint ugyan a véletlen sem jobb magyarázó elv, mint a determinizmus. Az emberi magatartásra vonatkozóan mindenesetre megállapítható, hogy sem nem tisztán determinált, sem nem véletlen eseti döntések folyamánya.

Almond ez alapján úgy látja, hogy a politikatudomány, bár a politika empirikus szabályszerűségeinek megállapítására törekszik, mégsem hagyhatja figyelmen kívül azt, hogy az embereket értékek is vezérlik, s hogy az egyének választásai gyakran változékonyak és esetlegesek. Ezért óv attól, hogy csupán a kvantitatív elemzési módszereket alkalmazó „kemény tudományok” mintáihoz ragaszkodják, mivel az csak egyoldalúan ragadná meg a politika sajátosságait. A politika filozófiai és intézménytörténeti vizsgálata, a különböző közpolitikai alternatívák, opciók eseti elemzése éppúgy része a politikatudománynak, mint a politikai magatartás kvantitatív, empirikus vizsgálata, amit a „behaviorista forradalom” egyedül tart tudományosnak. Nem létezik tehát a politikatudományban egyetlen helyes elmélet és módszertan, mivel az emberi társadalom és benne a politika túl komplex jelenség, és ennek megfelelően kutatása során változatos vizsgálati

módszereket kell alkalmazni. A politikatudomány módszerére a szinkretizmus jellemző, azaz a társadalomtudományokra jellemző kutatási módszerek együttes használata, a vizsgált tárgy sajátosságainak megfelelő kombinációban.

Almond számos ilyen korabeli elméleti törekvést és módszeres kutatást ismertet könyvében. A fősodorba tartozó metateoretikus/metodológiai irányzatok sora mindemellett folyton változik, mivel a tudományos divatokkal más és más paradigmák kerülnek előtérbe. Az enciklopédikus igényű *A politikatudomány új kézikönyve*⁶ más hangsúlyokat állapít meg az irányzatok között, és egyéb metodológiai kézikönyvek szintén eltérő módon rajzolják fel a domináns paradigmákat.

A domináns irányzatokról szólván, D. Marsh és G. Stoker *Theory and Methods in Political Science*⁷ című és Colin Hay *Political Analysis*,⁸ valamint a *Research Methods in Politics*⁹ című könyvekre támaszkodom. E szerzők a fősodorba tartozó elméleti-módszertani irányzatok közül általában négyet emelnek ki: az új institucionalizmust, a *behaviorizmust*, a *racionális választás elméletét* és a *konstruktivizmust* különböző irányzatait. Számomra e felsorolásban a legkülönösebb a funkcionális rendszerelmélet szinte teljes kiesése a köztudatból, pedig ez a hatvanas-hetvenes években még befolyásos irányzat volt, és a hazai politológiában is erősen megjelent (mindenekelőtt Bihari Mihály és Pokol Béla munkáiban).

Tanulmányomban a továbbiakban röviden ismertetném e négy paradigma néhány főbb vonását. A politológiai kutatás legtágabb keretét minden bizonnyal akkor is elsősorban a klasszikus institucionalizmus adta, amely a komparatív politológiában máig domináns. (Ennek mai továbbfejlesztett formáját nevezik neo-institucionalizmusnak.) Az irányzat a történelemtudomány és a jogtudomány (főleg az államjog) jelentős hatását mutatja

⁶ Goodin–Klingeman 2003.

⁷ Marsh–Stoker 2009.

⁸ Hay 2002.

⁹ Burnham–Lutz–Grant–Layton–Henry 2008.

a politológiai elméletalkotásban. Másodikként a szociológiai módszertan által befolyásolt „behaviorizmus” irányzatát ismergettem. A neoklasszikus közgazdasági elméletek hatására egy ideje nagyon terjed a „racionális választás” elméleti paradigmája. A posztmodern filozófia hatására végül teret nyert egy negyedik, erősödő irányzatként a konstruktivizmus, amelynek egyik kritikai módszere a diszkurzuselemzés. Ebben a nyelvtudomány, valamint a kommunikáció- és médiatudomány hatása jelentkezik a politikai elemzésekben.

A továbbiakban először röviden ismertetném az említett főbb irányzatok jellemzőit, elméleti megközelítésük és alkalmazott elemzési módszereik erőnyeit és korlátait. Ezt követően röviden kitérek a hazai politológia megkérdettségéből eredő néhány sajátosságra is.

IV.

1. A legtartósabb az *institucionalista* paradigma hatása a politikatudományi kutatásokra. A *politikatudomány új kézikönyvének* is az intézményekről szóló fejezetei a legvaskosabbak és legnagyobb súlyúak.

Nem kétséges, hogy a politikai intézmények iránti kitüntetett érdeklődés kezdettől meghatározó vonása volt a politikával foglalkozó történeti vizsgálódásoknak. Az állam és kormányzás formái, a nemzetközi konfliktusok és azok megvívására és megoldására létrehozott intézmények mindig is a figyelem középpontjában álltak, és nyilvánvaló volt, hogy jelentős politikai fordulatokat csak az intézményekkel és az intézmények változásával összefüggésben lehet értelmesen tárgyalni. (Az összefüggésre közvetlenül is utal az a korabeli szólás, miszerint „a történelem a múlt politikája, a politika pedig a jelen történelme”.) Az a vicói belátás, hogy az emberek maguk csinálják a történelmüket, a politikában azzal a kiegészítéssel érvényes, hogy nem maguk választotta, hanem örökölt körülmények között teszik ezt, amelyek meghatározzák a cselekvők mozgásterét és szerepér-

telmezésüket is.¹⁰ A körülményeken pedig nemcsak a társadalmi és kulturális meghatározottságok, hanem az uralkodó politikai intézmények is értendők. A politikai cselekvés során persze meg is változtathatják az uralkodó intézményeket, ám gyakran hamis tudattal teszik ezt – az aktorok gyakran szereptévesztésben vannak, amikor egy régi kor eszméit vélik képviselni és megvalósítani, valójában egészen új intézményeket és körülményeket hozva létre. (A francia forradalom és az amerikai függetlenségi mozgalom és alkotmányozás jó példái ennek.)

Az institucionalista irányzat célja ennyiben a politika valós folyamatának rekonstrukciója az intézmények fontosságának figyelembevétele alapján. Az intézmények számítanak, a bennük foglalt értékek, normák, szabályok keretezik és terelik a bennük cselekvő emberek viselkedését. Mindebben a jogtudomány, főleg az államjogi, alkotmányjogi gondolkodás erőteljes hatása is megnyilvánul. A politikai cselekvés célja is rendszerint valamely intézmény létrehozása egy probléma megoldására, vagy megváltoztatása a politikai küzdelmek eredményeként. A politikai rendszerek komplex intézményi hálózatot alkotnak, amelyek nem ignorálhatók a politikai folyamatok megértése során. A neo-institucionalizmus ezen a képleten legfeljebb annyiban változtat, hogy a racionális választás elméletének hatására jobban előtérbe állítja az egyének érdekkövető, racionális cselekvését az intézményi normák és keretek kialakításában, illetve működésük tartalmának meghatározásában.

Az intézményi folytonosság és a múlt örökségének hatását a jelen politikai folyamatok alakulására általában az „útfüggőség”

¹⁰ „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülmények között csinálják. Valamennyi holt nemzedék hagyománya lidércnyomásként nehezedik az élők agyára” (Marx–Engels 1963/I: 257). Ezzel kapcsolatban írja Colin Hay: „*There is little to the question of structure and agency which is not already well (even better) captured by Marx in the opening paragraphs of the Eighteenth Brumaire*” (Hay 2003: 118).

(path-dependency) fogalmában fejezik ki, amely eszerint korántsem csupán a gazdasági folyamatok determinációjára igaz. Az intézmények a rutinba és konvenciókba ágyazottak, ezért nehéz őket megreformálni, átalakítani vagy mással pótolni.

Elég itt arra utalni, hogy egy korábbi politikai kultúra szívós öröksége miként él tovább még egy jelentős politikai intézményi fordulat után is. A forradalmak hiába hoznak létre radikálisan új intézményeket, azok is gyakran a régi beidegződések alapján kezdenek működni, és tipikusan megismétlődnek bennük a le nem küzdött múlt jelenségei. Az orosz forradalom után kialakuló sztálinizmus tipikus példája annak, hogy miként képes egy autokrata intézményi rend és hatalomgyakorlás óriási politikai felfordulásokat is túlélni, helyreállítva az eredeti cári autokrácia sok jelenségét, és új intézményekben is megőrizve annak elnyomó uralmi technikáit.

A politikai magatartást tehát nagymértékben formálja az intézményi kontextus, amelyen belül az emberek mozognak. A cselekvők egyéni motivációi nem tagadhatók, de általában mégsem követik közvetlenül egyéni anyagi érdekeiket. Az emberek az intézményekben szocializálódnak, amelyek meghatározzák az informális és formális szabályokat és elvárásokat, és ezért természetesnek tekintik, hogy kötelességszerűen kövessék ezeket, gyakran saját érdekeikkel szemben is. Befolyásolja őket az intézményekben betöltött szerepük, amely előírja számukra az elvárható magatartás rögzített vagy akár csak örökölt normáit (*logics of appropriateness*).

A behaviorizmus és a racionalizmus gyakran megfeledkezik a politikai magatartás ilyen intézményi közvetítettségének tényéről, amikor a cselekvők egyéni indítékaiból magyarázza viselkedésüket. Az intézmények szívós fennmaradása, az a képességük, hogy gyakran új funkciókat vesznek fel, csakhogy fennmaradjanak, az intézmények megmerevedését is előidézi. A politika normális időszakaira a hosszú intézményi stabilitás jellemző, amelyet pontszerűen megszakítanak a jelentős intézményi változások reformista vagy forradalmi időszakai, hogy aztán ismét érvényesüljön valamiféle kontinuitás.

Az intézmények szerves történelmi kifejlődése egy-egy társadalom fejlődésének logikáját követi, és egymásra épülésük oly szerves lehet, hogy egyszerű átvételük, átültetésük egy egészen másfajta társadalmi környezetbe gyakran látványos kudarcokhoz vezet. Hogy tőlünk távol eső fejleményekkel példálózunk, a politikai fejlődéssel foglalkozó kutatóknak sok fejtörést okozott a fejtett parlamenti demokráciák politikai intézményeinek átültetése egyes újonnan felszabadult gyarmati országokban, ahol még erősek voltak a társadalom törzsi szervezettségének tradíciói, illetve ahol jelentős etnikai pluralizmus uralkodott, és hiányzott az egységes nemzetállam kialakulása a demokratikus politikai rendszer működési feltételei közül.

Az intézményi megközelítés történelmi konkrétsága előny, de az intézményi folytonosság hangsúlyozása nehezen magyarázhatóvá teszi a jelentős politikai fordulatokat, amelyeket ezért inkább külső sokkhatásokkal magyaráznak. Ez valamiféle strukturalista előítéletet rejt magában, amely nem számol eléggé a politikai aktorok önálló törekvéseivel, amelyek végül intézményi változásokat csikarnak ki a fennálló viszonyokkal szemben is. Így alkalmasabb a kontinuitás, mint a megszakítottság magyarázatára, és inkább a stabilitás, mint a változás megértésének kedvez.

2. A „*behaviorista forradalom*” az amerikai politológiában a múlt század hatvanas éveiben a szigorú tudomány eszméjének adózva, a módszeres, empirikusan megalapozott kutatásoknak az igényével lépett fel. A politikai cselekvésben eszerint éppúgy feltárhatóak ismétlődő empirikus szabályszerűségek, mint a társadalmi cselekvés más területein, ezek adatokként rögzíthetők, kvantifikálhatók, és prediktív értékű elméletekké általánosíthatók. Az elméleti hipotézisek széles körű empirikus vizsgálatokkal tesztelhetők. Az elméleteknek falszifikálhatóknak, a tényeknek verifikálhatóknak kell lenniük. A normatív feltevéseket e felfogás szerint teljesen el kell hagyni a politikatudományban, az értékeket szigorúan szét kell választani a tényektől; a tudománynak csak a tényekkel lehet dolga. A fellengzős nagy elméletek helyett a kutatásnak a ténylegesen megfigyelhető viselkedésre kell irányulnia,

és ezekből kell következtetéseket levonnia. A kutatást elméleti hipotézisek és módszertani kánonok szerint kell lebonyolítani, az adatok feldolgozása után lehet csak következtetéseket levonni. Előnyben kell részesíteni az alkalmazott kutatásokat, melyek a gyakorlatban is használható megoldásokat képesek javasolni a társadalmi problémákra.

A behaviorista (más értelmezésben „neopozitivista”) paradigma máig általános alapja a széles *survey*-alapú empirikus kutatásoknak. Ugyanakkor az irányzat bírálói fontos ellenvetéseket is megfogalmaztak a tudományfelfogással és módszertannal szemben. Ezek közül a legfontosabb talán az, hogy a politika számos területén nem figyelhető meg a tényleges viselkedés. A kutatók többnyire nem közvetlenül a magatartást, hanem csak a magatartás indítékairól és a döntésekről szóló beszámolókat mérik és értelmezik. Még amikor az emberek preferenciáit, politikai nézeteit vizsgálják, akkor is kérdéses, hogy a válaszokból a valódi álláspont rajzolódik-e ki, vagy csak a média és propaganda révén terjesztett nézetek szóródását mutatják az elszigetelt, gyakran a megfelelési szándéktól is vezetett interjúalanyok válasza. Az így kapott ismeret ezért nem okvetlenül a valóságot tükrözi. Inkább csak a propaganda hatékonyságát méri, de nem képes előre jelezni a politikai változásokat, mert az emberek változékony politikai nézetei alapvetően a közösségi interakciókban formálódnak, és ezek váratlan meglepetéseket tudnak okozni.

Végül, a hatalom rejtett dimenzióit az ilyen kutatások egyáltalán nem képesek feltárni. Az elnyomott érdekek, amelyek nem nyerhetnek nyilvános kifejezést, és nem szerveződhetnek meg, nem kerülhetnek a politika napirendjére sem, homályban maradnak, nem létezőnek tekintetnek, ezért néha váratlanul és erőszakosan törnek a felszínre. A módszertani pontosság igénye gyakran korlátozza is a vizsgálat tárgyát, és sok irreleváns vagy nyilvánvaló tény kimutatásához vezet, ami viszont alig növeli a tudásunkat. Az ilyen kutatás feltárhatja a politikai események megfigyelhető lefolyását, de ezek lényegi tartalma végül is csak interpretációkban tárulhat fel. Az irányzatot egyes értéktelített

mozgalmak (a polgárjogi mozgalom, a feminista, a diákmozgalom és a háborúellenes mozgalmak) képviselői konzervativizmussal és önelégültséggel is vádolták. A politikatudományi viták eredményeként ma már ez az irányzat közel sem olyan domináns, mint a korábbi évtizedekben volt.

3. A *racionalis választás elmélete* a neoklasszikus közgazdaságtan szigorát és prognosztikus erejét próbálja meg érvényre juttatni a politikai kutatásokban. Emberképe az egyéni érdekeit racionálisan követő *homo economicus*, és döntő vonása a módszertani individualizmus következetes alkalmazása, és jellemző rá az absztrakt modellekhez való vonzódás, amelyek kvantitatív elemzésre is alkalmat kínálnak. Az irányzat a nagy rendszerek személytelen mechanizmusával szemben az egyén választási lehetőségeit hangsúlyozza különböző tipikus társas szituációkban. A várható helyzeteket játékelméleti modellekben vázolják fel, amelyekben az individuumok haszon-maximalizáló stratégiákat követnek, összevetve a várható nettó nyereséget a várható költségekkel. Ez a politikát a gazdasági modellekhez hasonló deduktív logikára építi. Az elmélet alapfeltételezései egy angol mozaikszóban összegezhetők: RREEMM, azaz *Resourceful, Restricted, Expecting, Evaluating, Maximising Man*, vagyis az ember korlátozott erőforrásokkal rendelkező lény, akinek megvannak a maga preferenciái, azaz elvárásai, és ezeknek megfelelően értékeli adott helyzetben a választási lehetőségeit, és haszonmaximalizálásra törekedve, racionálisan dönthet közöttük.

A racionalis választás elmélete valóságos mozgalommá vált, amelynek megalapozása W. Rikerhez és a rochesteri iskolához köthető, és szélesen elterjedt főleg az amerikai egyetemeken és kutatóintézetekben. Politikaelméleti alkalmazása már Anthony Downs demokraciaelméletétől kezdődik, de hamar megjelenik a nemzetközi konfliktusok játékelméleti elemzésében, és még fokozottabban a közpolitikát modelláló közösségi döntések elméletében. (Széles körű hatását mutatja, hogy Jon Elster még a marxista elméletet is ennek szellemében igyekezett átértelmezni

a *Making Sense of Marx* című könyvében.¹¹⁾ Vonzását növelte, hogy a játékelméleti modellek matematikailag is értelmezhetőek voltak, és a közösségi döntésekben mennyiségi számításokat is érvényesíteni lehetett. Kétségtől fel szabadító hatása volt a kiüresedő rendszerelméleti struktúrák vagy a kritikai elméletek kollektivistá fogalmaival szemben, valamint a klasszikus intézményelméletek bírálatában, azáltal hogy a struktúrákkal szemben felértékelte az egyéni aktorok szerepét a politikai elemzésekben.

Mindamellet a racionális választás elméletének univerzális igénye komoly ellenvetéseket váltott ki. Az egyének racionális cselekvésének eredőjeként létrejövő irracionális eredmények, „társadalmi csapdák” feltárták a tisztán egyéni motivációkból táplálkozó társadalmi cselekvés ellentmondásait. Mancur Olson *A kollektív cselekvés logikája* című könyve¹² alapvetően azzal a dilemmával néz szembe, hogy miként jöhet létre egyáltalán kollektív cselekvés az önző célokat követő individuális viselkedések sorából? A közös érdekek képviselését, nagy érdekszervezetek létrejöttét csak segédhipotézisek segítségével lehet megoldani. A „potyautas magatartás” (*free rider*) szindróma elemzése nagy szerepet kapott minden szervezeti és döntéshozatali eljárás vizsgálatában. A kollektív érdekképviselési és lobbiszervezeteknek az egyéni érdekeket szelektív ösztönzőkkel kell ellensúlyozni, ha eredményesek akarnak lenni.

A racionális választás játékelméleti modelljének túlságos elvontsága is kritika tárgya volt. Klaus v. Beyme megfogalmazása szerint, a racionális választás elméletének sikeréhez az is hozzájárult, hogy bármely viselkedésre alkalmazhatjuk, a legönzőbb racionalitástól a Teréz anya által képviselt legaltruisztikusabb viselkedésig bezárólag.¹³ Sokan tekintik indokolatlannak és irreálisnak az elméletnek azt a feltevését is, hogy az egyéneket kizárólag önző egyéni érdekeik mozgatnák. Ellenkezőleg, az embereket előítéleteik, a szocializáció során elsajátított értékeik, és túlon túl

¹¹ Elster 1985.

¹² Olson 1997.

¹³ In Goodin–Klingemann 2003: 502.

gyakran közvetlen érzelmeik mozgatják, és nagyon is képesek saját önző érdekeik ellenében cselekedni. Az elmélet ráadásul tévesen számol az egyének rögzített preferenciáival, miután ezeket a preferenciákat nagymértékben az intézményi környezet és az inter-szubjektív kommunikáció alakítja. A szituatív modellek alkalmazása ugyanakkor kevés magyarázatot ad a politikai és intézményi változások okaira.

Az elmélet ennek ellenére a politikai valóság számos területének elemzésére bizonyult kiválóan alkalmasnak. A közösségi döntések létrejöttének vizsgálata kimutatta, hogy a közjó nem érvényesül automatikusan a közpolitikai döntéshozatali eljárásokban, hanem gyakran sérül a „potyautas” magatartás miatt, az erős érdekcsoportok monopolhelyzetekért való lobbizása és a járadékvadász (*rent-seeking*) magatartás folyamányaként. Az elmélet provokatív feltevéseivel a hagyományos, rivális elméleteket is arra készítette, hogy realisztikusabban fogalmazzák meg álláspontjukat. Így született meg többek között az új institucionalizmus, amely már több teret enged az egyéni cselekvésnek az intézmények alakításában és működésük valódi tartalmának meghatározásában.

4. A *konstruktivizmus* irányzata, mely a modernitás posztmodern kritikájához kapcsolódik, ugyancsak megtermékenyítően hatott a politikaelméleti vitákra. A posztmodern filozófia kétséget támaszt a modernség alapvető feltételezéseivel szemben. Elveti a haladás fogalmát, az objektív társadalmi valóság tudományos megismerhetőségét. Kimutatja minden tudásunk részleges és elfogult voltát. A posztmodern felfogásban nem léteznek objektív tények a társadalom és politika világáról, csak egy meghatározott nézőpontból előadott interpretációk. Minden tudás a hatalmat szolgálja, miközben elnyomja a pluralitást, a másságot, és mindent alávet az azonosság és egyformaság uralmának. A posztmodern kritika feltárja, miként termelődik újjá a hatalom a politika napi diskurzusaiban és gyakorlatában. Az emberi haladás nagy narratíváit dekonstruálja és pusztá mítoszokként leplezi le, kimutatva, hogy miként reprodukálódnak a hatalmi viszonyok

az identitás és különbözés, az azonosság és másság hierarchikus konstrukcióján és nyelvezetén keresztül.

A konstruktivizmus megkísérel közéletet találni a posztmodern és a tudományos racionalitás között, bemutatva, hogy a politikai valóság alapvetően társadalmilag konstruált, belső viszonyai diszkurzív gyakorlatokon keresztül reprodukálódnak. Elveti a racionalizmus instrumentális logikáját, feltárva, hogy társadalom inherens módon inter-szubjektív jellegű, az eszmék és interpretációk konstitutív elemei a politikai valóságnak. Az objektívnek vélt érdekek és preferenciák maguk is egy társadalmi-politikai diskurzus keretében formálódnak.

Jó példa erre az, ahogy a konstruktivisták kritikusan újraértelmezik a nemzetközi viszonyok elméletének egy sor alapkategóriáját. A geopolitika alapfogalmai mind kommunikációs stratégiák alapján kialakult kategóriák, akár a Kelet és Nyugat, Észak és Dél határozott politikai tartalommal telített megkülönböztetéseit tekintjük, akár a geopolitikai elméletek gyakran raszszista ideológiáktól terhes egyéb fogalmait. A realista nemzetközi elmélet egy sor más fogalma is prediktív sugallatokkal terhes. A nemzetközi rendszer alapvető struktúrájára például az elemi egységet alkotó államok közötti „káosz” fogalma jellemző, mivel nincsen a szuverén államok felett álló döntőbírói hatalom. De a struktúra nem determinálja közvetlenül és automatikusan az államok egymással szembeni viselkedését. A nemzetközi viszonyok elméletében gyakran idézik Wendt tézisé, aki szerint „anarchia az, amivé az államok teszik” (*anarchy is what states make of it*), és ez sok más fogalomra is igaz. Kivételesen hadd illusztráljam a konstruktivista megközelítés termékeny voltát a nemzetközi kapcsolatok elméletének kortárs feminista kritikájával.

Charlotte Hooper *Manly States*¹⁴ című művében kifejti, hogy milyen következményekkel jár az, hogy a nemzetközi politikai viszonyokat férfiak hozzák létre. Mint hangsúlyozza, aki a tudást termeli és a fogalmakat megalkotja, az ezáltal hatalmat gyakorol.

¹⁴ Hooper 2011.

Az olyan dichotómiák, mint erős/gyenge, racionális/emocionális, köz-/magán-, első tagjukban a maskulinnak, a másodikban a femininnek tartott vonásokat tartalmazzák. Ez ugyanolyan lingvisztikai konstrukció, mint a nemzetközi kapcsolatokban a civilizált/civilizálatlan, a rend/anarchia, fejlett/alulfejlett. Ezek a fogalompárok eleve determinálják a kívülállók alsóbbrendűségét, és fenyegetést is tartalmaznak velük szemben. A nyugati kultúrát a *maskulinitás* uralja. A szerző még az oly objektívnek tartott *Economist* cikkeiről is kimutatja, hogy azok tele vannak a hegemon maskulinitás jelzőivel. A nemzetközi kapcsolatok is e szemszögből mutatkoznak meg: az államok külpolitikája erőhatalomra, autonómiára irányul, és a polgárok védelmére a külső veszedelemtől. A konstruált nemi dualizmus ebben a felfogásban eleve meghatározza a nők helyét: ez pedig az otthoni, gondoskodó munka, szemben a férfiak nyilvános, kenyérkereső tevékenységével.

A konstruktivizmusnak ez a kritikája még az olyan alapfogalmakat is érinti, mint a biztonság. A biztonságon – főleg a realisták – alapvetően mindig az állam biztonságát értik, amelyet külső viszonyaiban egységesnek tételeznek fel. Sokáig ráadásul főleg katonai fenyegetésekre koncentráltak, elhanyagolva a gazdasági és környezeti biztonság kérdéseit. De manapság sok szegény államban több az államon belüli fegyveres konfliktus, rengeteg civil áldozattal, akiknek a többsége nő és gyerek. Ezért a kritikai elmélet képviselői kezdik átértelmezni a biztonság fogalmát, amely ettől kezdve az ember jóllétét és túlélését veszélyeztető fenyegetésekkel szembeni védettséget jelenti. Ebben a felfogásban nem az állam, hanem az egyén és környezete kerül a fókuszba. A feminista kritika a biztonsági kockázat fogalmába sorolja a háborún túl az erőszak sok kisebb fajtáját is, amely így magában foglalja a háborúkat kísérő tömeges nemi erőszakot, de az otthoni erőszakot is, általában a nyomort és ebből eredő kiszolgáltatottságot, a női alávetettséget és a környezetpusztítást. A biztonság hagyományos kérdése így módon kibővül nemcsak azzal, hogy minek a biztonságáról van szó, hanem azzal is, hogy kinek a számára garantálnak biztonságot, és kinek a számára

nem. Kimutatták, hogy azok, akik marginális helyzetben élnek, olykor jobban fenyegetettek a saját államuktól, mint külső hatalmaktól. Ezáltal a férfi védelmező szerepe is kétes megvilágításba kerül, miután a háborúk során növekvő mértékben válnak áldozattá civilek, főleg nők és gyerekek.

Ennek nyomán a feministák joggal hangsúlyozzák a *gender* hierarchiát a nemzetközi politika alakításában, rámutatva ennek káros hatásaira. A nemzetközi politikában a szokásos maszkulin erények: az erő, bátorság és uralom dominálnak a döntésekben, szemben a femininnek tartott kompromisszumkészséggel, együttérzéssel és gyengeséggel. Az államokat a nemzetközi kapcsolatokban gyakran a férfi vezetőjükkal megszemélyesített individuumnaként kezelik, akik a hatalmi vetélkedés, a büszkeség és erő bővíletében élnek, és ez elrejti a mögöttük álló egyének tarka társadalmát a maga sokrétű szükségleteivel. Ez pedig a konfrontáció logikáját helyezi előtérbe, mellőzve a kompromisszumos együttélés igényét, és csökkentve a békés együttműködés esélyeit.

A konstruktivizmus elméletének egyik alkotó módszere a diskurzuselemzés, amely feltárja a társadalmi és politikai valóságot alkotó, azt létrehozó politikai kommunikáció meghatározó szerepét a valóság konstrukciójában. Az irányzat bírálói, bár elismerik számos kritika jogosságát, ugyanakkor hiányolják az egységes módszertant. Az irányzat messze nem egységes, képviselői eltérően viszonyulnak a posztmodern és a modernitás közötti vitához. Egységeseek a kritikai irányultságban és az emancipáció törekvésében, de kevésbé alkotnak egységes tudományos elméleti és módszertani irányzatot.

V.

A fentiekben vázolt tudományelméleti paradigmák hatása a hazai politológia kései jelentkezése miatt eleinte marginális volt. Magyarországon csak a nyolcvanas évek elejétől kezdődött el a politikatudomány részleges rehabilitációja, akkor is még elsősorban a kutatási szférában, az egyetemen ez nem lehetett tantárgy,

még kevésbé szak. Miközben a hazai humán és társadalomtudományokban a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben már a nyugati társadalomtudományok sok elméleti és módszertani irányzatának átvételével találkozhatunk, a politikatudomány csak a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején indulhatott el az önállósodás útján, és teljesen csak a rendszerváltozással nyert polgárjogot a társadalomtudományok között. A korabeli politikai kutatásokra elsősorban olyan irányzatok hatottak, mint a kritikai elmélet, a pluralizmuselméletek, vagy a nyugati szociológiában és politológiában a hatvanas években divatos rendszerelméletek, amelyek mára elvesztették domináns pozíciójukat a mértékadó irányzatok között.

A demokratikus átalakulás nyomán itthon is megerősödő és a felsőoktatásban is berendezkedő politikatudományi kutatás és képzés számára minden korábbinál szélesebb körű választék állt rendelkezésre a tudományos orientációhoz. Végso soron az egyes kutatókon és tudományos műhelyeken múlt, hogy melyik „iskolához” csatlakoznak. A kutatók többnyire spontán módon és mélyebb reflexió nélkül követhették az átvett nyugati mintákat. Gyakran előfordult még, hogy ki-ki a saját megközelítését tartotta egyedül tudományosnak, az összes többi ideologikusnak kiáltotta ki. (Ez főleg a rendszerelmélet híveire volt jellemző vonás.) Később azonban az elméleti és módszertani pluralizmus elfogadottá vált.

A *Politikatudományi Szemle* mint a szakma döntő folyóirata eddigi évfolyamait áttekintve megállapítható, hogy a rendszerváltást követő években a politikatudományi eszmék és ideológiák tárgyalása mellett főként az institucionalista paradigma dominált a politikatudományi közleményekben. Érthető módon a tanulmányok többsége az új demokratikus politikai rendszer intézményi berendezkedésének kérdéseivel foglalkozott. Viták zajlottak az elnöki vagy a parlamentáris rendszer előnyeiről és hátrányairól, a pártrendszer mibenlétéről és az egyes pártokról, az alkotmányról és az Alkotmánybíróságról, a parlament működéséről, a választások szerepéről és lefolyásáról, stb. Mindezekben az összehasonlító szemlélet is többé-kevésbé érvényesült. Idővel

megszaporodtak az európai integrációval kapcsolatos cikkek és tanulmányok is.

Kifejezetten metodológiai írások azonban csak ritkán fordultak elő a folyóirat hasábjain, kivéve a politika fogalmát és a politikatudomány mibenlétét taglaló írásokban, illetve a diszkurzív politológiáról Szabó Márton által indított vitában, amely a konstruktivista irányzat befolyását közvetíti, s amelyhez sokan – némelyek igen kritikusan¹⁵ – szóltak hozzá. A kritikák hatására a szerző több munkájában szélesebben is kifejtette álláspontját.¹⁶ Mindamелlett a módszertani tudatosság erősebben megjelent például a racionális elmélet hatását mutató egyes, közpolitikáról szóló közleményekben (Körösenyi András, Sebők Miklós, Boda Zsolt, Tóth János), miközben a pártokról, a választásokról, a politikai kultúráról, illetve magatartásról közölt tanulmányokban természetesen az empirikus-analitikus irányzat elveinek érvényesülése. Tárgyunk szempontjából igen informatívak a hazai politikatudomány helyzetét áttekintő írások is (Balogh István, Szabó Máté, valamint Arató Krisztina és Tóth Csaba [R. Eisfeldt könyvében]). A módszertani tudatosság igénye már erősebben jelentkezik a fiatalabb kutatói nemzedékben, amire példa a „politikai realizmus” elmélete iránti érdeklődés (Szűcs Zoltán Gábor).

Mindamелlett a hazai politológiára változatlanul jellemzőnek tartom a markáns irányzatosság hiányát. Antal Attila cikke erre reflektál, hiányolva a markáns tudományos iskolákat és azok hálózatait a magyar politológiából (Antal Attila). Nem világos, hogy ebben az elégtelen kutatási források vagy az elméleti érdeklődés hiánya játszik-e nagyobb szerepet, annyi azonban megállapítható, hogy a hazai politológia nagy kávéházában, Almond metaforáját alkalmazva, mintha nem ülné a sarokasztaloknál senki, és mindenki inkább a nagy közös asztalt ülné körbe.

Fejtegetéseimet Klaus v. Beyme soraival fejezném be, aki a politikatudomány nemzetközi körképére vonatkozóan két lényeges megállapítást tesz: „A politikatudomány felhagyott a

¹⁵ Vö. Gajdusek 2013.

¹⁶ Szabó 2016.

klasszikus modern megfogalmazással, miszerint »egy tudomány, egy módszer, s csak egy preferált elemzési egység létezik«. A politikatudomány fő árama elvesztette hitét bármiféle rögzített tárgyi hierarchiában, amely a kutatásra és az elemzés egységére vonatkozik.¹⁷ A *Politikatudományi kézikönyv*be írott fejezete végét pedig a következőkkel zárja: „Bár számos felszínes megfigyelő hajlamos a paradigmák fejlődését úgy tekinteni, mint egyfajta kumulatív előrehaladást, egyre inkább felismerjük, hogy vannak kuhni értelemben vett forradalmak, de nem olyanok, mint a természettudományokban. Régi álláspontok élednek újjá... A politikaelméletben innovációk kis lépésekben megvalósuló sorozatait kísérhetjük figyelemmel, nem pedig nagy forradalmakét. Többségüket nem a főáramhoz tartozó jól ismert gondolkodók fogalmazzák meg, hanem olyan teoretikusok, akik távol tartják magukat az egy tudományágra támaszkodó kutatástól a „kreatív marginalitás” szellemében.”¹⁸

Irodalom

- Almond, Gabriel A. 1990. *A Discipline Divided. Schools and Sects in Political Science*. London: Sage Publications.
- Antal Attila: A magyar politikatudomány hiányzó hálózatai. *Politikatudományi Szemle* XX/1. 135–144.
- Arató Krisztina – Tóth Csaba 2010. Political Science in Hungary: A discipline in the Making. In Eisfeld, 2010: 149–162.
- Arisztotelész 1971. *Nikomakhoszi Etika*. Ford. Szabó Miklós. Budapest: Magyar Helikon.
- Balogh István 1999. A politikatudomány Magyarországon az 1990-es években. *Politikatudományi Szemle* VIII/2. 131–142.
- Beyme, Klaus von 2006. *Die politischen Theorien der Gegenwart*. 8. Auflage. Wiesbaden: Springer Fachmedien.

¹⁷ Goodin–Klingemann 2003: 502.

¹⁸ Goodin–Klingemann 2003: 505.

- Boda Zsolt 2013. Politikai vezetés és kollektív cselekvés. *Politikatudományi Szemle* XXII/2. 73–89.
- Burnham, Peter – Lutz, Karin Gilland – Grant, Wyn – Layton-Henry, Zyg 2008. *Research Methods in Politics*. 2nd ed. London: Palgrave – MacMillan.
- Eisfeld, Rainer – Leslie A. Pal (eds.) 2010. *Political Science in Central East Europe. Diversity and Convergence*. Opladen: Barbara Budrich Publishers.
- Elster, Jon 1985. *Making Sense of Marx*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gajduschek György 2013. „Diskurzus” vagy „süket duma”? Gondolatok, megjegyzések Szabó Márton: Közpolitikai diskurzuselemzés című dolgozatához. *Politikatudományi Szemle* XXII/1. 117–130.
- Goodin, Robert E. – Hans-Dieter Klingemann 2003. *A politikatudomány új kézikönyve*. Ford. Kádár András. Budapest: Osiris.
- Hay, Colin 2002. *Political Analysis. A Critical Introduction*. London: Palgrave–MacMillan.
- Hooper, Charlotte 2011. *Manly States. Masculinities, International Relations, and Gender Politics*. New York: Columbia University Press.
- Körösenyi András 2009. Lehangelő tudomány, vagy a politika művészete? *Politikatudományi Szemle* XVIII/3. 33–56.
- Kuhn, Thomas 2000. *A tudományos forradalmak szerkezete*. Ford. Bíró Dániel. Budapest: Osiris.
- Marsh, David – Stoker, Gerry (eds.) 2010. *Theory and Methods in Political Science*. 3rd ed. London: Palgrave, MacMillan.
- Marx–Engels 1963. *Válogatott művek*. I. kötet, Budapest: Kossuth.
- Olson, Mancur 1997. *A kollektív cselekvés logikája*. Ford. Csontos László. Budapest: Osiris.
- Papp Zsolt (szerk.) 1976. *Tény, érték, ideológia. A pozitívizmus-vita a német szociológiában*. Budapest: Gondolat.
- Sebők Miklós 2013. A jó kormányzás ötven árnyalata (Timothy Beasley: *A jó kormányzat politikai gazdaságtana*). *Politikatudományi Szemle* XXII/2. 143–149.
- Szabó Márton 1996. Vázlat a politika diszkurzív értelmezéséről. *Politikatudományi Szemle* VI/4. 101–132.
- Szabó Márton 2016. *Diszkurzív politikatudomány. Bevezetés a politika interpretatív szemléletébe és kutatásába*. Budapest: Osiris.

- Szabó, Máté 2003. Political Science – Hungary. In Kaase, Max – Spar-schuch, Vera – Wenninger, Agnieszka (eds.) 2002. *Three Social Science Disciplines in Central and Eastern Europe: Handbook on Economics, Political Science and Sociology (1989–2001)*. Berlin: GESIS – Budapest: Collegium Budapest. 258–274.
- Szűcs Zoltán Gábor 2014. Politika egy tökéletlen világban – A politikai realizmus elméleti előfeltevéseiről. *Politikatudományi Szemle* XXIII/4. 7–34.
- Szabó Máté 2018. *Kézikönyv Kelet-Európa politikájáról. The Routledge Handbook of East European Politics. Politikatudományi Szemle* XXVII/1. 151–157.
- Tóth I. János 2015. A politika mint a fogolydilemma meghaladása. *Politikatudományi Szemle* XXIV/4. 7–30.

A kötet szerzői

BAYER JÓZSEF, politológus-filozófus, az MTA rendes tagja
MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
email: bayer.jozsef@tk.mta.hu

BERNÁTH ÁRPÁD, irodalomtörténész, *laureatus academiae*
Szegedi Tudományegyetem, Germán Filológiai Intézet
email: bernath.a@lit.u-szeged.hu

BOLLOBÁS ENIKŐ, irodalomtörténész, az MTA doktora
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Angol-Amerikai Intézet
email: bollobas.eniko@btk.elte.hu

CZIGLER ISTVÁN, pszichológus, az MTA doktora
MTA Természettudományi Kutatóközpont,
Kognitív Idegtudományi és Pszichológiai Intézet
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Pszichológiai Intézet
email: czigler.istvan@ttk.mta.hu

HUNYADY GYÖRGY, szociálpszichológus, az MTA rendes tagja,
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Pszichológiai Intézet
email: hunyady.gyorgy@ppk.elte.hu

KIEFER FERENC, nyelvész, az MTA rendes tagja
MTA Nyelvtudományi Intézet
email: kiefer.ferenc@nytud.mta.hu

ROMSICS IGNÁC, történész, az MTA rendes tagja
Eszterházy Károly Egyetem, Történettudományi Intézet
email: romsicsignac@t-online.hu